

* नमः श्रीपूज्यपादाय *

सनातनजैनग्रंथमाला ।

१२

काव्यतीर्थ व्याकरणशास्त्रि-श्रीश्रीलालजैनकृत

संस्कृतप्रवेशिणी

प्रथमभाग ।

जिसको

गांधीहरिभाईदेवकरण एंड सन्स द्वारा संरक्षित

भारतीय जैनसिद्धांतप्रकाशिनीसंस्थाके महामंत्री

श्रीपन्नालाल बाकलीवालने

आकल्लजनिवासी स्वर्गीय श्रेष्ठिवर्य-

नाथारंगजी गांधीके स्मरणार्थ

कलिकाताके

९, विश्वकोष लेन बागबाजार विश्वकोष प्रेसमें,
श्रीराखालचंद्र मित्रके प्रबंधसे छपाकर प्रकाशित किया ।

वीर निर्वाण संवत् २४४२.

प्रथमावृत्ति

ईशवीय सन् १९१६.

{ मूल्य १) रुपया ।

वक्तव्य ।

महाशय !

इस पुस्तकके लिखे जानेमें दो प्रधान कारण हैं एकतो आजकल अंग्रेजी स्कूलोंमें जो संस्कृत सिखानेवाली पुस्तकें पढ़ाई जाती हैं उनसे अधिक परिश्रम करनेपर भी फल कम होता है विद्यार्थी रात्रिंदिव रूप रटते २ थक जाते हैं पर रूपोंका ज्ञान नहीं होता यदि किसी अपरिचित शब्दके रूप चलाने होते हैं तो पहिले कंठ किये हुये शब्दके रूप चलाते हैं और फिर उस शब्दके । इस तरह एकतो अनुवाद करनेमें अधिक समय लगता है और दूसरे कंठ किये हुये शब्दके रूपमें भ्रम होनेसे उसके समान अन्य शब्दके रूपमें भी भ्रांति हो जाती है इत्यादि कठिनाइयोंके वशीभूत हो हमारे नव युवक संस्कृतको अतिक्लिष्ट और अगम्य समझकर पढ़ना छोड़ बैठते हैं जिससे कि इस पवित्र विद्याका प्रतिदिन ज्वास होता चला जाता है । दूसरा कारण यह है कि हमारे पुरातनः पद्धतिसे पढ़ने वाले महाशय व्याकरणादि विषयोंमें तो अति निष्णात हो जाते हैं परंतु उनको अनुवाद करना विलकुल नहीं आता यदि कभी संस्कृतमें वार्तालापादि करनेका काम पड़ जाता है तो दो चार शब्द भी नहीं बोल सक्ते । जिससे कि परीक्षाओंमें अनुत्तीर्ण हो उल्लाह हीन हो जाते हैं और पढ़ना छोड़ बैठते हैं । बंस इन्हीं दो कारणोंके वशीभूत हो हम इस पुस्तकके निर्माण और प्रकाशनमें बाध्य हुये हैं । इस पुस्तकके दो भाग हैं जिसमेंसे प्रथम भागमें शब्दोंके प्रथमा, द्वितीया तथा संबोधन विभक्तियोंके, धातुओंमें भ्वादि और तुदादि गणीय धातुओंके वर्तमान, भूत भविष्यत् और भाञ्जा अर्थके रूप बतलाये गये हैं अन्य पुस्तकोंमें इट्, षनिट्,

धातु-प्रत्यय आदि सुगम रीतिसे नहीं बतलाये हैं जिससे कि लिट्, लुङ् आदि लकारोंके रूप समझमें नहीं आते सो इसमें वह कठनाई नहीं है उसके जाननेके लिये धातुमें एक अनुबंध लगा दिया है जिससे विद्यार्थीकी पढ़नेमें अति सुगमता होती है छोटेसे लेकर बड़े बूढ़े सब लोग इसको पढ़ सकते हैं। दूसरे भागमें शेष कुल विभक्ती और धातुओंके रूप प्रयोग सहित बतलाये गये हैं। इसलिये इन दोनों भागोंके पढ़ लेनेसे संस्कृतमें अनुवाद, पत्र, लेख आदिका लिखना, वार्तालापका करना, संस्कृत श्रुतियोंका समझना भली भांति आसकता है।

कलकत्ता ।
२५ मार्च सन् १९१६ ।

}

वशंवद
श्रीश्रीलाल जैन ।

विद्यार्थियोंकी सूचना

पढते समय पाठके ऊपर दिये गये हेडिंग (शिरनाम) के अनुसार शब्दोंके रूपोंकी विचारना चाहिये कि इसमें हिंदीसे क्या विशेषता है। अर्थात् जैसे कि पहिला पाठ पढ़ना है उसके ऊपर हेडिंगमें “भ्वादि और तुदादि गणीय धातुओंके वर्तमान कालके रूप और उनका पुलिङ्ग अकारांत शब्दोंके कर्ता तथा कर्मके रूपोंके साथ प्रयोग” ऐसा लिखा है तो समझना चाहिये कि—इस पाठमें जिन शब्दोंके आखिरमें ‘अ’ है उस शब्दके कर्ता तथा कर्मके रूप बतलाये हैं इसलिये जिसके ऊपर कर्ता लिखा है वह कर्त्ताका और जिसके

ऊपर कर्म लिखा है वह कर्मका रूप है और जिसके वाई' तरफ १ लिखा है वहांसे आगे एक वचन, २ लिखा है वहांसे आगे द्विवचन और ३ लिखा है वहांसे आगे बहुवचनके कर्ता, कर्म और क्रियाके रूप समझाये गये हैं। संस्कृतमें उदाहरण "जैनः जिनं अर्चति" है और हिंदीमें "जैन जिनको पूजता है" ऐसा है। हिंदीसे संस्कृतमें केवल इतनी ही विशेषता है कि कर्ताके एकवचनमें विसर्ग (:) और कर्मके एकवचनमें अनुस्वार (') लग गया है क्रियाका रूप बिलकुल दूसरा है इसी तरह जितने उदाहरण दिये हैं उन सबमें और अपने मनसे विचारे हुये अन्यशब्दोंमें भी यही बात घटा लेनी चाहिये। इस प्रकार करनेसे शब्दोंके रूप भली भांति ध्यानमें आजायेंगे और कालांतरमें भी विस्मृत न होंगे जब इस तरह रूप पक़े हो जाय तब पाठमें दिये गये अशुद्ध शुद्ध भागको विचारे। बादको "नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ" के नीचे लिखे हुये शब्दोंमें यदि कर्ताका रूप है तो कर्म, क्रिया, कर्मका रूप है तो कर्ता, क्रिया और क्रियाका रूप है तो कर्ता कर्म किसी न किसी शब्दका जिसका कि अर्थ ठीक बैठता हो बना २ कर लिखें और फिर संस्कृत हिंदीका अनुवाद करना प्रारंभ करें। अनुवादमें कर्ताके अनुसार क्रियाका विशेष ध्यान रहना चाहिये अर्थात् कर्ता एक वचन हो तो क्रिया भी एक वचनकी, कर्ता द्विवचन हो तो क्रिया भी द्विवचनकी, और कर्ता बहुवचनका हो तो क्रिया भी बहु वचनकी रखनी चाहिये। कर्मके लिये कोई नियम नहीं है। कर्म चाहे एक वचन हो चाहे द्विवचन हो और चाहे बहुवचन हो उसके कारणसे कर्ता अथवा क्रियामें कोई विकार नहीं होगा।

नमः श्रीपूज्यपादाय ।

सनातनज्ञानग्रंथमाला ।

१२

संस्कृत-प्रवेशिनी ।

(प्रथमभाग)

मंगलाचरण ।

नत्वाऽखिलज्ञं खिलभूयमाप्तं
खलाखलानामखिलक्रियाणां ।
रचामि रच्यन्नाविबोधनाय
प्रवेशिनीं संस्कृतसंस्कृतस्य ॥१॥

(भ्वादि और तुदादिगणकी धातुओंके वर्तमानकालके रूप
और उनका अकारान्त पुंलिंग शब्दोंके कर्ता
तथा कर्मके रूपके साथ प्रयोग)

(सूचना—विद्यार्थियोंको चाहिये कि शब्दोंके कर्ता कर्मके रूपोंको भली भाँति
ध्यानसे रक्खें तथा जितने शब्द उनके समान मिले उनको उसीतरह कर्ता और कर्ममें बना
बना कर प्रयोग करें । तत्पश्चात् रूपोंके दृढ़ हो जानेपर पाठमें दियेहुये अष्टाध्यायीकी सूत्र-
करें । इसतरह करनेसे रूपोंके भ्रंश करनेकी आवश्यकता न होगी ।)

प्रथम पाठ ।

कर्त्ता	कर्म	क्रिया	कर्त्ता (१)	कर्म (२)	क्रिया (३)
१ । जैनः	जिनं	अर्चति ।	जैनौ	जिन भगवानको	पूजता है ।
बालकः	ग्रंथं	पठति ।	बालक	ग्रंथ	पढ़ता है ।
छात्रः	ग्रंथं	लिखति ।	विद्यार्थी	ग्रंथ	लिखता है ।
जनः	अर्थं	इच्छति ।	मनुष्य	धन	चाहता है ।
क्षत्रियः	ग्रामं	रक्षति ।	क्षत्रिय	ग्रामकी	रक्षाकरता है ।
दहनः	वृक्षं	दहति ।	अग्नि	वृक्ष	जलाती है ।
शिष्यः	आश्रमं	गच्छति ।	शिष्य	आश्रमको	जाता है ।
अश्वः	घासं	खादति ।	घोड़ा	घास	खाता है ।
पाठकः	छात्रं	पृच्छति ।	अध्यापक	विद्यार्थीको	पूछता है ।

२ । पुरुषो	जिनो	अर्चतः ।	दो पुरुष	दो जिन भगवानको	पूजते हैं ।
बालको	ग्रंथो	पठतः ।	दो बालक	दो ग्रंथ	पढ़ते हैं ।
छात्रो	ग्रंथो	लिखतः ।	दो विद्यार्थी	दो ग्रंथ	लिखते हैं ।
बालो	सोदको	इच्छतः ।	दो बालक	दो लड्डू	चाहते हैं ।
क्षत्रियो	ग्रामो	रक्षतः ।	दो क्षत्रिय	दो ग्रामकी	रक्षा करते हैं ।
अनलो	वृक्षो	दहतः ।	दो अग्नि	दो वृक्षोंको	जलाती हैं ।
शिष्यो	आश्रमो	गच्छतः ।	दो विद्यार्थी	दो आश्रमोंको	जाते हैं ।
सिंही	मानुषो	खादतः ।	दो सिंह	दो मनुष्योंको	खाते हैं ।
पाठको	प्रश्नो	पृच्छतः ।	दो अध्यापक	दो प्रश्न	पूछते हैं ।

१ । जो क्रियाको करे उसे कर्त्ता कहते हैं । २ । कर्त्ता अपनी क्रियासे जिसको करे उसे कर्म कहते हैं । ३ । कर्त्ताके हलनचलनादि रूप व्यापारको क्रिया कहते हैं । अथवा वाक्यके अर्थको पूर्ण कर दे सो क्रिया है ।

३ । बालकाः	ग्रंथान्	पठन्ति ।	अनेक बालक	अनेक ग्रंथ	पढ़ते हैं ।
छात्राः	ग्रंथान्	लिखन्ति ।	अनेक विद्यार्थी	अनेक ग्रंथ	लिखते हैं ।
बालाः	मोदकान्	इच्छन्ति ।	अनेक बालक	अनेक मोदक	चाहते हैं ।
क्षत्रियाः	ग्रामान्	रक्षन्ति ।	अनेक क्षत्रिय	अनेक ग्रामोंकी	रक्षा करते हैं ।
पावकाः	वृक्षान्	दहन्ति ।	अनेक अग्नि	अनेक वृक्षोंको	जलाती है ।
सज्जनाः	आश्रमान्	गच्छन्ति ।	अनेक सज्जन	अनेक आश्रमोंकी	जाते हैं ।
सिंहाः	मानुषान्	खादन्ति ।	अनेक सिंह	अनेक मनुष्योंकी	खाने हैं ।
पाठकाः	प्रश्नान्	पृच्छन्ति ।	अनेक अध्यापक	अनेक प्रश्न	पूछते हैं ।

धात्वर्थ(१)

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पठ(२)	पठना	(पठ् + अ + ति३)	पठति	पठतः	पठन्ति ।
लिख	लिखना	(लिख् + अ + ति)	लिखति	लिखतः	लिखन्ति ।
इषु	चाहना	(इच्छ् + अ + ति)	इच्छति	इच्छतः	इच्छन्ति ।
रक्ष	रक्षाकरना	(रक्ष् + अ + ति)	रक्षति	रक्षतः	रक्षन्ति ।
दहो	जलाना	(दह् + अ + ति)	दहति	दहतः	दहन्ति ।
गच्छ्	जाना	(गच्छ् + अ + ति)	गच्छति	गच्छतः	गच्छन्ति ।
खाद्	खाना	(खाद् + अ + ति)	खादति	खादतः	खादन्ति ।
पृच्छो	पूछना	(पृच्छ् + अ + ति)	पृच्छति	पृच्छतः	पृच्छन्ति ।

१ । धातु जिस तरहकी लिखी है वैसीही याद करना चाहिये । २ । धातु तीन प्रकारकी होती है परस्मैपदी, आत्मनेपदी और उभयपदी । जिस धातुमें ज्, लगा हो वह उभयपदी, जिसमें ऐ अथवा ङ्, लगा हो वह आत्मनेपदी और जिसमें ज् ए ङ् ये न लगे होंवे सब परस्मैपदी है । ३ । परस्मैपदी धातुके अन्य पुरुषके एकवचनमें ति, द्विवचनमें, तः और बहुवचनमें ण्ति प्रत्यय लगता है ।

	पशुः ।		पशुः ।
जिनाः	धर्मं दिशति ।	जिनाः	धर्मं दिशन्ति ।
बालकाः	ग्रंथं पठति ।	बालकाः	ग्रंथं पठन्ति ।
क्रोधः	पुरुषं दहति ।	क्रोधः	पुरुषं दहति ।
सारसी	तडागं गच्छति ।	सारसी	तडागं गच्छति ।
पंडितान्	ग्रंथान् पठति ।	पंडिताः	ग्रंथान् पठति ।
अनलं	ग्रामं दहति ।	अनलः	ग्रामं दहति ।
धार्मिकी	शिवं इच्छति ।	धार्मिकः	शिवं इच्छति ।
बालकः	लाजाः खादति ।	बालकः	लाजान् खादति ।
अश्वी	घासः खादति ।	अश्वी	घासं खादति ।

नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

मूर्खी, कोटपालः, दहति, रक्षतः, गच्छति, नमति, ग्रामं, आचार्याः, ग्रंथान्, पृच्छति, खादति, सेवकान्, क्रोडतः, पठति ।

हिंदी बनाओ—

जैनाः जिनं अर्चन्ति । गजः तडागं गच्छति । जनः स्वर्गं इच्छति । सूपकारः ओदनं पचति (पकाता है) । बुधाः धर्मं इच्छन्ति । पंडिताः न खेलन्ति । कर्णधारः (मल्लाह) नदं तरति । भव्याः संसारं तरन्ति ।

संस्कृत बनाओ—

विद्यार्थी हंसते हैं । धन (अर्थः) सुख देता है (यच्छति) । लडका कालिजको (विद्यालय) जाता है । किसान (कृषीवल) अमाज बोता (वपति) है । मेघ समुद्रको जाते हैं ।

एक०

द्वि०

बहु०

कर्ता	(प्र० वि०)	धर्मः	धर्मौ	धर्माः
कर्म	(द्वि० वि०)	धर्मः	„	धर्मान्

इसी प्रकार कुल (सर्वादि भिन्न) अकारांत शब्दोंके रूप होते हैं ।

द्वितीय पाठ ।

इकारांत पुंलिंग ।

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
१। मुनिः	गिरिं	गच्छति ।	मुनि	पर्वतको	जाता है ।
ऋषिः	नृपतिं	वदति ।	ऋषि	राजाको	कहता है ।
अहिः	कपिं	दशति ।	सांप	बंदरको	काटता है ।

२। मुनी	गिरो	गच्छतः ।	दो मुनि	दो पर्वतोंको	जाते हैं ।
ऋषी	नृपती	वदतः ।	दो ऋषि	दो राजाओंको	कहते हैं ।
अही	कपी	दशतः ।	दो सांप	दो बंदरोंको	काटते हैं ।

३। मुनयः	गिरीन्	गच्छन्ति ।	मुनिलोग	पर्वतोंको	जाते हैं
ऋषयः	नृपतीन्	वदन्ति ।	ऋषि	राजाओंको	कहते हैं
अहयः	कपीन्	दशन्ति ।	सांप	बंदरोंको	काटते हैं ।

धात्वर्थ

वद	बोलना	(वद् + अ + ति)	वदति	वदतः	वदन्ति
दंशी	काटना	(दश् + अ + ति)	दशति	दशतः	दशन्ति

अशुद्ध

शुद्ध

कपयः	गिरिं	गच्छति ।	कपयः	गिरिं	गच्छन्ति ।
मुनिः	यतिं	पृच्छतः ।	मुनिः	यतिं	पृच्छति ।
अही	भेकान्	खादन्ति ।	अही	भेकान्	खादतः ।
कविः	ग्रन्थान्	रचन्ति ।	कवयः	ग्रन्थान्	रचन्ति ।
ऋषयः	शिष्यान्	उपदिशति ।	ऋषिः	शिष्यान्	उपदिशति ।
अग्नयः	वृक्षान्	दहतः ।	अग्नी	वृक्षान्	दहतः ।
नृपतिः	मुनयः	वदति ।	नृपतिः	मुनीन्	वदति ।
अहयः	कपिः	दशति ।	अहयः	कपीन्	दशन्ति ।

ग्रह करो—

शिष्यः यतयः अनुगच्छति । अग्निः धूमं वहति । जनः मोक्षं
इच्छति । मुनी गच्छन्ति । यतिः जीवं रचन्ति । अतिथिः आलयं
आगच्छति । आवकः अभक्ष्यं न खादतः । छातः सन्मतिं अर्चति ।

नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

अरयः, यतौन्, मुनिः, विधिं, रविः, गच्छतः, पठति, दशतः,
लिखति, पृच्छति, निन्दति ।

संस्कृत बनाओ—

विद्यार्थी गुरुके पीछे पीछे चलता है । आवक मुनिर्याको
पूजते हैं । मुनिलोग धर्मका उपदेश देते हैं (उपदिशति) । हाथी
तलाबको जाता है । रामदास दुश्मनको निंदा करता है (निन्दति) ।
नौकर बोझा ढोता (वहति) है । विद्यार्थी गुरुको पूछता है ।

एक एक शब्द रखकर इन वाक्योंको पूरा करो—

कमठः पार्श्वनाथं—, रविः करं—, आवकः
मूलगुणं—, यतिः धम—, —निपतति, नरः
—इच्छति, —सज्जनं निन्दति ।

प्रथमा—मुनिः मुनी मुनयः ।

द्वितीया—मुनिं ,, मुनीन् ।

तृतीय पाठ ।

उकारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ गुरुः	शिष्यं	पृच्छति ।	गुरु	लड़केको	पूछता है ।
साधुः	मेकं	गच्छति ।	साधु	सुमे रूपर्वतकी	जाता है ।
भानुः	अंशं	विकिरति ।	सूरज	किरणकी	फैलाता है ।
प्रभुः	तरुं	कृतति ।	स्वामी	वृक्षको	काटता है ।

२ गुरु	शिशू	वदतः ।	दो गुरु	दो लड़कोंकी	कहते हैं ।
साधू	मेरू	गच्छतः ।	दो साधु	दो समे रूपवर्तोंकी	जाते हैं ।
भानू	अंशू	विकिरतः ।	दो सूरज	किरणोंकी	फैलाते हैं ।
प्रभू	तरू	कृततः ।	दो मालिक	दो वृक्षोंकी	काटते हैं ।

३ गुरवः	शिशून्	चंबंति ।	गुरु	विद्यार्थियोंकी	चूमते हैं ।
साधवः	मेरून्	गच्छंति ।	साधु	मेरूषोंकी	जाते हैं ।
भानवः	अंशून्	विकिरंति ।	सूरज	किरणोंकी	फैलाते हैं ।
प्रभवुः	तरून्	कृतंति ।	मालिक	वृक्षोंकी	काटते हैं ।

अशुद्ध

शुद्ध

गुरवः	छात्रान्	उपदिशति ।	गुरवः	छात्रान्	उपदिशंति ।
इंदुः	अंशून्	विकिरंति ।	इंदुः	अंशून्	विकिरति ।
वैद्यः	बाहवः	कृतति ।	वैद्यः	बाह्वन्	कृतति ।
विष्णुः	पर्वतं	व्रजतः ।	विष्णुः	पर्वतं	व्रजति ।
परशुं	वृक्षान्	कृतति ।	परशुः	वृक्षान्	कृतति ।
विभावसुः	तरवः	दहति ।	विभावसुः	तरून्	दहति ।

• नीचे लिखे शब्दोंकी व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

बंधुः, प्रभुः, परशुः, अर्चति, अर्दति, व्रजति, तरुं, विभावसुः,
शत्रुः, साधुः, पचति, कारुः, तक्षति ।

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	द्वि०	बहु०
क्रदि	रोना	(क्रद् + अ + ति)	क्रंदति	क्रंदतः	क्रदंति ।
खेल	खेलना	(खेल् + अ + ति)	खेलति	खेलतः	खेलंति ।
अर्द	पीडादेना	(अर्द् + अ + ति)	अर्दति	अर्दतः	अर्दन्ति ।
अर्च	पूजाकरना	(अर्च् + अ + ति)	अर्चति	अर्चतः	अर्चंति ।
दिश	आज्ञादेना	(दिश् + अ + ति)	दिशति	दिशतः	दिशंति ।

व्रज	चलना	(व्रज् + अ + ति)	व्रजति	व्रजतः	व्रजंति ।
कृती	कृदना	(कृत् + अ + ति)	कृतति	कृततः	कृतंति ।
चुबि	चूमना	(चुब् + अ + ति)	चुबति	चुबतः	चुबंति ।
इषु	(इच्छ्) इच्छाकरना	(इच्छ् + अ + ति)	इच्छति	इच्छतः	इच्छंति ।

संस्कृत बनाओ—

लडका रोता है । दुर्जन सज्जनको दुःख देता है । सूरज चलता है । बड़ई (कारु) वनको जाता है । मनुष्य साधुओंको पूजते हैं । बंधु बच्चेको चूमते हैं ।

एक एक शब्द रखकर वाक्य पूरे करो—

—इंदुं इच्छति, कारुः — कृतंति, बंधवः —
चुबंति । — भानुं अर्चन्ति, — शत्रुं अर्दति ।

उकारान्त पुलिङ्ग शिशु शब्दके रूप ।

एक०	द्वि०	बहु०
प्रथमा—शिशुः	शिशू	शिशवः
द्वितीया—शिशुं	,,	शिशन्

चतुर्थ पाठः ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ गृहीता	दातारं	अर्चति ।	लेनेवाला	दाताको	पूजता है ।
वक्ता	श्रोतारं	वदति ।	वक्ता	श्रोताको	कहता है ।
भर्ता	कर्तारं	पृच्छति ।	स्वामी	कर्ताको	पूछता है ।
जीता	योद्धारं	वदति ।	जीतनेवाला	योद्धाको	कहता है ।
२ गृहीतारी	दातारी	अर्चतः ।	दे। गृहीता	दे। दाताओंको	पूजते हैं ।
वक्तारी	श्रोतारी	वदतः ।	दे। वक्ता	दे। श्रोताओंको	कहते हैं ।
भर्तारी	कर्तारी	पृच्छतः ।	दे। स्वामी	दे। कर्ताओंको	पूछते हैं ।
जीतारी	योद्धारौ	गदतः ।	दे। जीतनेवाला	दे। योद्धाओंको	कहते हैं ।

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
३ गृहीतारः	दातृन्	अर्चन्ति ।	अनेक गृहीता	अनेक दाताओंको	पूजते हैं ।
वक्तारः	श्रोतृन्	वदन्ति ।	अनेक वक्ता	अनेक श्रोताओंको	कहते हैं ।
भर्तारः	कर्तृन्	पृच्छन्ति ।	अनेक स्वामी	अनेक कर्ताओंको	पूछते हैं ।
जितारः	योद्धृन्	गदन्ति ।	अनेक जीतनेवाले	अनेक योद्धाओंको	कहते हैं ।

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
वद	कहना	(वद् + अ + ति)	वदति	वदतः	वदन्ति ।
गद	,,	(गद् + अ + ति)	गदति	गदतः	गदन्ति ।
हृ	हरना	(हर् + अ + ति)	हरति	हरतः	हरन्ति ।
सृशौ	कृना	(सृश् + अ + ति)	सृशति	सृशतः	सृशन्ति ।
अर्ह	पूजना	(अर्ह् + अ + ति)	अर्हति	अर्हतः	अर्हन्ति ।
रक्ष	रक्षा करना	(रक्ष् + अ + ति)	रक्षति	रक्षतः	रक्षन्ति ।
(उप)दिशौञ्	उपदेशदेना	(दिश् + अ + ति)	दिशति	दिशतः	दिशन्ति ।
कृत्	क्रेदना (काटना)	(कृत् + अ + ति)	कृन्ति	कृन्ततः	कृन्ति ।
अर्द	पीड़ादेना	(अर्द् + अ + ति)	अर्दति	अर्दतः	अर्दन्ति ।

अशुद्ध ।

शुद्ध ।

जितारः	योद्धृन्	गदति ।	जितारः	योद्धृन्	गदन्ति ।
श्रोता	वक्तारं	वदतः ।	श्रोता	वक्तारं	वदति ।
भर्तारौ	भृत्यं	आदिशन्ति ।	भर्तारौ	भृत्यं	आदिशतः ।
गृहीता	दातां	अर्चति ।	गृहीता	दातारं	अर्चति ।
दोग्धा	कर्तारः	पृच्छति ।	दोग्धा	कर्तारं	पृच्छति ।
भर्तारः	हर्ता	गदन्ति ।	भर्तारः	हर्तारं	गदन्ति ।
उपदेशारः	श्रोतारं	गदति ।	उपदेशा	श्रोतारं	गदति ।

अशुद्ध ।

शुद्ध ।

हर्तारः ग्रंथान् हरति । हर्ता ग्रंथान् हरति ।
भर्ता भृत्यान् रक्षति । भर्तारः भृत्यान् रक्षति ।

निम्नलिखित शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

अर्हति, जितारः, कर्ता, हर्तारी, दोग्धृन्, अंचति, अर्हति, भर्तारं,
अर्चतः, पृच्छंति, जितृन्, गदतः, वदति ।

शुद्ध करो—

भेत्ता घटं सृशंति । बोद्धारः छात्रान् पृच्छति । साधुः श्रोतृन्
उपदिशतः । सविता (सूर्य) गिरिं सृशंति । प्रभुः हंतां अर्दति । श्रो-
तारः गुरुं अर्चतः । जितारी वक्तारः पृच्छंति । परशुः तरुन् क्तंति ।

संस्कृत बनाओ—

दाता गरीबको पूछता है । गरीब दाताको पूजा करता है ।
मालिक चौर (हर्त)की पिछारो करता है । पूछनेवाला (पृष्टृ)
गुरुको पूछता है । विद्यार्थी गुरुकी पूजा करता है । तोला
(माट) बाजार (हाट)को जाता है ।

एक०

:द्वि०

बहु०

प्रथमा — दाता दातारी दातारः
द्वितीया — दातारं ,, दातृन्

पंचम पाठ ।

व्यंजनांत पुंलिंग ।

चकारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ जलमुक्	गिरिं	सृशति ।	मेघ	पर्वतको	कूता है ।
बालकः	जलमुचं	पश्यति ।	बालक	मेघको	देखता है ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
पवनः	जलमुचं	विकिरति ।	हवा	मेघको	फें लाती है ।
पयोमुक्	चातकं	अवति ।	मेघ	चातकको	संतुष्ट कता है ।
चातकः	पयोमुचं	काञ्चति ।	चातक	मेघको	चाहता है ।
२ जलमुचौ	गिरी	स्पृशतः ।	दो मेघ	दो पर्वतोंको	कृते हैं ।
वातः	जलमुचौ	विकिरतः ।	हवा	दो मेघोंको	बिखिरती है ।
जलमुचौ	चातकं	अवतः ।	दो मेघ	चातकको	संतुष्ट करते है ।
३ वारिमुचः	गिरिं	स्पृशंति ।	अने कमेघ	पर्वतको	कृते हैं ।
चातकाः	वारिमुचः	काञ्चंति ।	अने क चातक	अने क मेघोंको	चाहते हैं ।
पवनः	पयोमुचः	विकिरति ।	हवा	अने क मेघोंको	वर्षाती है ।

नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

पयोमुक्, वारिमुचः, पर्वतं, अवतः, काञ्चंति, पश्यति, जलमुचं, अञ्चतः, विकिरति, स्पृशतः :

शुद्ध करो—

चातकः वारिमुक् काञ्चति । जलमुचः चातकान् अवति । पयो-
मुचौ पर्वतं स्पृशति । वायुः पयोमुक् अदति ।

एक एक शब्द रखकर वाक्य पूरे करो—

— पयोमुचं पश्यंति । पयोमुक् — अवति । —

जलमुचः — । — जलं विकिरति ।

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	— जलमुक् (ग्)	जलमुचौ	जलमुचः
द्वितीया	— जलमुचं	”	”

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	द्वि०	बहु०
काञ्चि	चाहना (काञ्च + अ + ति)	काञ्चति	काञ्चतः	काञ्चंति ।	
अव	संतुष्टकरना (अव् + अ + ति)	अवति	अवतः	अवंति ।	

दृशिरी (पश्य) देखना (पश्य् + अ + ति) पश्यति पश्यतः पश्यन्ति ।
क् विखेरना (किर् + अ + ति) किरति किरतः किरन्ति ।

षष्ठ पाठ ।

जकारांत ।

कर्त्ता	कर्म	क्रिया	कर्त्ता	कर्म	क्रिया
१ सम्राट्	परिव्राजं	अर्चति ।	सम्राट्	संन्यासीकी	पूजा करता है ।
नृपः	सम्राजं	अवति ।	राजा	सम्राट् को	संतुष्ट करता है ।
महीपः	रज्जुसृजं	वदति ।	राजा	रज्जुनिर्माताकी	कहता है ।
२ सम्राजौ	हंतारं	अदतः ।	दो सम्राट्	हंताको	पीड़ा देते हैं ।
सम्राट्	परिव्राजौ	अर्चति ।	सम्राट्	दो संन्यासियोंकी	पूजता है ।
३ सम्राजः	परिव्राजं	अर्चति ।	अनेक सम्राट्	संन्यासीकी	पूजते हैं ।
नृपाः	देवराजः	अर्चति ।	अनेक राजा	अनेक इंद्रोंकी	पूजते हैं ।
भूपाः	सम्राजः	अर्चति ।	राजालोग	सम्राटोंको	संतुष्ट करते हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

सम्राट्, परिव्राजं, देवराजौ, नृपः, रज्जुसृजः, अवति, काञ्चति,
पश्यतः, राजराट्, गच्छन्ति, अर्चन्ति ।

नीचे लिखे वाक्योंको शुद्ध करो—

रज्जुसृट् रज्जं सृजन्ति । कांसपरिमृजौ नगरं गच्छति । देदेजौ
देवान् अर्चति । विभ्राट् कर्तारं वदतः ।

एक एक शब्द रखकर वाक्य बनाओ—

—रज्जुं सृजति । जनाः देवेजं — । राजराट्—
गच्छति । मनुष्याः——अर्चन्ति । ——धर्म उपदिशतः ।

संस्कृत बनाओ—

जीव कर्मको (देव) बनाता है । दो संन्यासी ग्रामको जाते हैं ।
चक्रवर्ती (सम्राट्) राज्यको रक्षा करता है । देव इन्द्रको पूजते हैं ।

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	द्वि०	बहु०
सृज्	बनाना	(सृज् + अ + ति)	सृजति	सृजतः	सृजन्ति ।
अञ्च	जाना, पूजना	(अञ्च + अ + ति)	अञ्चति	अञ्चतः	अञ्चन्ति ।
अव	रक्षा करना, संतुष्टकरना	(अव् + अ + ति)	अवति	अवतः	अवन्ति ।
व्रज्	जाना	(व्रज् + अ + ति)	व्रजति	व्रजतः	व्रजन्ति ।
रिष	हिंसा करना	(रिष् + अ + ति)	रिषति	रिषतः	रिषन्ति ।
		एक०	द्वि०	बहु०	
	प्रथमा —	सम्राड् (२)	सम्राजौ	सम्राजः	
	द्वितीया—	सम्राज्	„	„	

सप्तम पाठ ।

तकारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ भूभृत्	पयोमुचं	पश्यति ।	राजा	मेघको	देखता है ।
पापकृत्	पुण्यकृतं	निन्दति ।	पापी	पुण्यात्माको	निंदा करता है ।
विपश्चित्	तीर्थकृतं	अर्चति ।	विद्वान्	जिने 'द्रको	पूजता है ।
२ वारिभुक्	भूभृतौ	कुवति ।	मेघ	दो पर्वतोंको	ढकता है ।
विपश्चितौ	वनं	व्रजतः ।	दो विद्वान्	वनको	जाते हैं ।
पुण्यकृत्	स्वर्गं	गच्छतः ।	दो पुण्यात्मा	स्वर्गको	जाते हैं ।
३ विपश्चितः	बालकान्	पृच्छन्ति ।	विद्वान् लोग	बालकोंको	पूछते हैं ।
जलमुचः	भूभृतः	कुर्वन्ति ।	मेघ	पर्वतोंको	आच्छादन करते हैं ।
पापकृतः	नरकं	गच्छन्ति ।	पापी	नरक	जाते हैं ।

	अथ		यत्	
जलमुचः	भूभृतं	कुवति ।	जलमुक्	भूभृतं कुवति ।
भूभृत्	जनान्	रक्षति ।	भूभृतः	जनान् रक्षति ।
जनाः	विपश्चित्	पृच्छति ।	जनाः	विपश्चितं पृच्छति ।
विपश्चित्	भूभृत्	अनुगच्छति ।	विपश्चित्	भूभृतं अनुगच्छति ।
गोत्रभित्	पर्वतं	अर्दति ।	गोत्रभित्	पर्वतं अर्दति ।
मूढाः	विपश्चित्	रिषति ।	मूढाः	विपश्चितं रिषति ।

एक एक शब्द रखकर वाक्य पूरे करो—

—आकाशं कुवति । पवनः—विकिरति । —सुखं कौञ्चति ।
 मुनयः भूभृतः— । गृहीता—अर्चति । विपश्चित्—गच्छति ।
 सम्नाट्—रिषति । भूभृत्—स्पृशति । देवैः—अर्चति ।

संस्कृत बनाओ—

मेघ पहाड़ोंको आछादन करते हैं । विद्वान् लोग धर्मका उपदेश देते हैं । वृक्ष मेषोंको छूते हैं । हिंसक पशुओंको मारते हैं । पुण्य-करनेवाले स्वर्गको जाते हैं । राजा पापियोंको मारता है । पंडित संसारको संतुष्ट करते हैं ।

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	— भूभृत् (ङ)	भूभृती	भूभृतः
द्वितीया	— भूभृतं	”	”

अष्टम पाठः ।

म (व) त् भागांत ।

	कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
१	धीमान्	गुणवंतं	अर्चति ।	बुद्धिमान्	गुणवानकी	पूजता है ।
	विद्यावान्	धनवंतं	गच्छति ।	विद्यावाला	धनवान्की पास	जाता है ।

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
नेत्रवान्(१)	कंठकं	पश्यति ।	नेत्रवाला	कांटेको	देखता है ।
	तडित्वान्	ज्योतिष्मंतं कुवति ।	मेघ	सूयको	ढकता है ।
	धनवान्	बुद्धिमंतं वदति ।	धनाढ्य	बुद्धिमानको	कहता है ।
	भास्वान्	प्रकाशं यच्छति ।	सूरज	प्रकाशको	देता है ।
२ धीमंतौ	यशस्वन्ती	पश्यतः ।	दो बुद्धिमान	यशस्वीको	देखते हैं ।
महीपः	तडित्वन्तौ	पश्यति ।	राजा	दो मेघोंको	देखता है ।
	बलवन्तौ	ग्रामं गच्छतः ।	दो बलवान्	गांवको	जाते हैं ।
	चक्षुष्मन्तौ	ग्रंथं पश्यतः ।	दो चक्षुष्मान्	पुस्तकको	देखते हैं ।
३ धीमंतः	गुणवतः	अर्चन्ति ।	बुद्धिमान् (अनेक)	गुणवानोंको	पूजते हैं ।
	धनवंतः	विद्यावतः गच्छन्ति ।	धनवाले	विद्यावालोंके पास	जाते हैं ।
	नेत्रवंतः	कंठकान् पश्यन्ति ।	नेत्रवाले	कांटोंको	देखते हैं ।
	ज्ञानवंतः	ज्ञानान् उपदिशन्ति ।	ज्ञानवाले	ज्ञानोंको	उपदेश देने हैं ।

अष्टक

शुद्ध

बुद्धिमान्	भास्वान्	पश्यति ।	बुद्धिमान्	भास्वंतं	पश्यति ।
धनवान्	गुणवंतं	अर्चन्ति ।	धनवंतः	गुणवंतं	अर्चन्ति ।
दयावान्	स्वर्गं	गच्छतः ।	दयावन्ती	स्वर्गं	गच्छतः ।
धीमतः	ग्रंथान्	पठन्ति ।	धीमंतः	ग्रंथान्	पठन्ति ।
लुब्धकाः	धनवंतः	अर्चन्ति ।	लुब्धकाः	धनवतः	अर्चन्ति ।

१ शब्दोंके अन्तमें मत् लगा देनेसे इस प्रत्ययके रूप बनते हैं और उसका (बाला) अर्थ होता है । जैसे गो शब्दके अन्तमें मत् लगाया ता गोमत् हुआ । जिसका कि अर्थ—गायवाला होता है । लेकिन जिन शब्दोंके अंतमें अथवा अन्तके अक्षरसे पहले 'अ' अथवा 'म्' होगा तो मत्के मकारके स्थानमें वकार हो जायगा । जैसे—विद्या + मत् = विद्यावत्, भास् + मत् = भास्वत्, अहम् + मत् = अहंवत्, शमी + मत् = शमीवत् ।

नीचे लिखे शब्दोंकी व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

धनवतः, अंशुमंतं, (सूरज) वपुष्मान्, कृपावन्तौ, भास्वान्,
ज्योतिष्मंतौ, चरतः, पश्यन्ति, ज्ञानवान्, श्मश्रुमंतः (डाढ़ीवाले)
तडित्वंतः । (१)

संस्कृत बनाओ—

धनाढ्योंको संसार पूजता है । सूरजको उल्लू (धूक) नहीं देखते
हैं । ज्योतिष देव चलते हैं । ज्ञानी पुस्तक पढ़ता है । डाढ़ीवाले
(श्मश्रुमत्) जाते हैं । मेघ पर्वतोंको ढाकते हैं ।

मत् प्रत्ययान्त धीमत् शब्दके रूप ।

एक०	द्वि०	बहु०
प्रथमा—धीमान्	धीमंतौ	धीमंतः
द्वितीया—धीमंतं	,,	धीमतः

नवम पाठ ।

अत् (शट्) प्रत्ययात् । (२)

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
१ गायन्	रुदंतं	वदति ।	गानेवाला	रोतेहुयेकी	कहता है ।
नृपः	गायंतं	अर्हति ।	राजा	गाते हुये (जन)की	प्रशंसा करता है ।

१ जिन शब्दोंके अन्तमें वर्गका पहिला, दूसरा, तीसरा और चौथा अक्षर हो उन शब्दोंके वादके मत्के मकारको भी वकार हो जाता है ।

२ भ्रादिगण और तुदादिगणकी धातुओंके प्रथमपुरुष की (वदति आदि) क्रियाके एक वचनमें 'ति'के स्थानमें 'त्' कर देनेसे इस प्रत्ययके रूप बनते हैं' । जैसे कि—पठ धातुका पठति, रूप बनता है उसके 'ति'के स्थानमें 'त' कर देनेसे पठत् रूप बनता है । अब इसके रूप कर्ता आदिमें पठन्, पठंतौ वंतः, इत्यादि होंगे ।

	कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
	गच्छन्	आश्रमं	पश्यति ।	जाता हुआ (बादमी)	आश्रमकी देखता है ।	
	ध्यायन्	ईश्वरं	स्मरति ।	ध्यान करता हुआ (जन)	ईश्वरकी चितारता है ।	
	पठन्	पुस्तकं	पश्यति ।	पढ़ता हुआ (बादमी)	पुस्तकको देखता है ।	
२	गायंती	रुदंतौ	वदतः ।	दीगानेवाली (बादमी)	दीजनेरीतेहृषीकोकहतेहैं ।	
	महोपतिः	गायंती	अंचतः ।	राजा	गातेहुये दी जनोंका सत्कार करता है ।	
	गच्छंतौ	दृणं	स्यृशतः ।	चलते हुये दी जने	दृणकी कूते हैं ।	
	ध्यायंती	जिनं	स्मरतः ।	ध्यान करते हुये दीजने	जिनकी याद करतेहैं ।	
	पठंतौ	ग्रंथान्	पश्यतः ।	पढ़ते हुये दीजने	ग्रंथोंकी देखते हैं ।	
३	गायंतः	रुदतः	वदंति ।	गाते हुये बहुतसे जन	रीते हृषीको कहते हैं ।	
	नराधिपः	गायतः	पश्यति ।	राजा	गाते हुये बहुत जनोंकी देखता है ।	
	अदंतः	कथां	गदंति ।	खाते हुये (बहुत जने)	कथा कहते हैं ।	
	ध्यायंतः	जिनं	स्मरंति ।	ध्यान करते हुये बहुतजन	जिनकी याद करतेहैं ।	

अशुद्ध ।

शुद्ध ।

नृपः	गायंतः	पृच्छति ।	नृपः	गायतः	पृच्छति ।
तिष्ठतः	कथां	गदंति ।	तिष्ठंतः	कथां	गदंति ।
चंबन्	वृक्षान्	स्यृशंति ।	चलंतः	वृक्षान्	स्यृशंति ।
जानंती	अशुद्धिं	वदति ।	जानन्	अशुद्धिं	वदति ।
अदन्	मुधा	हसतः ।	अदंतौ	मुधा (व्यर्थ)	हसतः ।

नोचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

गच्छतः, इच्छन्, स्मरंती, अंचति, किरतः, पृच्छतः, वदन्,
ध्यायन्, गायतः ।

संस्कृत बनाओ—

लड़के गाते गाते जाते हैं । मूर्ख खाते खाते हंसते हैं । पार्श्वदास कहते कहते हंसता है । राम पढ़ते पढ़ते पूछता है । शृगाल जाते हुये मृगकी देखता है । नाई (नापित) रोता हुआ पैसे मांगता है ।

वाक्य पूरे करो—

— विलपंतं गदति । देवदत्तः — पृच्छति
गुरुः पठंतं — । सेवकः — वाञ्छति ।

अत् (श्ल) प्रत्ययांत गायत् शब्दके रूप ।

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—गायन्	गायन्ती	गायंती	गायंतः
द्वितीया—गायंतं	,,	गायतः	

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
लप	कहना	(लप् + अ + ति)	लपति	लपतः	लपंति ।
वाक्छि	चाहना	(वाञ्छ् + अ + ति)	वाञ्छति	वाञ्छतः	वाञ्छंति ।
गद	कहना	(गद् + अ + ति)	गदति	गदतः	गदंति ।
गै	गाना	(गाय् + अ + ति)	गायति	गायतः	गायंति ।
धै	ध्यानकरना	(ध्याय् + अ + ति)	ध्यायति	ध्यायतः	ध्यायंति ।
स्मृ	यादकरना	(स्मर् + अ + ति)	स्मरति	स्मरतः	स्मरंति ।
अर्ह	पूजाकरना	(अर्ह् + अ + ति)	अर्हति	अर्हतः	अर्हंति ।
दृशिरी	देखना	(पश्य् + अ + ति)	पश्यति	पश्यतः	पश्यंति ।
अंच	जाना-पूजना	(अञ्च् + अ + ति)	अञ्चति	अञ्चतः	अञ्चंति ।
सृश	कृना	(सृश् + अ + ति)	सृशति	सृशतः	सृशंति ।

दशमपाठ ।

द कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
१ दुर्द्धद	उद्भिदं	पश्यति ।	शत्रु	उद्भिदकी	देखता है ।
मानवः	दिविषदं	अंचति ।	मनुष्य	देवकी	पूजता है ।
दिविषत्	जनान्	आदिशति ।	देव	मनुष्योंकी	भाशा देता है ।
सभासत्(द्)	सभासदं	गदति ।	सभासद	सभासदकी	कहता है ।
२ उद्भिदी	वृष्टिं	कांचति ।	दो उद्भिद	वृष्टिकी	चाहते हैं ।
मानवः	दिविषदी	अंचति ।	मनुष्य	दो देवोंकी	पूजता है ।
सभासदी	सभासदौ	पृच्छतः ।	दो सभासद	दो सभासदोंकी	पूछते हैं ।
सुहृदी	सुहृदौ	रक्षतः ।	दो मित्र	दो मित्रकी	रक्षा करते हैं ।
३ उद्भिदः	वृष्टिं	कांचति ।	बहुतसे उद्भिद	वर्षाकी	चाहते हैं ।
मानवाः	दिविषदः	अंचति ।	मनुष्य	देवोंकी	पूजा करते हैं ।
सभासदः	सभासदः	पृच्छति ।	सभासद	सभासदोंकी	पूछते हैं ।
सुहृदः	सुहृदः	पश्यन्ति ।	मित्र	मित्रोंकी	देखते हैं ।

अपह ।

अपह ।

सुहृदः	पर्वतं	गच्छति ।	सुहृदः	पर्वतं	गच्छति ।
उद्भिदी	वायुं	कांचति ।	उद्भिद्	वायुं	कांचति ।
वृष्टिः	उद्भिदान्	सिंचति ।	वृष्टिः	उद्भिदः	सिंचति ।
सभासदः	परस्परं	वदतः ।	सभासदी	परस्परं	वदतः ।
दुर्द्धद	वार्तां	वदति ।	दुर्द्धदः	वार्तां	वदति ।
दिविषद्	जिनान्	अंचति ।	दिविषदः	जिनान्	अंचति ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

निरापद्, दुर्द्धदः, सुहृदः, सभासदः, विपद्, दिविषदी ।

नीचे लिखे वाक्योंको शुद्धकरो—

निरापदान् विपन्नान् निन्दन्ति । दुर्द्धत् तबं क्ततः ।
दिविषद् जिनं अर्चन्ति । उद्भिद् वृष्टिं काञ्चतः ।

संस्कृत वनाशो—

मित्र मित्रकी रक्षा करता है । शत्रु मित्रकी निन्दा करता है ।
आपत्तिको मनुष्य नहीं चाहता है । विपत्ति मनुष्योंको सताती है ।
उद्भिद् भेषको चाहते हैं । सभासद् सभाको जाते हैं ।

एकवचन द्विवचन बहुवचन

प्रथमा—सुहृत् सुहृदौ सुहृदः
द्वितीया—सुहृदम् ” ”

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
दिशौञ्	आज्ञादेना	(दिश् + अ + ति)	दिशति	दिशतः	दिशन्ति ।
काञ्चि	चाहना	(काञ्च् + अ + ति)	काञ्चति	काञ्चतः	काञ्चन्ति ।
षिचौञ्	सींचना	(सिञ्च् + अ + ति)	सिञ्चति	सिञ्चतः	सिञ्चन्ति ।
णिदि	निन्दा करना	(निन्द् + अ + ति)	निन्दति	निन्दतः	निन्दन्ति ।
तुदौञ्	पौड़ा देना	(तुद् + अ + ति)	तुदति	तुदतः	तुदन्ति ।
व्रज	जाना	(व्रज् + अ + ति)	व्रजति	व्रजतः	व्रजन्ति ।

एकादश पाठ ।

अन् भागांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
१ राजा	मूर्धानं	कृतंति ।	राजा	शिरको	काटता है ।
सम्राट्	राजानं	अर्दंति ।	सम्राट्	राजाको	पीड़ा देता है ।
राजा	राजानं	गच्छति ।	राजा	राजाके पास	जाता है ।
तद्वा	वृषाणं	पश्यति ।	वटई	घोडको	देखता है ।
२ राजानौ	मूर्धानौ	कृतंतः ।	दो राजा	दो शिरको	काटते हैं ।
सम्राट्	राजानौ	अर्दंतः ।	सम्राट्	दो राजाओंको	पीड़ा देते हैं ।
राजानौ	राजानौ	गच्छंतः ।	दो राजा	दो राजाओंके पास	जाते हैं ।
तद्वाणौ	वृषाणौ	पश्यंतः ।	दो वटई	दो घोडोंको	देखते हैं ।
३ राजानः	सम्राजं	अर्धंति ।	राजालोग	सम्राट्को	पूजते हैं ।
सम्राट्	राजः	अर्दंति ।	सम्राट्	राजाओंको	पीड़ा देता है ।
राजानः	राजः	गच्छंति ।	राजा	राजाओंके पास	जाते हैं ।
तद्वाणः	वृषाणः	पश्यंति ।	वटई	सांडोंको	देखते हैं ।

अथ ।

यत् ।

राजानः	पर्वतं	व्रजतः ।	राजानौ	पर्वतं	व्रजतः ।
सम्राट्	राजानः	अर्दंति ।	सम्राट्	राजः	अर्दंति ।
बालकः	प्रेमी	इच्छति ।	बालकः	प्रेमाणं	इच्छति ।
नृपः	गरिमां	कांचति ।	नृपः	गरिमाणं	कांचति ।
सुनिः	मूर्धानं	स्रशतः ।	सुनो	मूर्धानं	स्रशतः ।

निम्नलिखित शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

गरिमा, मूर्धानं, राजः, तद्वाणौ, प्रेमाणं, देवनंदिनामानं
अर्धंति, सुंचतः, प्रेमा ।

संस्कृत बनाओ—

राजा प्रजाको रक्षा करते हैं। मुनि वडप्पनकी निन्दा करते हैं। बालक पुस्तक चाहता है। वटई घोडेको देखता है। प्रेमको मनुष्य चाहते हैं। पूज्यपाद नामके आचार्यको वैयाकरण प्रशंसा करते हैं (प्रशंसंति)। सुधर्माचार्यको श्रेणिक पूछता है।

शुद्ध करो—

प्रजा राजां अर्चति । सुधर्माचार्यो महावीरं पृच्छति । प्रेमा जनं इच्छति । मुनिः गरिमां निन्दति ।

अन् भागांत राजन् शब्दके रूप ।

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—राजा	राजानी	राजानः
द्वितीया—राजानं	„	राज्ञः

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
अर्द	पीड़ादेना	(अर्द + अ + ति)	अर्दति	अर्दतः	अर्दंति ।
मुञ्च	छोडना	(मुञ्च + अ + ति)	मुञ्चति	मुञ्चतः	मुञ्चंति ।
शंस (१)	कहना	(शंस + अ + ति)	शंसति	शंसतः	शंसंति ।

द्वादश पाठ ।

अन् भागांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
१ शर्मा	ब्रह्माणं	अर्चति ।	ब्राह्मण	ब्रह्माको	पूजता है ।
यज्वा	इंद्रं	अंचति ।	पुरोहित	इन्द्रको	पूजता है ।
द्विजन्मा	सुधर्माणं	नमति ।	ब्राह्मण	सुधर्माको	नमता है ।
२ द्विजन्मानो	ग्रंथान्	पठतः ।	दी ब्राह्मण	ग्रंथोंको	पढते हैं ।
यज्वानौ	द्विजन्मानौ	पृच्छतः ।	दी पुरोहित	देविप्रोंको	पूछते हैं ।
इंद्रः	यज्वानौ	रिषति ।	इंद्रः	दी पुरोहितोंपर	क्रोध करता है ।
३ द्विजन्मानः	ग्रंथान्	पठंति ।	द्विज	ग्रंथोंको	पढते हैं ।
यज्वानः	द्विजन्मानः	पृच्छंति ।	पुरोहित	ब्राह्मणोंको	पूछते है ।
इंद्रः	यज्वानः	रिषति ।	इन्द्र	पुरोहितोंपर	क्रोध करता है ।

नौचे लिखे शब्दोंसे संस्कृत बनाओ—

यज्वा, द्विजन्मानं, अश्वमानौ (पत्यर), ब्रह्मा, दुरात्मानः, पापात्मानः,
चर्चति, अर्णति, यज्वानः ।

संस्कृत बनाओ—

राजा पुरोहितको पूजता है । लोग ब्रह्माको पूजते हैं । द्विज
ग्रंथोंको पढते हैं । ब्राह्मण दाताओंका सम्मान करते हैं । पुरोहित
यज्ञ (यजंति) करते हैं । पापेलोग धर्मात्माओंकी निन्दा करते हैं ।
राजा पापियोंको दंड देता है ।

गुड करो—

कर्ता यज्वा अर्दति, राजा पापात्मां निन्दति, प्रभुः द्विजन्माः
अर्दति, जनाः अश्वमाना अंचति, साधुः पापात्मानौ उपदिशति ।

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—यज्वा (१)		यज्जानौ	यज्जानः
द्वितीया—यज्जानं		„	यज्जानः

धात्वर्थ^१

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
णमी	नमस्कारकरना	(नम् + ञ् + ति)	नमति	नमतः	नमंति ।
रिष	क्रोधकरना	(रिष् + ञ् + ति)	रिषति	रिषतः	रिषंति ।
चर	खाना, चलना	(चर् + ञ् + ति)	चरति	चरतः	चरंति ।
अण	देना	(अण् + ञ् + ति)	अणति	अणतः	अणंति ।
यजौञ्	यागकरना	(यज् + ञ् + ति)	यजति	यजतः	यजंति ।
हृ (२)	हरण करना	(हर् + ञ् + ति)	हरति	हरतः	हरंति ।

वयोद्देश पाठ ।

इन्-भागांत । (३)

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
१ धनी	वलिनां	वदति ।	धनी	वलीको	कहता है ।
यशस्वी	तपस्विनां	गच्छति ।	यशस्वी	तपस्वीके पास	जाता है ।

१ जिन अन्-भागांत शब्दोंके अन्तमें 'म' और 'न' संयुक्त होंगे उनके रूप यज्वन् शब्दके समान होंगे जैसे आत्मन्, सुपर्वान्, आदि । वाकीके राजन् शब्दके समान । (२) प्र परा आदि उपसर्गोंके लगनेसे प्रायः धातुका अर्थ बदल जाता है जैसे प्र-हृ—मारना, विहृ—विहार करना आदि । (३) अकारांत शब्दोंसे (वाला) अर्थमें 'इन्' प्रत्यय होता है जैसे कि-वनवाला अर्थमें धन + इन् = धनिन आदि ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
करी	स्वामिनं	स्पृशति ।	हाथी	मालिकको	छूता है ।
पक्षी	कोटरं	गच्छति ।	पक्षी	खोलारको	जाता है ।
ज्ञानी	विषयिणं	निन्दति ।	ज्ञानी	विषयीकी	निन्दा करता है ।
२ मंत्रिणौ	राजानं	अर्चतः ।	दो मंत्री	राजाको	पूजते हैं ।
राजा	करिणौ	यच्छतः ।	राजा	दो हाथो	देता है ।
मानवाः	ज्ञानिनौ	अर्चतः ।	मनुष्य	दो ज्ञानियोंको	पूजते हैं ।
मेधाविनौ	विषयिणौ	निन्दतः ।	बुद्धिमान	दो विषयियोंकी	निन्दाकरते हैं ।
तपस्विनौ	राजानं	उपदिशतः ।	दो तपस्वी	राजाको	उपदेश देते हैं ।
३ पक्षिणः	अन्नं	खादन्ति ।	बहुत पक्षी	अन्नको	खाते हैं ।
विषयिणः	गुणिनः	निन्दन्ति ।	विषयीलोग	गुणियोंकी	निन्दाकरते हैं ।
तपस्विनः	ध्यानं	इच्छन्ति ।	तपस्वीलोग	ध्यानको	चाहते हैं ।
ध्यानिनः	वनं	व्रजन्ति ।	ध्यानीलोग	वनको	जाते हैं ।
बलिनः	धनिनः	गच्छन्ति ।	बली लोग	धनियोंके पास	जाते हैं ।

संस्कृत बनाओ—

ध्यानिनः, वाञ्छन्ति, गुणिनं, पक्षिणौ, स्वामिनः, यच्छतः, मेधावी,
तपस्विनं, मरीचमालिनं, मंत्रिणौ, करिणः ।

एक एक शब्द रखकर इन वाक्योंको पूराकरो—

—तंङुलान् खादन्ति, विषयिणः—निन्दन्ति, ज्ञानिनः
ध्यानिनं—, —अर्थं श्रणन्ति, राजा—वदति, स्वामी करिणं
—, द्रोहिणः—चरन्ति, सुनयः मानिनं—, एकाकी—
पठति ।

शुद्ध करो—

राजा अपराधि रिषति, ज्ञानिनं ध्यानिनं पृच्छति, ध्यानिनो पापं
त्यजन्ति, तपस्वी राजानं उपदिशन्ति, धनो बली काञ्चति ।

संज्ञित वनाधी—

धनाढ्य लोग ज्ञानियोंको निन्दा करते हैं। बलवान् लोग घरको जाते हैं। भन्तरी राजाको पूजते हैं। पापी पक्षियोंको खाते हैं। यशस्वी मनुष्योंको निन्दा नहीं करते हैं।

इन्-भागांत तपस्विन्, शब्दके रूप।

एक०	द्वि०	बहु०
प्रथमा—तपस्वी	तपस्विनी	तपस्विनः
द्वितीया—तपस्विना	„	„

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
अट	जाना	(अट् + अ + ति)	अटति	अटतः	अटन्ति ।
दाणु	देना	(यच्छ् + अ + ति)	यच्छति	यच्छतः	यच्छन्ति ।
सृष्ट्री	छना	(सृष् + अ + ति)	सृष्टति	सृष्टतः	सृष्टन्ति ।

वयोद्देश पाठ ।

अस्-भागांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ चंद्रमाः	प्रकाशं	यच्छति ।	चन्द्रमा	लज्जला	देता है ।
मानवः	दिवीकसं	अर्चति ।	मनुष्य	देवको	पूजता है ।
व्याधः	विहायसं	काञ्चति ।	व्याधा	पक्षीको	चाहता है ।
बालः	चंद्रमसं	पश्यति ।	लडका	चंद्रमाको	देखता है ।
बेधाः	ग्रामं	गच्छति ।	पंडित	ग्रामको	जाता है ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
२ जनः	दिवीकसौ	अर्चति ।	मनुष्य	देा देवीको	पूजता है ।
	वनौकसौ वनं	व्रजतः ।	देा जङ्गली	जङ्गलको	जाते है ।
	विहायसौ नौडं	षटतः ।	देा पक्षी	घोंसनाको	जाते है ।
	व्याधः	विहायसौ काञ्चतः ।	व्याध	देा पक्षीयोको	चाहता है ।
	भिक्षुकाः	उदारचेतसौ यजतः	भिखारी	देा उदारचर्ताओंको	पूजते है ।
३ उदारचेतसः	अर्थं	यच्छन्ति ।	उदारचित्तवाले	धन	देते है ।
	व्याधः	विहायसः काञ्चति ।	व्याध	पक्षियोंको	चाहता है ।
	महामनसः	सज्जनान् प्रशंसन्ति ।	महामनवाले	सज्जनोंकी	प्रशंसाकरते है ।
	जनाः	दिवीकसः अर्चन्ति ।	मनुष्य	देवीको	पूजते है ।
	भिक्षुकाः	उदारचेतसः गच्छन्ति	भिखारी	उदारोंके पास	जाते है ।

अशुद्ध ।

शुद्ध ।

इन्द्रः	प्रचेतः	निन्दति ।	इन्द्रः	प्रचेतसं	निन्दति ।
बालः	चन्द्रमां	पश्यति ।	बालः	चंद्रमसं	पश्यति ।
दिवीकाः	जिनं	अर्चन्ति ।	दिवीकसः	जिनं	अर्चन्ति ।
वनौकौ	वनं	गच्छति ।	वनौकाः	वनं	गच्छति ।
महामनाः	तपस्विनं	अर्हन्तः ।	महामनसौ	तपस्विनं	अर्हन्तः ।
जनाः	दिवीकाः	अर्चन्ति ।	जनाः	दिवीकसः	अर्चन्ति ।
विहायाः	आकाशं	गच्छन्ति ।	विहायसः	आकाशं	गच्छन्ति ।
उद्भनसौ	सुखं	त्यजन्ति ।	उद्भनसः	सुखं	त्यजन्ति ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

वनौकाः, दिवीकसः, त्यजन्ति, प्रशंसन्ति, प्रचेतसं, विहायाः, वेधाः, महामनसं, उद्भनसौ, उदारचेतसः, काञ्चतः, अर्णति ।

शुद्ध करो—

नृपः वेधां पृच्छति, विहायसौ निवसन्ति, इन्द्रः प्रचेताः रिषति, चंद्रमौ प्रकाशं यच्छति, महामनः ध्यानिनं पृच्छति ।

संस्कृत वगणो—

उदारचित्तवाले धन देते हैं । ब्रह्माको ब्राह्मण पूजते हैं । वरुण स्वर्गको जाता है । जङ्गली जङ्गलको छोड़ता है । पक्षी आकाशको जाते हैं । मेह चन्द्रमाको ढाकता है (आच्छादयति) लड़के चन्द्रमाको देखते हैं । दुर्वासा शकुन्तलाको शाप देता है (शपति) ।

वेधस् शब्दके रूप ।

एक०	द्वि०	बहु०
प्रथमा—वेधाः	वेधसी	वेधसः
द्वितीया—वेधस'	,,	,,

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	द्वि०	बहु०
याच्ञ्	मांगना	(याच् + अ + ति)	याचति	याचतः	याचन्ति ।
शप्	शापदेना	(शप् + अ + ति)	शपति	शपतः	शपन्ति ।
वस	निवासकरना	(वस् + अ + ति)	वसति	वसतः	वसन्ति ।

चतुर्दश पाठ ।

वस् भागांत ।

कर्त्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्त्ता	कर्म	क्रिया ।
१ विद्वान्	ग्रंथं	मनति ।	विद्वान्	ग्रंथको	भनन करता है ।
मेधावो	विद्वांसं	अनुव्रजति ।	उद्धिमान्	विद्वान्के	पोछे चलता है ।
गच्छंतः	तस्मिन्वांसं	पश्यन्ति ।	जातेद्दृष्टे	देहेदुष्काको	देखते हैं ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया
जग्मिवान्	पुष्पं	जिघ्रति ।	जानेवाला	लूको	सूँघता है ।
तस्थिवान्	जग्मिवांसं	पृच्छति ।	बैठा हुआ	जातेहुयोंको	पूँछता है ।
२ विद्वांसौ	ग्रंथान्	मनतः ।	दो विद्वान्	ग्रन्थोंको	मननकरते हैं ।
राजा	विद्वांसौ	पृच्छति ।	राजा	दो विद्वानोंको	पूँछता है ।
जग्मिवांसौ	तस्थिवांसौ	पश्यतः ।	जानेवाले	दो बैठेहुयोंको	देखते हैं ।
तस्थिवांसौ	पुष्पं	जिघ्रतः ।	दो बैठे हुये	फूल	सूँघते हैं ।
मेघावो	पेचिवांसौ	पृच्छति ।	बुद्धिमान्	दो पकातेहुयोंको	पूँछता है ।
३ विद्वांसः	धर्मं	उपदिशति ।	विद्वान् लोग	धर्मका	उपदेशदेते हैं ।
नृपः	विदुषः	पृच्छति ।	राजा	विद्वानोंको	पूँछता है ।
जग्मिवांसः	तस्थुषः	पश्यन्ति ।	जानेवाले	बैठे हुयोंको	देखते हैं ।
तस्थिवांसः	जग्मुषः	पृच्छन्ति ।	बैठे हुये लोग	जातेहुयोंको	पूँछते हैं ।
शुश्रुवांसः	यासं	गच्छन्ति ।	सुननेवाले	यामको	जाते हैं ।
छात्राः	पेचुषः	गदन्ति ।	धियार्थो	पकानेवालोंको	कहते हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

शुश्रुवान्, मनन्ति, विदुषः, तस्थुषः, जग्मुषः, पेचिवांसौ, जिघ्रन्ति, अणतः, त्यजति ।

नीचे लिखे वाक्योंको शुद्ध करो—

विद्वानः धर्मं उपदिशति, राजा पेचिवानौ पृच्छति, जग्मिवानौ पुष्पं जिघ्रतः, भृत्याः तस्थिवान् पृच्छन्ति ।

वस्-भागांत विहस्-शब्दके रूप ।

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथमा—विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः

द्वितीया—विद्वांसं ,, विदुषः

पंचदश पाठ ।

ईयस्-भागांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ गरीयान्	लघीयांसं	आदिशति	बडा	छोटोको	आज्ञा देता है ।
कनीयान्	श्रेयांसं	कांचति ।	छोटा	श्रेष्ठको	चाहता है ।
ज्यायान्	यवीयांसं	उपदिशति	अतिबड़	छोटोको	उपदेश देता है ।
दृढीयान्	क्षुद्रं	तुदति ।	प्रबल	क्षुद्रको	पीड़ा देता है ।
२ गरीयांसौ	महिमानं	कांचतः ।	दे। बड़े जने	महिमाको	चाहते हैं ।
साधुः	कनीयांसौ	चुंबति ।	साधु	दे। छोटीको	चूमता है ।
लघीयांसौ	श्रेयांसौ	इच्छतः ।	दे। छोटे दे। श्रेष्ठ(पदार्थों)की	इच्छा करते हैं ।	
ज्यायांसौ	यवीयांसौ	उपदिशतः ।	दे। बड़जने	दे। छोटीको	उपदेश देते हैं ।
३ गरीयांसः	लघीयसः	आदिशंति ।	बड़े लोग	छोटीको	आज्ञा देते हैं ।
कनीयांसः	श्रेयसः	कांचंति ।	छोटे लोग	श्रेष्ठवस्तुको	चाहते हैं ।
ज्यायांसः	यवीयसः	उपदिशंति ।	बड़लोग	कनिष्ठोंको	उपदेश देते हैं ।
साधुः	कनीयसः	चुंबति ।	साधु	छोटीको	मता है ।

निम्नलिखित शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

गरीयान्, लघीयांसौ, ज्यायसः, श्रेयांसौ, चुंबति, तुदंति, मनतः, यवीयसः, जिघ्रति ।

संस्कृत बनाओ—

छोटे लोग बड़े जनोंका अनुगमन करते हैं । बड़े लोग छोटीको उपदेश देते हैं । कनिष्ठ श्रेष्ठवस्तु चाहते हैं । बलवान् कमजोरको पीड़ा देता है । साधुलोग गौरववालोंको निंदा करते हैं । श्रेष्ठ-लोग राजाको कहते हैं । संन्यासी श्रेष्ठको उपदेश देते हैं । कनिष्ठ प्रेम चाहते हैं ।

शुद्ध करी—

ज्यायान् धर्मं उपदिशतः । लघीयान् ज्यायान् नमति । कमोयानौ
आज्ञां दिशति । गरीयान् वल्लेयसौ गच्छतः । विद्वान् गरिमां
निंदति ।

इस् भागांत-गरीयस् शब्दके रूप ।

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—गरीयान्	गरीयांसौ	गरीयांसः
द्वितीया—गरीयांस'	„	गरीयसः

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	द्वि०	बहु०
तुदौञ्	पोड़ादेना (तुद् + अ + ति)	तुदति	तुदतः	तुदंति ।	
कुवि	ढाकना (कुं व् + अ + ति)	कुंवति	कुंवतः	कुवंति ।	
सृ	चलना (सर् + अ + ति)	सरति	सरतः	सरंति ।	
कूज	शब्दकरना (कूज् + अ + ति)	कूजति	कूजतः	कूजंति ।	
भ्रमु	धूमना (भ्रम् + अ + ति)	भ्रमति	भ्रमतः	भ्रमंति ।	
घ्रा (जिघ्र)	सूंघना (जिघ्र् + अ + ति)	जिघ्रति	जिघ्रतः	जिघ्रंति ।	
धा (धम)	फूंकना वजाना (धम् + अ + ति)	धमति	धमतः	धमंति ।	
णोञ्	लेजाना (नय् + अ + ति)	नयति	नयतः	नयंति ।	
सृ (धाव्)	दौड़ना (धाव् + अ + ति)	धावति	धावतः	धावंति ।	
पत्ल्ल	गिरना (पत् + अ + ति)	पतति	पततः	पतंति ।	
स्था (तिष्ठ)	ठैठना (तिष्ठ् + अ + ति)	तिष्ठति	तिष्ठतः	तिष्ठंति ।	
मना (मन)	अभ्यासकरना (मन् + अ + ति)	मनति	मनतः	मनंति ।	

षोडश पाठः ।

पुंलिंग विशिष्य (१) शब्दोंके साथ

विशेषणका प्रयोग ।

- १ क्रुद्धः इभः जलभरितं क्रुद्ध हाथी जलसे भरिहये तलावको जाता
तडागं गच्छति । है ।
- मृतः मत्कुणः दुःसहं मरा हुआ खटमल बड़ी भारी बदवुकी
दुर्गंधं त्यजति । छोड़ता है ।
- सुंदरः बालकः शिक्षापूर्णं सुन्दर बालक शिक्षासेपूर्ण यंधकी पढ़ता
ग्रंथं पठति । है ।
- लुब्धकः व्याधः सरलान् लोभी व्याधा सोधि पच्चियोंकी चाहता
विहंगमान् इच्छति । है ।
- सुपक्वः रसालः मिष्टं रसं पका हुआ आम मीठा रस देता
यच्छति । है ।
- २ धवली हंसी जलपूर्णां श्वेत दी हंस जलसे पूर्ण तडागको जाते
आवापी व्रजतः । है ।
- लोलुपी कृषीवली विशाली लोलुपी दी किसान बडे दी वेलीको
वलीवदी कांक्षतः । चाहते हैं ।
- भक्तौ छात्री शिष्टौ पाठको भक्त दी विद्यार्थी शिष्ट दी गुरुओंके पीछे पीछे
अनुगच्छतः । चलते हैं ।

१ विशिष्यका जो लिंग और वचन हीतां है वही विशेषणका होता है । गुणवाचक शब्द प्रायः विशिष्य होते हैं ।

३ भक्ताः श्रावकाः वीतरागान् जिनान् अर्चन्ति ।	भक्त श्रावक वीतराग जिन भगवान् को पूजते हैं ।
वीतरागाः जिनाः सुखकरं धर्मं उपदिशन्ति :	वीतराग जिनदेव सुखदायी धर्म का उपदेश दते हैं ।
जेनाः बालाः आसनिदिष्टान् ग्रंथान् पठन्ति ।	जेनी लड़के सच्चे देव से उपदिष्ट शास्त्रों को पढ़ते हैं ।
चतुरमतयः बालाः सारगर्भान् उपदेशान् काञ्चन्ति ।	चतुरवृद्धिवाले लड़के सारपूर्ण उपदेश चाहते हैं ।
उदारचेतसः मुनयः हितकरान् उपदेशान् वदन्ति ।	उदारचित्तवाले मुनि हितकारी उपदेश कहते हैं ।
भीषणाः अग्नयः विशालान् वृक्षान् दहन्ति ।	भयंकर अग्नियां बड़े बड़े पेड़ों को जलाती हैं ।
गृहशून्याः साधवः सुन्दरान् जिनालयान् व्रजन्ति ।	घररहित साधुलोग सुन्दरजिनालयों को जाते हैं ।

अशुद्ध ।

शुद्ध ।

क्रुद्धः गजाः सजलान् तडागं गच्छन्ति ।	क्रुद्धाः गजाः सजलं तडागं गच्छन्ति ।
अनगारिणी मुनिः वीतरागान् जिनं नमति ।	अनगारी मुनिः वीतरागं जिनं नमति ।
विशालीः शाल्मलितरवः कृष्णी मेघान् कुर्वन्ति ।	विशालाः शाल्मलितरवः कृष्णान् मेघान् कुर्वन्ति ।
गुणवंताः जनाः धनिनी जनान् पृच्छन्ति ।	गुणवंतः जनाः धनिनः जनान् पृच्छन्ति ।
बुभुक्षिताः पक्षिणः उच्चान् पर्वतान् गच्छन्तः ।	बुभुक्षितौ पक्षिणौ उच्चान् पर्वतान् गच्छन्तः ।

नीचे लिखे विशेषणों का प्रयोग कर वाक्य बनाओ—

- (क) सुंदर, मलोमस, मेध्य, भिक्षुक, लुब्धक, शंकित, गंभीर, शुभ्र, क्रूर, अचल, नेदिष्ठ (अति समीप), दविष्ठ (अति-दूर), मूढ, वीर, श्वेत, सुतीक्ष्ण ।
- (ख) मनोहारिन्, धनिन्, ज्ञानिन्, तेजस्विन्, बलिन्, अोजस्विन् ।
- (ग) उदारचेतस्, महामनस्, चंद्रमस्, उम्भनस्, सुमनस् ।
- (घ) वलवत्, धनवत्, विद्यावत्, एतावत्, तावत्, कर्मवत् ।
- (ङ) मूर्तिमत्, आयुष्मत्, बुद्धिमत्, वपुष्मत्, धनुष्मत् ।
- (च) चारु, गुरु, लघु, तनु, ऋजु, मृदु, दयालु, शयालु, प्रांशु, साधु ।
- (छ) दवीयस्, कनीयस्, श्रेयस्, अल्पीयस्, लघीयस्, वलीयस्, ज्यायस् ।
- (ज) अनन्यवृत्ति, उदारमति, सरलबुद्धि, चंचलमति ।
- (झ) स्पृशत्, तिष्ठत्, गच्छत्, गायत्, चलत्, हसत्, रुदत्, शृण्वत्, वदत्, अत, क्षुधित, व्यथित, पीडित, चलित, दृष्ट, सृष्ट, कर्तव्य, पालनोय, म्रियमाण ।
- (ञ) विद्वस्, पेचिवस्, शुश्रुवस्, जग्मिवस् ।

शुद्ध करो—

स्थासुः गिरयः चलंतं मेघान् स्पृशंति । चंचलं अर्थः गुणहीनं जनान् त्यजति । ऋजुः नदाः पर्वतपादान् स्पृशंति । सरलमतीन् कृषकाः मूर्त्तिमत् अश्मनः पूजंति । राजनीतिकुशली सम्राजः बुद्धि-मतं मंत्रिणः पृच्छंति । संयतचेताः साधवः दवीयसं जनान् न गच्छंति । तनू चंद्रः अल्पोयांसं किरणान् विकिरति । उदारमती विपश्चितः मनोहारिणं उपदेशान् लिखति । स्थविष्ठः पशवः नेदिष्ठान् लोकालयं न त्यजंति । क्षुधितौ व्याघ्राः निद्रितान् नरं खादंति । ऋजुः भस्त्रका मृतान् जनौ न खादंति ।

संस्कृत बनाओ—

अच्छे आदमी दुखी आदमियों को नहीं सताते हैं । सच्चे पुरुष चोरो नहीं करते हैं । जैन लोग मांस नहीं खाते हैं । उहंड लड़के अच्छी किताबें नहीं पढ़ते हैं । नम्र विद्यार्थी अपने (स्वकीय) गुरुओं को पूजते हैं । प्रजाप्रिय राजा प्रजाको सुख देता है ।

हिंदी बनाओ—

विहंगमाः मेघाच्छन्नं गगनं गच्छन्ति । लुद्राः मधुकराः अपि स्वकायं न त्यजन्ति । शीतलः समोरणः (वायु) इतस्ततः (इधर उधर) प्रसरति । लोहितः अग्निः हरितं वृक्षं दहति । ब्रह्मचारिणः पाठालयं व्रजन्ति पठन्ति च । चंचलाः प्राणाः सर्वान् जनान् त्यजन्ति । प्रचंडः निदाघः (धूप) दिवसं उष्णं करोति ।

एक एक विशेषण रखकर वाक्य बनाओ—

— शिष्यकः— विद्यार्थिनं प्रहरति । — गर्दभः— यवान् खादति । — विहंगमाः— समुद्रतीरं गताः । — अहिः— बकशिग्रून् खादति । व्याधः— तंडुलकणान् विकीरति । — शृगालः— करिणं पश्यति । — मेघः— सूर्यं कुं वति । — पादपाः जलं दृच्छन्ति । — चातकः— मेघं काञ्चति । — दावानलः— वनं दहति ।

उपयुक्त स्थान पर कर्ता और कर्म का प्रयोग करो—

— अकुलीनं अपि शास्त्रज्ञं— अर्हति । — मतिमंतं— अचति । मधुरभाषणः— न विश्वसनीयाः । फलच्छाया-समन्वितः— न कर्त्तनीयः (काटना चाहिये) । मंथरादयः— स्वकीयं— गताः । पाशहस्ताः— वन्यान् (वनके)— काञ्चन्ति । सभयाः— निरापदं— गच्छन्ति । पर्यटन्— पलायमानान्—

पश्यति । मृगमांसार्थी—हस्तगतं—त्यजति । प्रहृष्टमनसौ—
 मत्स्यपूर्णं—गच्छति । —वस्त्रक्रयार्थी—वस्त्रपूर्णं—गच्छति ।
 —विपन्नाः—रत्नकं इच्छन्ति । —संपन्नाः—दुःखितं न
 रक्षन्ति । —पक्षिणः—कूजन्ति । शीतलः—सर्वत्र प्रसरति ।
 —निरुद्धे गाः अटन्ति । —अयत्नरमणोयः भ्रमति ।—
 अतिथयः—आगच्छन्ति ।

नीचे लिखे वाक्योंमें एकवचनके स्थानमें बहुवचन और बहुवचनके स्थानमें एकवचन करो—

काननगताः नृपाः उपविष्टाः दुःखशोकपरायणाः मनोभावं
 वदन्ति । दुरात्मा नृशंसः पापकृत् उपकारिणः शुद्धमतीन् रिषति ।
 दुर्मतिः दुष्कृतकर्मा धर्मपरं जनं न अंचति । कृष्णवासाः भरतनन्दनः
 निष्क्रामति । जनाः चन्दनलिप्तं महातेजस्विनं भरतं अर्हन्ति । पुरुष-
 वीराः परिचिन्तयन्तः उपायं जल्पन्ति । नरपुंगवः समीपवर्तिनं
 प्रासादं पश्यति । विपुलः प्रांशुः प्रासादः मेघं उल्लिखति । महाबाहुः
 सुशोवः रामानुजं अनुगच्छति । एतावान् लोभविरहः न दृष्टः ।
 सुशोलः छात्रः स्वयं एव शंखं धमति अतः समागच्छन्ति ब्रह्मचारिणः ।
 सत्यवक्ता जनः शत्रुमपि जनं स्ववशं नर्याति ।

इन ऊपर लिखे हुये वाक्योंकी हिंदी बनाओ—

संस्कृत बनाओ—

विद्यार्थी कमलांसि भरे हुये तालाव को जाते हैं । लड़के भूँठ
 नहीं बोलते हैं । सुशोल आदमी बुरा काम (दुष्काय) नहीं चाहते
 हैं । वहां (तत्र) पूज्य आधर आचार्य रहते हैं और बालकों को
 पढ़ाते (पाठयति) हैं । ब्रह्मचारी लोग आश्रम को जाते हैं और
 वहां खेलते हैं तथा संस्कृत पढ़ते हैं । एक दीड़ता है दूसरा उसके
 पीछे दीड़ता है । एक गिरता है दूसरा हंसता है । एक चलता है
 दूसरा बैठता है । जगन्नाहन घूमता है रामदास बढ़िया गीत गाता
 है । इस तरह (एवं) दा मित्र परस्पर में कहते हैं । हरिणोंके

बच्चे (मृगशिशु) निर्भय होकर देखते हैं दौड़ते हैं खेलते हैं । तोताँ के बच्चे (शुकशिशु) तथा अनेक पक्षी कूजते हैं । पुष्पवाले मनोहारि महाद्रुम गिरिशिखर को अच्छादन करते हैं । लक्ष्मण बहुत सुंदर वृक्ष देखता है । भ्रमण करते २ धूर्त मृगाल हृष्ट पुष्टांग हरिण को देखता है । क्षुद्रबुद्धि जंबुक बंधुहोन होकर (सन्) एकाकी रहता है । मृगबंधु सुबुद्धि नामक कौआ आगन्तुक को मारता है ।

हिंदी बनाओ—

इतस्ततः ब्रह्मचारिणः परिभ्रमन्ति । साधवः छात्राः आचार्यान् परिचरन्ति न तु (न कि) दुर्जनान्, सदाचारान् आधरन्ति न तु स्त्रीच्छा-चारान्, परिहरन्ति (दूर करते हैं) अविनयं न तु विनयं, त्यजन्ति हिंसां न तु दयां, वदन्ति सत्यं न तु अनृतं, संयच्छन्ति (बशमें करना) इन्द्रियाणि न तु निरपराधान् जंतून् । आचार्यः नगरं गच्छन् पाठालयं पश्यति, तत्र च बहून् छात्रान् ।

सर्वदा परहितकारी एकः सूर्यः एव प्रशंस्यः । रूपयौवनसंपन्नाः विशालकुलसंभवाः अपि विद्याहीनाः जनाः गंधरहिताः किंशुकाः (टेसूके फूल) इव (तरह) न शोभन्ते । नद्यः वृक्षाः मेघाः च परो-पकारिणः यतः (क्योंकि) नद्यः स्वयं (खुद) जलं न पिबन्ति, वृक्षाः फलानि स्वयं न खादन्ति, मेघाः स्वयं सस्यं (धान) न आहरन्ति । अगुणी गुणिनं न अवगच्छति (जानता है) गुणी गुणिनः स्पर्धति (स्पर्धा करता है) अतः (इस लिये) गुणी गुणरागी च जनः विरक्तः वर्तते (है) । परः अपि हितवान् जनः बंधुः, अपकारी बंधुः अपि परः भवति (होता है) यथा (जैसे) देहजः व्याधिः अहितः आरण्यं (वनकी) च औषधं हितकरं । सततं (सर्वदा) प्रियवादिनः पुरुषाः सुलभाः ।

परिशिष्ट ।

	सखि (मित) शब्द		दीर्घ-ईकारांत यामषीशब्द (१)	
प्र०	सखा सखायी सखायः	ग्रामणीः ग्रामाण्यौ ग्रामण्यः		
हि०	सखायं ,, सखीन्	ग्रामाण्यं ,, ,,		
	सुधी (अच्छी बुद्धिवाला) नी आदि	क्रोष्टु (श्याल, अंबुक) शब्द		
प्र०	सुधीः सुधियौ सुधियः	क्रोष्टा क्रोष्टारी क्रोष्टारः		
हि०	सुधियं ,, ,,	क्रोष्टारं ,, क्रोष्टृन्		
	दीर्घ ऊकारांत खलपू शब्द	लू (काटने वाला) (२)		
प्र०	खलपूः खलप्वौ खलप्वः	लूः लुवी लुवः		
हि०	खलप्वं ,, ,,	लुवं ,, ,,		
	(३) पिठ (पिता, बाप)	ओकारांत गो (गाध, वैल) शब्द		
प्र०	पिता पितरौ पितरः	गोः गावौ गावः		
हि०	पितरं ,, पितृन्	गां ,, गाः		
	ऐकारांत—रे (धन) शब्द	औकारांत ग्लौ (चंद्र) शब्द		
प्र०	राः रायौ रायः	ग्लौः ग्लावौ ग्लावः		
हि०	रायं ,, रायः	ग्लावं ,, ,,		
	(४) जकारांत भिषज् (दैद्य) शब्द	नकारांत श्वन्, (कुत्ता) युवन् शब्द		
प्र०	भिषक् (ग्) भिषजौ भिषजः	श्वान् श्वानौ श्वानः		
हि०	भिषजं ,, ,,	श्वानं ,, श्वानः		
	पथिन् (मार्ग) शब्द	महन् (बड़ा) शब्द		
प्र०	पंथाः पंथानौ पंथानः	महान् महंती महान्तः		
हि०	पंथानं ,, पथः	महान्तं ,, महतः		
	(५) ददत् (देता हुआ) शब्द	पुमस् (पुरुष) शब्द		
प्र०	ददत् ददतौ ददतः	पुमान् पुमांसौ पुमांसः		
हि०	ददतं ,, ,,	पुमांसं ,, पुंसः		

१—'सुधी' 'नी' को छोड़ कर शेष ईकारांतों के रूप इसके समान होंगे । २ दृष्भू करभू, पुनभू, वर्षाभू को छोड़ कर शेष शब्द जिनके अन्त में 'भू' है उनके रूप 'लू' के समान होते हैं । और उन चारोंके तथा शेष ऊकारांतोंके खलपूके समान । ३ साठ, जामाठ, देठ, वृ, सव्येष्टके रूप पिठके समान, शेष ओकारांतोंके 'दाठ'के समान । ४ जिन शब्दोंके अन्तमें भज्, सृज्, सृज्, यज्, राज्, भाज्, है उनके तथा परिव्राज्, यज्, इनसे भिन्न शब्दोंके रूप इसके समान होंगे । ५ इसी प्रकार दधत्, जघत्, भघत्, जाग्यत्, दरिद्रत्, शासत्, चकासत् शब्दोंके रूप होंगे ।

गौचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

सखायः, ग्रामणोः, (गांवका मुखिया) क्रोष्टारः, सुधोः, जामा-
तरो, खानः, पंध्यानं, भिषक्, पुमान्, गाः, यूनः ।

हिंदी बनाओ—

महान् कोलाहलः वर्तते । पुमांसः परस्परं विवदंते (विवाद
करते हैं) । सुधियः शीघ्रं एव शास्त्रज्ञातारः भवंति । खलप्वः
(खलियान साफ करने वाला) खलं (खलियान) गच्छंति । गावः
क्षेत्रं व्रजंति । कृषकाः गाः इच्छंति । लुवः धान्यं कृतंति । राजा
रायं वितरति । दोनाः पुमांसः आशीर्वादान् पठंति । मूर्खाः
शिशवः ग्लावं इच्छंति । रामः कृष्णः जातः अतः एकः भिषग्
आनियः । सर्पाः तथा खलाः च कुत्सितं पंध्यानं अयंति । त्यागो अष्टौ
उपकारार्थं महतः रायः ददत् पुण्यं अर्जति । ग्रामीणाः (गांवके)
पुमांसः ग्रामस्थं मानंति । ग्लौः आकाशं द्योतते । देवरं विलोक्य
(देख कर) भाटजाया हसति । विद्वांसः नरः जिनं अर्चंति ।

संस्कृत बनाओ—

लड़का चंद्रमाको देखता है और रोता है । रातको (नक्तं)
श्याल बोलते हैं । सेनापति (सेनानी) सेनाको आज्ञा देता है ।
पिता पुत्रको कहता है । पुत्र पिताका सम्मान करता है । लोग बहुत
धन कमाते हैं पर लोभ नहीं छोड़ता है । जो(यि)सोघे मार्ग पर चलते
हैं वे (ते) बुद्धिमान, हैं । कुत्ता जानवर है तो भौ (तथापि)
स्वामिभक्त होता है । रातको धनको रक्षा करता है । इस लिये
लोग कुत्तोंकी भी रक्षा करते हैं । बैल बड़ा उपकारी जोव है घास
खाता है पर बड़ा परिश्रम करता है । दामादको (जामाट) श्वशुर
उपदेश देता है । धनको धारता हुआ (दधत्) भौ कृपण कुछ
(किमपि) दान नहीं देता है । कांजूस आदमी बड़ा उपकारी है
क्योंकि मरणानंतर सब धन यहीं (अत्र एव) छोड़ जाता है । साराथि
(सव्येष्ट) रथके पास जाता है । युवा लोग बलवान् होते हैं ।

द्वितीय अध्याय ।

स्वरांतस्त्रोलिंग ।

प्रथम पाठ ।

आ—(१)—कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ बालिका	(२) लतां	उच्चति ।	लड़की	लता (वेल) को	सींचती है ।
मनोरमा	कथां	गदति ।	मनोरमा	कथा	कहती है ।
कन्या	विद्यां	मनति ।	कन्या	विद्या	सीखती है ।
कलिका	शोभां	वितरति ।	कली	शोभा	देती है ।
पिपीलिका	विपादिकां	क्वडति ।	चींवटी	विवाइको	काटती है ।
२ अंबे	कन्ये	तर्जंतः ।	दो मातायें	दो कन्यायोंको	छांटती है ।
लते	प्रासादं	भूषतः ।	दो लतायें	घरको	शोभित करती हैं ।
बालिके	लते	मिंचतः ।	दो लड़की	दो लतायें	सींचती है ।
बालकी	शाखे	चुटतः ।	दो लड़का	दो डाली	काटते हैं ।
मुनिः	विद्ये	ध्यायति ।	मुनि	दो विद्यायोंका	ध्यान करता है ।
३ बालिकाः	लताः	जेषंति ।	बालिकायें	लतायोंको	सींचती है ।
अम्बाः	कन्याः	तर्जंति ।	मातायें	कन्यायोंको	ताड़ना देती हैं ।
भृत्यः	शास्त्राः	लुंपति ।	नौकर	डालियोंको	काटता है ।
मुनिः	विद्याः	ध्यायति ।	मुनि	विद्यायोंको	ध्याता है ।

१—पुंलिंग ऋस्व अकारांत शब्दोंको दीर्घ—(आकारांत) कर देनेसे वि प्रायः स्त्रीलिंग हो जाते हैं । जैसे—बाल—बाला, भृत्या, आकारांत शब्द प्रायः स्त्रीलिंग होते हैं । २—जिन पुंलिंग अकारांत शब्दोंके अंतमें 'क' होगा उनको स्त्रीलिंग बनानेसे 'क' के पहिले 'अ' को 'इ' ही जायगा—जैसे—बालकका :स्त्रीलिंग बनाया तौ—'बालका' पहिले नियमसे हुआ अब इसके 'क' के पहिले 'ल' में के 'अ' को 'इ' ही जायगा तौ—बालिका होगी ।

निम्नलिखित शब्दोंकी प्रयोगमें लाकर वाक्य बनाओ—

उच्चतः, चुटंति, लुंपति, सिंचतः, मनंति, तर्जतः, गदंति, कन्याः, बाले, भाषां, छायाः, कथाः, विद्ये, दयां, लक्षणा, रमा, रामे, हिंसां ।

शुद्ध करो—

बालिकाः विद्यां इच्छति । कन्ये भृत्यं तर्जति । बालाः पक्षिणः काञ्चति । कृपा प्रेमाणं अनुगच्छतः । विद्या बालिकान् भूषति । बालिके साधून् पृच्छंति । भृत्याः लतान् जेषति । पाठिकी कन्ये तर्जतः । विद्या शोभं वितरतः ।

धात्वर्थ^१

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
उच्च	सीचना	(उच् + अ + ति)	उच्चति,	उच्चतः,	उच्चंति ।
गद	कहना	(गद् + अ + ति)	गदति,	गदतः,	गदंति ।
मना	सीखना	(मन् + अ + ति)	मनति,	मनतः,	मनंति ।
ट (१)	तिरना	(तर् + अ + ति)	तर्जति,	तर्जतः,	तर्जंति ।
कृड	काटना	(कृड् + अ + ति)	कृडति	कृडतः,	कृडंति ।
तर्ज	डांटना	(तर्ज् + अ + ति)	तर्जति,	तर्जतः,	तर्जंति ।
भूष	शोभितकरना	(भूष् + अ + ति)	भूषति,	भूषतः,	भूषंति ।
रुह	उगना	(रोह् + अ + ति)	रोहति,	रोहतः,	रोहंति ।
चुट	काटना	(चुट् + अ + ति)	चुटति,	चुटतः,	चुटंति ।
ध्या	ध्यानकरना	(ध्याय् + अ + ति)	ध्यायति,	ध्यायतः,	ध्यायंति ।
शंस	स्तुतिकरना	(शंस् + अ + ति)	शंसति,	शंसतः,	शंसंति ।
जेष	सीचना	(जेष् + अ + ति)	जेषति,	जेषतः,	जेषंति ।
लुप्लृज्	काटना	(लुप् + अ + ति)	लुंपति,	लुंपतः,	लुंपंति ।

१—'वि' उपसर्ग लगानेसे "दिना" अर्थ हो जाता है ।

एकवचन	द्विव	बहुवचन
प्रथमा—विद्या	विद्ये	विद्याः ।
द्वितीया—विद्यां	विद्ये	विद्याः ।

इस प्रकार सब 'या' कारांत शब्दोंके रूप जानना ।

संस्कृत बनाओ—

बकरी (अजा) घास खाती है । घोड़ी (अश्वा) तलाव को जाती है । चटिका खोलार को जाती है । कोयल (कोकिला) बोलती है । मूषिका छेद में घुसती है ।

द्वितीय पाठ ।

इकारांत (१) ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ बुद्धिः	मानुषं	भूषति ।	वृद्धि	मनुष्यको	भूषित करती है ।
रात्रिः	दीप्तिं	विलति ।	रात	उजालेको	झिपा लेती है ।
वृष्टिः	ओषधिं	वेषति ।	वृष्टि	ओषधिको	सींचती है ।
कांतिः	बालिकां	भूषति ।	कांति	लड़कीको	भूषित करती है ।
वातः	जमिं	मंथति ।	वायु	लहरोंको	मथती है ।
२ ओषधी	रात्रिं	भूषतः ।	दो ओषधि	रात्रिको	भूषित करती है ।
बालिका	जमीं	पश्यति ।	लड़की	दो लहरें	देखती है ।
कन्ये	ओषधो	सिंचतः ।	दो कन्यायें	दो ओषधी	सींचती हैं ।
३ ओषधयः	रात्रीः	भूषंति ।	ओषधियां	रात्रियों को	भूषित करती है ।
वृष्टयः	ओषधीः	सिंचंति ।	वृष्टि समुदाय	ओषधियोंको	सींचता है ।
निद्रा	प्रमत्तोः	पोषति ।	निद्रा	प्रमादी को	पुष्ट करती है ।
तरयः	नदं	तरंति ।	नावें	नालेको	पार करती हैं ।

१—जिन शब्दों के अन्त में 'ति' होती है वे शब्द प्रत्ययः स्त्रीलिङ्ग होते हैं ।

अयत् ।

यत् ।

दोषयः	मानवान्	लुभति ।	दोषयः	मानवान्	लुभन्ति ।
मूर्खाः	गतयः	न पश्यन्ति ।	मूर्खाः	गतिं	न पश्यन्ति ।
स्मृतिः	बालकं	भूषन्ति ।	स्मृतिः	बालकं	भूषन्ति ।
वृष्टीः	धूलिं	वेषन्ति ।	वृष्टयः	धूलिं	वेषन्ति ।
व्रततयः	पादपं	अयति ।	व्रततिः (लता)	पादपं	अयति ।

निम्नलिखित शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

(क) विलतः, वेषन्ति, मंथन्ति, पोषतः, कुचति, सिंचतः, ओषधयः, वृत्तिं (व्यापार), गतीः, पंक्तयः, धूलोः, मृतिः (मरण), कृतयः, बुद्धी, श्रुतिः, गतिः, व्रततयः (पंक्ति, लता) जर्मिः, तिथी, तरौ, (नाव) कटिं (कमर) नाडो, श्रेणयः, रात्रयः, अंगुली ।

हिंदी बनाओ—

तारकाः रात्रीः भूषन्ति । पयोमुचः जर्मिं पोषन्ति । साधवः कांतिं नः काञ्चन्ति । शिशवः विहंगम (पक्षी) पंक्तीः पश्यन्ति । वृक्षश्रेणिः शोभते ।

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
विल	छिपाना (विल् + अ + ति)		विलति,	विलतः,	विलन्ति ।
विषु	सींचना (वेष् + अ + ति)		वेषति,	वेषतः,	वेषन्ति ।
लुभ	सुखकरना (लुभ् + अ + ति)		लुभति,	लुभतः,	लुभन्ति ।
मंथ	मथनानष्टकरना (मंथ् + अ + ति)		मंथति,	मंथतः,	मंथन्ति ।
पुष	पुष्टकरना (पोष् + अ + ति)		पोषति,	पोषतः,	पोषन्ति ।
कुच	संकीचकरना (कुच् + अ + ति)		कुचति,	कुचतः,	कुचन्ति ।
मृषु	सहनकरना (मर्ष् + अ + ति)		मर्षति,	मर्षतः,	मर्षन्ति ।

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—	बुद्धिः	बुद्धी	बुद्ध्यः ।
द्वितीया—	बुद्धिं	,,	बुद्धीः ।

—*—

तृतीय पाठ ।

ई—कारांत ।

	कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१	कुमारी	नदीं	व्रजति ।	कुमारी	नदीकां	जाती है ।
	मृगी	अटवीं	अजति ।	मृगी	वनको	जाती है ।
	जननी	कुमारीं	तर्दति ।	माता	कुमारीको	मारती है ।
	शोषधी	रजनीं	भूषति ।	शोषधी	रात्रिको	भूषित करती है ।
२	भगिन्यौ	तरण्यौ	प्रविशतः ।	दो बहनें	दो नावोंमें	वैठती हैं ।
	जनन्यौ	कदल्यौ	चामतः ।	दो मातायें	दो केली	खाती है ।
	धीवर्यौ	धुन्यौ	गच्छतः ।	दो धीवरों	दो नदियोंको	जाती हैं ।
	कुमार्यौ	जनन्यौ	महतः ।	दो कुमारी	दो माताओंको	पूजती हैं ।
३	जनन्यः	अपराधान्	मर्षति ।	मातायें	अपराध	क्षमा करती हैं ।
	कुमार्यः	मृगीः	आमृशंति ।	कुमारी	हरिणियोंको	कृती है ।
	नद्यः	अब्धिं	प्रतिगच्छंति ।	नदियां	समुद्रके	प्रति जाती है ।
	चंद्रमाः	रजनीः	लांछति ।	चंद्रमा	रात्रियोंको	चिन्हित करता है ।

नीचे लिखे शब्दोंका प्रयोग कर वाक्य बनाओ—

(क) विदुष्यौ(१), गुणवतोः(२), मानिन्यः, सुंदरी, अटव्यौ,
श्रीमती, गायंत्यः, (३) गच्छंती, विभ्रल्यौ, जाग्रत्यः, तप-

१ दीर्घ ईकारांत शब्द प्रायः स्त्रीलिंग हीन हैं । (२) मत् (वत्) ईयस्, तथा 'इन्' भागांत शब्द अंतमें 'ई' लगादिनेसे स्त्रीलिंग ही जाता है । जैसे—गुणवत् (पुंलिंग)का स्त्रीलिंग 'गुणवती' और मानिन्का 'मानिनी' कर्नायस्का 'कर्नायसी' होगी । (३) अत

स्विनी, वराकिन्यः (दीन), गरीयस्यः, ज्यायस्यौ, कनीयस्यः, लज्जावती, मनोहारिणी, मृन्मयो (मट्टीको), भक्तिमती, गुर्वी, पटोयसी (अति चतुर) ।

(ख) लांकंति, मर्षतः, मृशंति, चामंति, तर्दतः, क्रामति (उल्लंघन करना), अजतः, क्लडंति, महतः, तर्दति, चामतः ।

अयद् ।

यद् ।

तिष्ठंतीं	गच्छंतीं	वदंति ।	तिष्ठंत्यः	गच्छंतीं	वदंति ।
विदुष्यौ	रुदंत्यः	तर्जतः ।	विदुष्यौ	रुदतोः	तर्जतः ।
मानिन्यः	गरीयसीः	तर्दतः ।	मानिन्यौ	गरीयसीः	तर्दतः ।
कनीयसी	करिष्यः	पश्यति ।	कनीयसी	करिष्यीः	पश्यति ।
वराकिन्यः	शाखाः	लुंपतः ।	वराकिन्यः	शाखाः	लुंपंति ।
राजपुत्रः	वनं	क्रामति ।	राजपुत्रः	वनं	क्रामंति ।
पापीयसी	धर्मं	निंदंति ।	पापीयसी	धर्मं	निंदति ।
जैनवाणो	मतिं	भूषतः ।	जैनवाणो	मतिं	भूषति ।
भक्तिमत्ये	जिनं	अर्चतः ।	भक्तिमत्यौ	जिनं	अर्चतः ।
हंसो	हंसं	तर्दतः ।	हंस्यौ	हंसं	तर्दतः ।

संस्कृत वनाणो—

मानिनी स्त्रियां बडप्पम (गौरव) चाहती हैं । दो सुंदरो दो हरिणियों को कृतो हैं । अतिवृद्धा (ज्यायसी) छोटी छोटी स्त्रियों (कनीयसी) को उपदेश देती हैं । रूपवतो गुणवतोको मारता है । पापिन दुःख पाता है । लज्जावाली स्त्री विनय करती है (विन-

(श्ल) भागांत शब्द भी 'ई' लगा देनेसे स्त्रीलिंग ही जाते हैं पर उनके 'ती'से पहिले 'न' भी प्रायः आता है—जैसे गायत्+ई=गायती हुआ अब 'ती'से पहिले 'न' आया तो गायन्ती हुआ । ऐसे शब्दोंको गायंती इसप्रकार अनुस्वारस् भी लिखते हैं ।

यति) । ब्राह्मणी शूद्राको ताड़ना देती है । पाठिका (उपाध्यायी) लड़कियोंको कहती है । बहिन (भगिनी) बहिनको कूती है । कुमार (कुलाल) मट्टीकी (मृन्मयी) मूर्ति बनाता है । मातायें जैनवाणीको पूजती हैं । नदियां समुद्रको जाती हैं । गानेवाली (गायिका) गीत गाती हैं ।

धात्वर्थ

धातु	वर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
क्रमु	उल्लंघना (क्राम् + अ + ति)		क्रामति,	क्रामतः,	क्रामंति ।
अज	जाना (अज् + अ + ति)		अजति,	अजतः,	अजंति ।
तर्द	मारना (तर्द् + अ + ति)		तर्दति,	तर्दतः,	तर्दंति ।
विशौ	भीतरजाना (विश् + अ + ति)		विशति,	विशतः,	विशंति ।
चम्बू	खाणा (चाम् + अ + ति)		चामति,	चामतः,	चामंति ।
सर्ज	वनाणा (सर्ज् + अ + ति)		सजति,	सजतः,	सजंति ।
मह	पूजना (मह् + अ + ति)		महति,	महतः,	महंति ।
मृशौ	कूना (मृश् + अ + ति)		मृशति,	मृशतः,	मृशंति ।
लाङ्घि	चिन्हितकरना (लाङ्घ् + अ + ति)		लाङ्घति,	लाङ्घतः,	लाङ्घंति ।
जर्ज	डांटना (जर्ज् + अ + ति)		जर्जति,	जर्जतः,	जर्जंति ।
(वि)	णौञ् विनयकरना (नय् + अ + ति)		नयति,	नयतः,	नयंति ।

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथम—	नदी	नद्यौ	नद्यः
द्वितीया—	नदीं	नद्यौ	नदाः

चतुर्थ पाठ ।

उ कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ धेनुः	वत्सान्	त्यजति ।	गाय	बहुङ्गो	छोडती है ।
गोपः	धेनुं	मुंचति ।	ग्वाला	गायको	छोडता है ।
मूषिकः	पाशस्त्रायुं	कृडति ।	मूसा	जालकी तांतको	काटता है ।
रेणुः	पृथिवीं	विलति ।	रेणु	पृथिवीको	टांकती है ।
२ धेनु	छायां	इच्छति ।	दोगायें	छाया	चाहती हैं ।
गोपालः	धेनुं	मुंचति ।	गोपाल (ग्वाला)	दो गायको	छोडता है ।
पिपीलिका चंच		दशति ।	चिंवटी	दो चोंचकी	काटती है ।
मूषिकः	पाशस्त्रायुं	कृडति ।	मूसा	दो जालकी तांतको	काटता है ।
३ धेनवः	गोशालां	गच्छति ।	गायें	गोशालाको	जाती हैं ।
मूषिकः	पाशस्त्रायुः	कृतति ।	मूसा	पाशस्त्रायुंको	काटता है ।
वृष्टिः	रेणुः	मिंचति ।	वर्षा	धूलिको	सींचती है ।
रेणवः	आकाशं	कुंचति ।	धूलिके कण	आकाशको	टांकते हैं ।

निच लिखित शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

(क) क्रामंति, मनंति, चामतः, गदंति, मर्षति, मुंचतः, मंचति, रोहति, लांकति, कुंचतः ।

(ख) चंचवः, धेनुः, स्त्रायवः, रज्जुः (रस्सो), तनवः (शरीर), धेनुं, करेणवः, (हस्तिनी) ।

अशुद्ध ।

शुद्ध ।

रज्जुः	धेनुं	लांकति ।	रज्जुः	धेनुं	लांकति ।
धेनुः	नदीं	गच्छति ।	धेनवः	नदीं	गच्छति ।
रेणुः	धेनवः	भूषति ।	रेणुः	धेनुः	भूषति ।
हनूः (पूंक)	वानरी	लांकतः ।	हनू	वानरी	लांकतः ।
आहारः	तनवः	पोषति ।	आहारः	तनूः	पोषति ।

संस्कृत वनाभी—

दो भाई दो गायोंको देखते हैं । हिंदुलोग गायोंको रक्षा करते हैं । ब्राह्मण स्नायुको नहीं छूते हैं । वृष्टि चोंचको भिगोती है । भ्रमर दो पूंछों (हनु) को काटते हैं । पुष्प रेणुयें राजमार्गको चिन्हित करती हैं । लड़की रस्सोको लातो है (आनयति) भोरु लड़की अकेली (केवला) घरको नहीं जाती है । नारी बाजार (हाट)को जाती है ।

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—धेनुः	धेनू	धेनवः
द्वितीया—धेनं	,,	धेनुः

पंचम पाठ ।

ज-कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ वधूः	स्वामिनं	पृच्छति ।	बहू	पतिको	पूछती है ।
स्वामी	वधूं	वदति ।	स्वामी	बहूको	कहता है ।
श्वश्रूः	वधूं	सृशति ।	सासु	बहूको	छूती है ।
चम्बूः	शत्रुसैनिकान्	जयति ।	सेना	शत्रुओंकी सेनाको	जीतती है ।
सेनापतिः	चम्बूं	गूहति ।	सेनापति	सैनाको	छिपाता है ।
२ वध्वो	श्वश्रूपादान्	सृशतः ।	दो बहू	सासुके पैरोंको	छूती हैं ।
देवरः	वध्वी	प्रणमंति ।	देवर	दो बहूओंको	प्रणाम करते हैं ।
वधूः	श्वश्रू	पृच्छति ।	बहू	दो सासुकी	पूछती है ।
चम्बो	विश्रामं	कांक्षतः ।	दो सेनायें	विश्राम	चाहती हैं ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्म	क्रिया ।
३ वध्वः	श्वश्रूः	प्रणमन्ति ।	बहुयें	सासुको प्रणाम करती हैं ।
सीता	श्वश्रूः	वदति ।	सीता	सासुओंकी कहती है ।
श्वश्रूवः	वधुः	तजन्ति ।	सासु	बहुओंकी ताड़ना देती हैं ।
चम्बः	शत्रुचम्बूः	जयन्ति ।	सेनायें	शत्रुसेनाओंकी जीवती हैं ।

संस्कृत बनाओ—

बहुयें पतियोंको संतुष्ट करती हैं । दो बहुयें राजसेनाको देखती हैं । सासु बहुओंको पूछती है । सेना विदेशको जाती है । पानी (जलं) शरीरको भिगोता है । शरीर व्यायामको चाहता है । बड़हन (कारु) लकड़ीको छीलतो है (तच्छति) । सेनापति सेनाको छोड़ता है । सासु बहुओंको उपदेश देती हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

वध्वः, तजन्ति, गूहतः, श्वश्रूः, चम्बः, चम्बूः, कारुः, तनुः ।

गृह्य करो—

स्वामिनः वध्वः पृच्छन्ति । वधुः ज्ञीच्छन्ति । चम्बः शत्रून् जयति ।
कर्मकराः कारु वदन्ति ।

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
ज्ञीच्छ्	लज्जाकरना	(ज्ञीच्छ् + अ + ति)	ज्ञीच्छति,	ज्ञीच्छतः,	ज्ञीच्छन्ति ।
जि	जीतना	(जय् + अ + ति)	जयति,	जयतः,	जयन्ति ।
गुह्वीष्	छिपाना	(गुह् + अ + ति)	गूहति,	गूहतः,	गूहन्ति ।
मृशौ	छूना	(मृश् + अ + ति)	मृशति,	मृशतः,	मृशन्ति ।
णम	नमस्कारकरना	(नम् + अ + ति)	नमति,	नमतः,	नमन्ति ।

१३०

प्रथमा— धूः	वध्वी	वध्वः ।
द्वितीया—वधूं	”	वधः ।

षष्ठ पाठ ।

ऋ—कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ माता	दुहितरं	पृच्छति ।	मा	लड़कीको	पूछती है ।
ननांदा	वधूं	तर्जति ।	ननंदी	बहूको	डाटती है ।
वधूः	ननांदरं	तर्दति ।	बहू	ननंदीको	मारती है ।
२ दुहितरौ	मातरं	अर्चतः ।	दो लड़की	माको	पूजती हैं ।
कन्ये	मातरौ	प्रणमतः ।	दो कन्येयें	दो माताओंको	प्रणाम करती हैं ।
ननांदरौ	वधूं	तर्जतः ।	दो ननंदी	बहूको	डाटती हैं ।
वधूः	ननांदरौ	रिषति ।	बहू	दो ननंदीको	गुस्सा होती है ।
३ दुहितरः	मातृः	अर्चति ।	लड़कियां	माताओंको	पूजती हैं ।
ननांदरः	वधूः	तर्दति ।	ननंदी	बहूको	डाटती है ।
वधूः	ननांदृः	रिषति ।	बहू	ननंदीयोंको	गुस्सा होती है ।

अथइ ।

अथ ।

माता	दुहितारं	वदति ।	माता	दुहितरं	वदति ।
दुहितारः	मातृः	महंति ।	दुहितरः	मातृः	महंति ।
वध्वः	ननांदृन्	रिषंति ।	वध्वः	ननांदृः	रिषंति ।

निम्न लिखित शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

महतिः, ननांदा, ननांदरौ, रिषंति, तर्दतः, मातरं, मातृः,
दुहितरं, तर्जति, महति, यातरः (पतिके भाईकी स्त्री)

५

	एकव न	द्विव	बहुवचन ।
प्रथमा—दुहित्वा		दुहितरौ	दुहितरः ।
द्वितीया—दुहितरं		”	दुहितृतः ।

सप्तम पाठ ।

व्यंजनांत—स्त्रीलिङ्ग ।

च्—कारांत ।

	कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१	जिनवाक्	तच्छं	भाषते ।	जिनवाणी	तच्छंका	वर्णनकरती है ।
	बालकः	वाचं	भाषते ।	बाल	वाणी	बोलता है ।
	त्वग्	पशुं	वेष्टते ।	खाल	पशुको	वेष्टित करती है ।
	परिव्राट्	त्वचं	ईहते ।	रुंन्यासी	दृष्टको वक्त्रको	चाहता है ।
	भरः	देवरुचं	लोचते ।	मनुष्य	देवकीकांति	देखता है ।
	रुक्	आकृतिं	कवते ।	दौषि	आवारको	ढकती है ।
	कविवाक्	देवान्	कथ्यते ।	कविकी वाणी	देवोंकी प्रशंसा	करती है ।
	जनः	त्वचं	ईहते ।	मनुष्य	खालकी	देखता है ।
२	आवकी	जिनरुची	आघते ।	दीश्यावक	दो जिनकी कांतिकी प्रशंसा	करती है ।
	कन्यावाची	मानरं	कथ्यते ।	कन्यावाणीको दो	वाणी माताको प्रशंसा	करती है ।
	बालकी	वाची	भाषते ।	दो लड़की	दो वाणी (वचन)	बोलती है ।
	नरी	देवरुची	लोचते ।	दो जन	दो देवकांति	देखते है ।
	कवी	वाची	ईहते ।	दो कवि	दो (प्रकारकी) वाणी	चाहते है ।
३	रुचः	देवान्	वेष्टते ।	कांतिया	देवोंको	वेष्टित करती है ।
	भराः	देववचः	लोचंते ।	मनुष्य	देवकांतियोंको	देखते है ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
वाचः	जिनान्	कथ्यंते ।	वाणी	जिनकी	प्रशंसा करती हैं ।
कवयः	वाचः	ईहन्ते ।	कवि	वाणीयों (माना प्रकारकी)	को चाहते हैं ।
बालकाः	वाचः	भाषन्ते ।	बालक	वाणी	बोलते हैं ।
रुचः	आकृतिं	कवन्ते ।	कांतिया	आकृतिकी	टांकती हैं ।

पद्य

पद्य

वटुः	ऋचं (वेदशाखा)	ईहति ।	वटुः	ऋचं	ईहते ।
पथिकी	वनस्थलीं	ईक्षतः ।	पथिकी	वनस्थलीं	ईक्षेते ।
गिरयः		शोभन्ति ।	गिरयः		शोभन्ते ।
लते	वृक्षं	वेष्टतः ।	लते	वृक्षं	वेष्टेते ।
बालिका	वाचं	भाषति ।	बालिका	वाचं	भाषते ।
मुनयः	रात्रः	स्नाषन्ति ।	मुनयः	रात्रः	स्नाषन्ते ।
विदुष्यौ	गुणवंतं	कथ्यतः ।	विदुष्यौ	गुणवंतं	कथ्येते ।
चंद्रकांतिः	प्रासादं	कवति ।	चंद्रकांतिः	प्रासादं	कवते ।
मानवाः		मरन्ति ।	मानवाः		म्रियन्ते ।
वाक्		प्यायति ।	वाक्		प्यायते ।

ग्रह करो—

वाक् प्यायेते । कविवाचः देवान् अर्चति । मानवाः देवरुचाः ईहन्ते । आवकाः त्वक् न स्पृशन्ति । रुचः शोभते । बालकाः रुक् स्नाषन्ते । जैनाः जिनरुचः ईक्षते ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

कथ्यते, स्नाषते, कवन्ते, भाषते, ईहन्ते, वेष्टेते, लोचते, ईक्षेते, ईहते, रुचः, त्वग्, ऋचौ, वाक्, वाचं ।

संज्ञत बनाओ—

लड़के दालचीनी (त्वच्) चाहते हैं । सूर्यकांति आकाशको

भूषित करती है । नीकर दो बातें बोलता है । कविकी वाणी लोगोंको संतुष्ट करती हैं । विद्यार्थी ऋचायें पढ़ते हैं । कवि ऋचायें बनाते हैं । वैद्य जावित्री (त्वच्) चाहता है ।

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	द्वि०	बहु०
कत्यै (१)	श्लाघाकरना	(कत्य् + अ + ते)	कत्यते,	कत्येते,	कत्यंते ।
ईक्षै	देखना	(ईक्ष् + अ + ते)	ईक्षते,	ईक्षेते,	ईक्षंते ।
भाषै	बोलना	(भाष् + अ + ते)	भाषते,	भाषेते,	भाषंते ।
श्लाघृङ्	प्रशंसाकरना	(श्लाघ् + अ + ते)	श्लाघते,	श्लाघेते,	श्लाघंते ।
विष्टे	चारोतरफसेघेरना	(विष्ट् + अ + ते)	विष्टते,	विष्टेते,	विष्टंते ।
मृङ्	मरना	(म्रिय् + अ + ते)	म्रियते,	म्रियेते,	म्रियंते ।
ईहै	यत्नकरना, चाहना	(ईह् + अ + ते)	ईहते,	ईहेते,	ईहंते ।
लोचृङ्	देखना	(लोच् + अ + ते)	लोचते,	लोचेते,	लोचंते ।
कवृङ्	ढांकना	(कव् + अ + ते)	कवते,	कवेते,	कवंते ।
वृत्तुङ्	उपस्थितरहना	(वर्त् + अ + ते)	वर्तते,	वर्तेते,	वर्तंते ।
भिक्षै	भीखमांगना	(भिक्ष् + अ + ते)	भिक्षते,	भिक्षेते,	भिक्षंते ।
प्याङ्	वढना	(प्याय् + अ + ते)	प्यायते,	प्यायेते,	प्यायंते ।
एधै	वढना	(एध् + अ + ते)	एधते,	एधेते,	एधंते ।
शुभै	शोभना	(शोभ् + अ + ते)	शोभते,	शोभेते,	शोभंते ।

एक० द्वि० बहु०

प्रथमा—वाक् वाचौ वाचः ।

द्वितीया—वाचं वाचौ वाचः ।

१—जिन धातुओंमें 'ङ्' अथवा 'ए' लगा है वे धातु आत्मनेपदी हैं जिनसे एकवचनमें 'ते' चिह्नचनमें 'एते' बहुवचनमें 'अंते' जोड़ देना चाहिये ।

अष्टम पाठ ।

द्—कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ विपत्	मानव	आपतति ।	विपत्ति	मनुष्य पर	पडती है ।
लोक्याः	परिषदं	गच्छन्ति ।	लोग	सभाको	जाते हैं ।
शरत्	पथिकान्	लुभति ।	शरद ऋतु	पथिकों(रास्तागीर)को	लुभाती है ।
चातकाः	शरदं	निन्दन्ति ।	चातक (पपीथा)	शरद ऋतुको	निंदा करते हैं ।
पुण्यकृत्	संपदं	लभते ।	पुण्यात्मा (स्त्री),	संपत्ति	पाती है ।
२ परिषदौ	विद्यां	वितरतः ।	दो सभायें	विद्याकां	देती हैं ।
बालकः	ककुदौ	पश्यति ।	लडका	दो सींग	देखता है ।
बालाः	परिषदौ	गच्छन्ति ।	लडके	दो सभायोंको	जाते हैं ।
पंडितः	संविदौ	चक्षति ।	पंडित	दो प्रतिज्ञायें	करता है ।
३ विपदः	मानवं	आपतन्ति ।	विपत्तियां	मनुष्यां पर	गिरती हैं ।
मानवः	संपदः	मांक्षन्ति ।	मनुष्य	संपत्तियां	चाहते हैं ।
परिषदः	विद्याः	वितरन्ति ।	सभायें	विद्यायें	देती हैं ।
जनाः	आपदः	निष्क्रामन्ति ।	लोग	आपत्तियोंको	लांघते हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

शरद, सपद, आपदं, विपद्, परिषद्, परिषदः, उपनिषद्,
(पडोसका मकान) संविद् ।

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथमा—विपत् (द्), विपदौ विपदः ।
द्वितीया—विपदं, विपदौ विपदः ।

नवम पाठ ।

घ्—कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ वीरुत्	वृक्षं	वेष्टते ।	लता	पेड़को	कपेटती है ।
बालकः	वीरुधं	ईक्षते ।	बालक	लताको	देखता है ।
क्षुत्	मानधं	तुदति(ते) ।	भूख	मनुष्यको	पीड़ा देती है ।
युत्	चमूं	शसति ।	युद्ध	सेनाको	नष्ट करता है ।
पावकः	समिधं	दहति ।	आग	यज्ञकेकाष्ठको	जलाती है ।
२ वीरुधौ	वृक्षं	वेष्टेते ।	दो लतायें	पेड़को	कपेटती हैं ।
चमूः	युधौ	जयति ।	सेना	दो युद्धोंको	जीतती है ।
३ युधः	चमूं	शसंति ।	युद्ध	सेनाको	नष्ट करते हैं ।
निर्भयाः	युधः	पश्यंति ।	निडर लोग	युद्ध	देखते हैं ।
वीरुधः	वृक्षं	वेष्टंते ।	लतायें	वृक्षको	वेष्टित करती हैं ।
समिधः	अग्निं	कांक्षंति ।	समिध्(लकड़ी)	अग्निको	चाहती हैं ।

नौधं लिखे शब्दोंसे संज्ञात बनाओ—

. ईक्षते, वीरुधं, समिधौ, युधं, क्षुधः, क्षुधं ।

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन ।
ईक्षै	देखना	(ईक्ष् + अ + ते)	ईक्षते,	ईक्ष्ते,	ईक्षंते ।
तुदौञ्	पीडादेना	(तुद् + अ + ते)	तुदते,	तुदंते,	तुदंते ।
वेष्टै	घेरना	(वेष्ट् + अ + ते)	वेष्टते,	वेष्टेते,	वेष्टंते ।
शस	हिंसाकरना	(शस् + अ + ति)	शसति,	शसतः,	शसंति ।
दहौ	जलाना	(दह् + अ + ति)	दहति,	दहतः,	दहंति ।

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—	वीरुत्	वीरुधौ	वीरुधः ।
द्वितीया—	वीरुध'	वीरुधौ	वीरुधः ।

दशम पाठ ।

त्—कारांत ।

	कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ योषित्	तडितं	पश्यति ।	शौरत	विजलीको	देखती है ।	
सरित्	समुद्रं	गच्छति ।	नदी	समुद्रको	जाती है ।	
वृष्टिः	सरितं	पोषति ।	वर्षा	नदीको	बढ़ाती है ।	
विद्यत्	मेघं	अनुगच्छति ।	विजली	मेघके	पीछे रहती है ।	
२ योषितौ	सरितौ	पश्यति ।	दो स्त्रियां	दो नदीको	देखती हैं ।	
सरितौ	पर्वतपादान्	सृशतः ।	दो नदियां	पहाड़ोंके पासके	पर्वतोंको	कूतीं ।
विद्यतौ	योषितौ	लुभति ।	दो विजली	दो स्त्रियोंको	सुग्ध	करती हैं ।
कविः	तडितौ	इच्छति ।	कवि	दो विजली	देखता है ।	
३ योषितः	तडितः	पश्यंति ।	नारियां	विजली	देखती हैं ।	
वृष्टिः	सरितः	पाषति ।	वर्षा	नदियोंको	पुष्ट	करती है ।
हरितः	विद्युतः	वहंति ।	दिशाद्य	विजलीयोंको	पारण	करती हैं ।

निम्नलिखित शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

सरितः, विद्युतं, योषितं, तडितः, योषितः, संवितौ (युद्धभूमि, प्रतिज्ञा) एधंते, एधेते, शोभते, वतंते, दहति, लुभतः ।

संस्कृत बनाओ—

नदियों पहाड़ोंको वेष्टित करती हैं । विजली मेघके साथ २ रहती है । स्त्रियां पत्नियोंको लुभाती हैं । विद्या स्त्रियोंको भूषित

करती है । विजली मकानोंको जलाने है । यहाँ (अत्र) बहुत स्त्रियां हैं (वर्तते) । स्त्रियां प्रयत्न करती हैं (ईहंते) ।

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	द्वि०	बहु०
वृत्तुङ्	वर्तना (रहना)	(वर्त् + अ + ते)	वर्तते,	वर्तते,	वर्तते ।
इहै	यत्नकरना	(ईह् + अ + ते)	ईहते,	ईहते,	ईहंते ।
द्युते	दौमहोना	(द्योत् + अ + ते)	द्योतते,	द्योतेते,	द्यातंते ।
स्मिङ्	सुस्कराना	(स्मय् + अ + ते)	स्मयते,	स्मयते,	स्मयंते ।
	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन		
	प्रथमा—सरित्	सरिती	सरितः ।		
	द्वितीया—सरितं	”	”		

एकादश पाठ ।

स्त्रालिङ्ग शब्दोंके साथ विशेषणका प्रयोग ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
सुंदरी	बाला	मनोज्ञां लतां पश्यति	सुंदर लड़की	सुंदर लताकी	देखती है ।
सुंदर्यौ	बाले	मनोज्ञे लते पश्यतः	सुंदर दो लड़की	दो मनोज्ञलतायें	देखती हैं ।
सुंदर्यः	बालाः	मनोज्ञाः लताः	सुंदर लड़कियां	मनोज्ञलतायें	देखती हैं ।
		पश्यंति ।			
चंचलाः	जर्मयः	एधंते ।	चंचल लड़कें		बढती हैं ।

विदुष्यौ रमण्यौ संयताः साध्वीः	विदुषी दो स्त्रियां	संयमवाली	साध्वियोंकी
अर्हतः ।			पूजती हैं ।
जीतारः शत्रवः पलायमानाः चमूः	जयशील शत्रु	भागती हुई	सेनाका
अनुगच्छन्ति ।			पीछा करते हैं ।
मानिन्यः ननांदरः सरलां बधूं	मानिनी ननंदियां	सीधी बहूको	डांटती
तर्जन्ति ।			हैं ।
श्वेतरोमाकं विभ्रती धेनुः आश्रमं	सफेद रोमोंकी धारने वाली	गाय	आश्रमको
व्रजति ।			जाती है ।
ज्यायस्यः योषितः रुदतीः वधूः	हवास्त्रियां	रोती हुई	बहूओंकी
उपदिशन्ति ।			उपदेश देती हैं ।
विदुष्यः साध्व्यः संयतां वाचं	विदुषी साध्वियां	परिमित वाणीकी	बोझती
भाषन्ते ।			हैं ।
पीडिताः पत्न्यः गुर्वीं वेदनां	पीडित पत्नियां	बहुत बड़ी	वेदनाकी
अनुभवन्ति ।			भोगती हैं ।
भृत्याः महानुभावां कर्त्रीं	नौकर	महानुभाव स्वामिनीकी	सेवते
सेवन्ते ।			हैं ।
दात्री योषित् मूल्यवतौः दृषदः	दाता स्त्री	मूल्यवाले	पत्न्योंकी
वितरति ।			बांटती हैं ।

अथ ।

अथ ।

शुद्धवसनाः ब्राह्मण्यौ दात्री	शुद्धवसने ब्राह्मण्यौ	दात्रीः योषितः
योषतः अंचतः ।		अंचतः ।
रामचंद्रं मेध्यां दृषदः वाञ्छति ।	रामचंद्रः मेध्याः दृषदः	वाञ्छति ।
रुदन्तो बालिकाः अस्यष्टां वाचः	रुदत्यः बालिकाः	अस्यष्टाः वाचः
भाषन्ते ।		भाषन्ते ।
उज्ज्वला ओषधो द्योतेते ।	उज्ज्वले ओषधो	द्योतेते ।

अथ ह ।

यत् ।

कुमार्यः श्यामलां वनस्थलीः लोचन्ते ।	कुमार्यः श्यामलाः वनस्थलीः लोचन्ते ।
मेघवती पर्वतमालाः विराजन्ते ।	मेघवत्यः पर्वतमालाः विराजन्ते ।
शिष्याः पवित्रां समिधः आहरन्ति ।	शिष्याः पवित्राः समिधः आहरन्ति ।
तीव्राः पिपासाः शुष्कां चंचूः तुदन्ति ।	तीव्राः पिपासाः शुष्काः चंचूः तुदन्ति ।
क्लेशदायिनी क्षुत् संजाताः ।	क्लेशदायिनी क्षुत् संजाताः ।
बुद्धिमती कर्त्रेणः लज्जमानां वध्वी पृच्छन्ति ।	बुद्धिमत्यः कर्त्रेणः लज्जमाने वध्वी पृच्छन्ति ।
प्रखरा बुद्ध्यः एधन्ते ।	प्रखराः बुद्ध्यः एधन्ते ।

युक्त करी—

सर्पाकारः रज्जु वर्तते । श्वेता धेनवः शोभन्ते । विदुषी योषितः मनोहारिणीं वाचः भाषन्ते । क्षुधिता बालिके वाचं न वदतः । भृत्यः उदारमती कर्त्रीः सेवते । मनस्विनीः कर्त्रेणः कठोरं वाचं न भाषन्ते । पलायमानाः चमूः दृष्टा । गन्धयुक्ता पुष्परेणवः गच्छन्तीं चम्वी सृशन्ति । प्रहृष्टा सरितः समुद्रं गच्छन्ति । स्नानां पुष्पमालाः गन्धं न वितरन्ति । गच्छन्त्यौ बाला इतस्ततः (इधर उधर) पश्यति । शुक्लिकाः रजताकारा वर्तन्ते ।

नीचे लिखे विशेषणोंको रखकर वाक्य बनाओ—

- (क) रुचिरा (सुन्दर), मलौमसा (मलिन), पवित्रा, मनोज्ञा, पीडिता, अज्ञा, प्रवीणा, पलायमाना (भागती हुई), म्रियमाणा (मरती हुई), स्नाना, ध्यानपरा, संयता, मधुरा, सृष्टा, जनप्रिया, मनोरमा, शिचिका, उपदेशिका ।
- (ख) मनोहारिणी, गुणवती, बुद्धिमती, श्रोतस्वती (वहने वाली), कलोलिनी (तरंगवाली), सुन्दरी, गरीयसी, विभ्रती, गच्छन्ती,

श्यामायमानाः—पश्यंति । कृतसीतापरित्यागः—समुद्र-
वेष्टितां—रक्षति । निराशाः—प्रति (१) निवर्त्तते । मनोरमा
—जराग्रस्तं—न काञ्चति । पानमत्ताः—प्रफुल्लं—
न त्यजंति । स्वयंवरा—नृपकुलशोभितां—विशति । पति-
लाभाकाङ्क्षिण्यः—परिधृतविवाहवेशान्—परोक्षंते ।
विदुष्यः—गुणवतः—अभिलषंति । पयस्विनी—
स्ववत्ससमीपं गच्छति । सौभाग्यशालिन्यः—रत्नभूषितं—
गच्छंति । गुणग्राहिन्यः—कर्मकृतः—न तर्जति । भर्तृभक्ता
—मदपायिनौः—न सहते । धर्मार्थी—लेशकरां—इच्छति ।
कनीयान्—ज्यायसीं—अनुगच्छति । कृष्णा—मधुरां
—कूजति । साध्वी—स्वभावसरलं—न तर्जति । सुशीला
—विनयनम्रां—उपदिशति ।

नीचे लिखे वाक्योंमें एकवचनके स्थानमें बहुवचन और बहुवचनके स्थानमें एकवचन करो—

विद्वांसः स्वामिनः शिक्षिताः पत्नीः अभिलषंति । पंडितबुद्धयः
नराः अर्थहोनां वाचं न भाषंते । पुत्रार्थिन्यः जनन्यः पुत्रार्थं धर्मं
आचरंति । कृतविवाहः सज्जनः नवोटाः कन्याः उपदिशति । कन्या-
दृष्टुकामा जननी स्फटिकमयीं प्रासादमालां व्रजति । कृतासन-
परिश्रमः साधुः पुनः पुनः रुदतीः कन्याः उपदिशति । धर्मप्राणा
योषित् ज्योत्स्नासहितां यामिनीं (रात्रि) तथा द्रुमपंक्तिशोभितां जन्म-
भूमिं ईक्षते । संतानहितैषिणी श्वश्रुः नवोनां वधूपसूतिं मृशति ।
आधुनिकाः लोकाः अर्थकरीं विद्यां शंसंति । सहोदराः भगिन्यः
पद्मसमाकुलां पुष्करिणीं (छोटातलाव) गच्छंति । खगटहं आश्रयंतीं
श्रियं जनः न त्यजति । पात्रतां नीतं आत्मानं संपदः स्वयं व्रजंति । देवाः
अपि धार्मिकान् अर्चंति । सज्जनकृताः वाङ्माः सफलाः एव भवंति ।
धर्मरक्षिणी यज्ञो धर्मसूक्तिं जीवधरं अर्चति ।

१—प्रति—नि—पूर्वका वस्तुका धातुका अर्थ 'लोटना' होता है ।

ऊपर लिखे वाक्योंकी हिंदी लिखो ।

स्त्रीलिंग शब्दको पुलिंग और पुलिंगको स्त्रीलिंग बनाकर नीचेलिखे वाक्य पढ़ करके लिखो—

निपुणः नायकः गुणवतीं नटीं उपदिशति । चपला बालिका सुंदरौ कुमारौ ईक्षते । वेगदंतः नदाः विशालं हिमवंतं गच्छन्ति । मांसलुब्धाः व्याधूः मानवान् काञ्चति । (१) प्रसवित्पुत्रः नार्यः पुत्रं पश्यति । जनयितारः पुत्रीः अभिलषति । विलासिनी नारी संतं (मज्जन) भर्त्तारं तर्जति । प्रियवादिनः नराः निर्बोधं सम्भ्राजं लुभति । गरीयान् मानवः श्रेयांसं लभते । वपुष्मती नारो बलवतीः परिचारिकाः इच्छति । जानती बालिका पृच्छन्तं बालकं वदति । कनीयसी पुत्री ज्यायांसं नरं लोचते । गायन्त्यः नार्यः श्रोतृन् वदन्ति । मैथिलः पुत्रः मागधीं पुत्रीं काञ्चति । गुञ्जतः भ्रमराः पौढीं (नातिनी) दशति । साध्वी पत्नी पतिं अनुगच्छति । भाग्यसमन्वितः योग्यः वरः (दूल्हा) दुर्लभः । परार्थतत्पराः संतः आपदं न पश्यति । समदुःखसुखा भार्या श्रेष्ठा । अभिनवप्रियाः मानवाः नवां वसंतजलक्रोडां पश्यति । धर्मपराश्चुखाः क्रूराः पापफलं दुखं सहन्ति । पर-

१—जिन शब्दोंके अंतमें 'ञ्' है उनको स्त्रीलिंग बनानेके लिये 'ञ्' के स्थानमें 'री' कर देते हैं। जैसे—प्रसवित् (उत्पन्नकरनेवाला) शब्दका स्त्रीलिंग बनाना है तो उसके 'त्' के अंतमें जो 'ञ्' है उसको 'री' कर देना चाहिये प्रसवित्+री=प्रसवित्री । २—जब कि पुरुषके नामसे स्त्रीका नाम लेते हैं। जैसे कि—गोप (ग्वाला) की स्त्री. गणक (ज्योतिषी) की स्त्री आदि, तब अकारांत पुलिंग शब्दोंको अकारांत की जगह ईकारांत कर देते हैं। जैसे गोप—गापी, गणक—गणकी, महामात—महामात्री । ३—जिनसे कि किसी एक तरहके बहुतेसे पदार्थोंका ज्ञान होता है ऐसे सिंह आदि जातिवाचक अकारांत शब्दोंको स्त्रीलिंग बनानेके लिये ईकारांत कर देते हैं। जैसे—मधूर—मधुरी, व्याघ्र—व्याघ्री, मानव—मानवी, सिंह—सिंही आदि ।

व्यथां वोक्षमाणा कुमारी शोकविह्वला जाता । न्यायपरः पार्थिवः
स्वप्रियां पट्टराज्ञीं वदति । आत्मानं घ्नतः (हनते ह्ये) क्रुद्धाः किं
(कौनसा) अहितं न आचरन्ति । श्रेष्ठा गुरुभक्तिः मुक्तिं वितरति ।
जैनी तपस्या स्वैराचारविरोधिनी, सुस्वभावः गुरुः निजसमीपं तिष्ठतं
शिष्यं गदति । वैश्यपतिः पुत्रं पोषति । सतोषा सा वनं गच्छति ।

संस्कृत बनाओ—

मंदोदरी, रोती हुई सीताको समझाती है (उपदिशति) । लक्ष्मण
सुखता पाते हैं । उत्साहवान् आदमी दुःखित नहीं होता है ।
उद्विग्न चित्त माता धीर धारती है । पहाड़ोंके समान (पर्वतसदृश)
मेघ आकाशको आकृन्न करते हैं । सुगंधित पवन दुर्गंधिकी दूर
करता है । काले २ बादलोंमें (नीलमेघाश्रिता) विजुलौ चमकतो है ।
यात्री लोग स्वदेशकी जाते हैं । हनुमान् उपवासकृश निरानंद
जानकीको पूजते हैं । रावण नीलकेशी कमलमुखी सीताको देख
कर (दृष्ट्वा) सोचता है (विचारयति) । सेना समुद्रको पार करती
है । रोना सुनकर पीछे चलते २ (रोदनानुसरणकारी) हनुमान्
रोती हुई सीताको देखता है । संयतवाक् लक्ष्मण अंतर्गतवाष्प
होकर (सन्) भ्रातृघ्ना कहता है । धर्मात्मा हिंसाको नहीं
करता है । भ्रमर पुष्परसको पीते हैं (पिबन्ति) । नदियां स्वादिष्ट जल-
वाली (सुखादुताया) होती हैं पर (परंतु) समुद्रको पहुंच कर (लब्धा)
अपेय हो जाते हैं । विद्या बहुत कल्याण बढ़ाती है (पोषति)
शान्त मुनि सुख पाते हैं । दानी ब्राह्मणकी लोग प्रशंसा करते हैं ।
राम स्वरस्वती देवीकी नमस्कार करता है । गुरु लड़केको धर्म
बतलाता है ।

परिशिष्ट ।

जरा (बुढ़ापा) शब्द ।

वि (तीन) शब्द ।

एकवचन

द्विवचन

बहुवचन

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथ०—जरा जरसौ, जरे जरसः, जराः ० ० तिस्रः ।

द्वि०—जरमं, जरां जरसौ, जरे जरसः, जराः ० ० तिस्रः ।

(१) श्री (लक्ष्मी शोभा) शब्द ।

चतुर् (चार) शब्द ।

प्रथ०—श्रीः श्रियौ श्रियः ० ० चतस्रः ।

द्वि०—श्रियं ,, ,, ० ० चतस्रः ।

दीर्घ ऊकारान्त म् (२) शब्द ।

(३) स्वस्र (वहिन) शब्द ।

प्रथ०—भ्रः भ्रुवौ भ्रुवः स्वसा स्वसारी स्वसारः

द्वि०—भ्रवं भ्रुवौ भ्रुवः स्वसारं स्वसारी स्वसृः

ओकारान्त, ऐकारान्त और औकारान्त शब्दोंके रूप पुलिङ्गके समान होंगे ।

इर् भागांत गिर् (वाणी) शब्द ।

उर् भागान्त पुर् (नगर) शब्द ।

प्रथ०—गीः गिरौ गिरः पूः पुरी पुरः ।

द्वि०—गिरं गिरौ गिरः पुरं पुरी पुरः ।

भकारांत—ककुम् (दिशा) शब्द ।

अप् (जल) शब्द ।

प्र०—ककुप्, (ब्) ककुभौ ककुभः ० ० आपः ।

द्वि०—ककुभं ,, ,, ० ० अपः ।

शेष इस् भागांत, उम् भागांत आदि अंजनांत स्त्रीलिंग शब्दोंके रूप पुलिङ्गके समान समझना ।

१ स्त्री शब्दके रूप भी इसके समान होते हैं परंतु प्रथमाके एकवचनमें स्त्री, और द्वितीया विभक्तिके एकवचनमें 'स्त्रीम्, स्त्रियं और बहुवचनमें 'स्त्रियः, स्त्रीः' ऐसे दो दो रूप होते हैं । लक्ष्मी शब्दके प्रथमाविभक्तिके एकवचनमें विसर्ग होते हैं और शेषरूप नदी शब्दके समान चलते हैं । २ ट्ठम्, करम्, पुनम्, वर्षाम् शब्दोंसे भिन्न जिनके अंतमें भृ है उनके, तथा पू, आदि एक स्वरवाली दीर्घ ऊकारांत शब्दोंके रूप इसी प्रकार होते हैं । ३ षष्ठा पाठमें दिये गये चकारांत शब्दोंसे भिन्न शब्दोंके रूप इसके समान होते हैं ।

नीचे निम्ने शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

जरा, श्रियं, लक्ष्मीः, तिस्रः, पुरं, गिरं, ककुप, भ्रुवी, खलपूः, गां, स्वसारौ, अपः, चतस्रः, अर्चिषौ, स्त्री ।

हिंदी बनाओ—

यदा (जब) शरीरो जरसं गच्छति तदा (तब) शरीरश्रियं त्यजति लक्ष्णां श्रयति बुद्धिशून्यः च भवति (होता है) । शिशवः अस्पृष्टां गिरं गदंति । लक्ष्मीः पुण्यशालिनं श्रयति । जन्मिनः चतस्रः गतौः भ्रमंतः दुःखं अनुभवन्ति । रामः स्वसारं प्रणमति । दुहितरः मातरं विलोक्य (देखकर) प्रसन्नाः भवन्ति । एवं मातरः अपि दुहितृः विलोक्य प्रसीदन्ति । स्त्रियः अपः आनितुं (लानेके लिये) तडागं गच्छन्ति । वाराणसी पूः अतिशोभते । सर्वाः ककुभः अधुना प्रसन्नाः वर्तन्ते । कुत्र अपि (कहीं भी) मेघाः न । उज्ज्वलां भामं (कांति) विलोक्य शत्रवः दूरं धादन्ति । मेघाच्छन्नाः ककुभः जाताः ।

संस्कृत बनाओ—

लड़के नगरमें प्रवेश करते हैं । विद्वान लोग सरस्वती (गिर) को प्रणाम करते हैं । चार स्त्रियां परस्परमें विवाद करती हैं । बुढ़ापा दुःखदायी होता है । मूर्ख लोग शीतल निर्मल जलको छोड़कर (त्यक्ता) काचड़ (पंक) वाले जलोंको पीते हैं । विद्वान लोग जब तक (यावत्) शास्त्रपठनप्रवोण वाणी स्वलित नहीं होती है (न स्वलति), जब तक बुढ़ापा तनुकुटीरका आश्रय नहीं लेता है और जब तक दोनों पैर अपना (स्वकीय) काम नहीं छोड़ते हैं तब तक (तावत्) सांसारिकवेदनाभिभूत आत्माको सुखो करनेका (सुखयितुं) प्रयत्न करते हैं भोहें क्रोध और प्रसन्नताको कहते हैं । राम तीन बातें (वार्ता) कहता है । गाय दूध देती है । धनाढ्य (सुरे) नारी दान देती है । ग्वालिन तीन गायोंको छोड़ती है । खलियान साफ करनेवालो (खलपू) खलि-

यानको जाती है । यवोंको काटनेवालो (यवलू) यवक्षेत्रमें घुसती है । गांवको मुखिया स्त्री गांवकी रक्षा करती है । तीन पुत्रों अपनी (स्त्रा) अपनी माताओंको प्रणाम करता हैं । लड़के वृषा (पितृ-वृषसृ) को पूछते हैं ।

स्त्रीलिंगशब्दोंके पहिचाननेका उपाय—

स्त्रीलिंगं योनिमद्, वस्त्री-सेना-वस्त्रि-तडित्-निशां ।

वोचि-तंद्रा-ऽवट-श्रीवा-जिह्वा-शस्त्री-दया-दिशां ॥ १ ॥

शिंशिपाद्या नदा-वोषा-ज्योत्स्ना-चारो-तिथो-धियां ।

अंगुलो-कलशा-वंगु-हिंगुपत्रो-सुरा-नसां ॥ २ ॥

लाला-शिंबोष्णिका-श्रीणां भरघा-रोचना-भुवां ।

इत् तु प्राण्यं भवाचि स्यादीदूदेकस्वरं कृतः ॥ ३ ॥

अर्थ— स्त्री, नारी, मकरा, मत्सी, मिष्टा आदि—मनुष्योंकी अथवा जानवरोंकी अर्थोंके तथा वस्त्री, (एक तरहका कौडा सेना (चमू, घतना, वाहिनी आदि) वस्त्रि (लता, प्रतानना, वस्त्रों आदि) विजुली (तडित् शंवा, चपला, चरा आदि) रात (निशा तमिस्रा, रजनो, तमो, तुंगी आदि) लहर (वोचि, उत्कलिका, लहरों, भंगि आदि) निद्रा (तंद्रा आदि) गड्ढा (अवट, घाटा, ककाटिका आदि) गर्दन (श्रीवा, आदि) जीभ (जिह्वा रसज्ञा आदि) कूरी (कुरिका, शस्त्री, अमिपूर्वी आदि) दया (दया, करुणा, कृपा आदि) दिशा (आशा, काष्ठा, ककुम् आदि) नदी (धुनी, निम्नगा, आदि) वीषा (घोषवती, विपची, आदि) चांदनी (ज्योत्स्ना, चंद्रिका, कोसुदी, आदि) मितो (प्रतिपद, द्वितीया, तृतीया, पूर्णिमातक) वृद्धि (धी, धिषणा, मनोषा, पंडा आदि) अंगुली (अंगुलि, करशाखा आदि) गानर (कलशा, गंगरो, आदि) मदिरा (सुरा, वारुणी, आदि) नास (नासा, नासिका आदि) लार (लाला, सृणीका, आदि) फलो (शिंवा, वोजकोशी, आदि) लपसी (लष्णिका, यवागू आदि) लक्ष्मी (श्री, कमला, पद्मा, पद्मवासा, हरिप्रिया, चारादतनया, मा, रमा, इंदिरा, आदि) शहदकी मक्खी (सरघा, सुद्रा, मधुमक्षिका आदि) रोचना (गोररोचना, वंशरोचना, आदि) पृथिवी (भू, भूमि, मही, आदि) इन शब्दोंके अर्थको कहने वाले शब्द, प्राणियोंके अंगके अर्थको कहनेवाले ऋस्व इकारांत शब्द, (गीधि, कटि, पालि आदि) और एकस्वर वाले दीर्घ इकारांत (त्री, प्री, श्री, आदि) उकारांत (भ, ख, द्रू, जू आदि) शब्द स्त्रीलिंग होते हैं ।

तृतीय अध्याय ।

स्वरांत नपुंसकलिङ्ग ।

प्रथम पाठ ।

अ—कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ ज्ञानं	सुखं	वितरति ।	ज्ञान	सुखको	देता है ।
शस्त्रं	वृक्षान्	कतति ।	हथियार	पेड़को	काटता है ।
वृक्षः	पुष्पं	विकिरति ।	पेड़	फूलको	वर्षाता है ।
२ पद्मे	हृदयं	लुभतः ।	दो पुष्प	हृदयको	लुभाते हैं ।
सलिलं	कमले	सिंचति ।	पानी	दो कमलोंको	सँचता है ।
पौत्रः	फले	खादति ।	नाती	दो फल	खाता है ।
३ फलानि	मानवान्	लुभन्ति ।	फल	मनुष्योंको	लुभाते हैं ।
राजा	काननानि	पश्यति ।	राजा	बनोंको	देखता है ।
जीवाः	शरीराणि(१)	लभन्ति ।	जीव	शरीरोंको	पाते हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंकी प्रयोगमें लाकर वाक्य बनाओ—

अंगं, शरीरं, पत्रे, भूषणानि, कमलं, फलानि, शष्पाणि (घास), कुसुमे ।

अप्यह ।

अह ।

वनाः		शोभन्ते ।	वनानि		शोभन्ते ।
पुष्पौ	हृदयं	लुभतः ।	पुष्पे	हृदयं	लुभतः ।
बालकः	कमलौ	कांचति ।	बालकः	कमले	कांचति ।
बालिका	फलान्	खादति ।	बालिका	फलानि	खादति ।

१—जिन शब्दोंमें 'र' अथवा 'व' होगा तो उनके नकारको णकार ही जायगा लेकिन उन 'र' 'व' और नकारके बीचमें—श, चवर्ग, ल, टवर्ग, तवर्ग और सकार न हो । जैसे—रथगा, बईन आदि में नहीं होता ।

बालकः पुस्तकान् पठति । बालकः पुस्तकानि पठति ।
पशवः पत्रान् खादति । पशवः पत्राणि खादति ।
चंदनाः सुगंधं वितरति । चंदनं सुगंधं वितरति ।

शुद्ध करो—

रामः दयावहे चरित्रौ वदति । हृदयः धर्मं काञ्चति । पुण्यं
सुखाः वितरति । जनाः ज्ञानान् इच्छन्ति ।

परारांत नपुंसकलिङ्ग दान शब्दके रूप—

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—दानं	दाने	दानानि ।	
द्वितीया—दानं	दाने	दानानि ।	

द्वितीय पाठ ।

इकारांत(१) नपुंसक लिङ्ग ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ वारि	जीवनं	वितरति ।	जल	जीवन	देता है ।
मेघः	वारि	मुञ्चति ।	मेघ	जल	छोड़ता है ।
बालः	दधि	काञ्चति ।	लड़का	दही	चाहता है ।
२ अक्षिणी सकथिनी	पश्यतः ।	दी आखें	दी ज'घायोंकी	देखती है ।	
सकथिनी	शकटे	वहतिः ।	दी धुरा	दी गाड़ियोंकी	धारण करते हैं ।
३ मेघाः	वारोणि	त्यजन्ति ।	मेघ	जलोंकी	छोड़ते हैं ।
अक्षीणि	जनान्	अदन्ति ।	आखें	मनुष्योंकी	रक्षा करती हैं ।

१—नपुंसक लिङ्ग शब्दोंके अंशका दीर्घ स्वर ऋस्व ही जाता है । जैसे—यामणी शब्द दीर्घ ईकारांत है तो वह नपुंसक लिङ्गमें ऋस्व 'यामणि' ही जायगा और उसके रूप 'वारि' की समान चलेंगे । इसी तरह दीर्घ उकारांतकी ऋस्व उकारांत दीर्घ ऋकारांतकी ऋस्व ऋकारांत, ऐकारांत, तथा एकारांतकी ऋस्व इकारांत, और ओकारांत, तथा औकारांत की ऋस्व उकारांत समझना चाहिये ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

अस्थि, दधोनि, अक्षीणि, सकृधि, वारीणि, अक्षि ।

नपुंसकलिंग इकारांत वारि शब्दके रूप—

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—	वारि	वारिणो	वारीणि ।
द्वितीया—	वारि	वारिणो	वारीणि ।

तृतीय पाठ ।

उ-कारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।	
१ मधु	भ्रमरान्	लुभति ।	शहद	भ्रमरोंको	लुभाता है ।	
मृगः	पर्वतसानु	अयंति ।	हरिणी	पर्वतशिखरका	आश्रयण करती है ।	
बालिका-	अशु	गूहति (ते) ।	लडकी	भांसु	छिपाती है ।	
२ हनुनो	शोभां	वितरतः ।	दो हथियार	शोभा	देता है ।	
शिशिरं	जानुनो	तुदति (ते) ।	पाला (तंड)	दो घोटुओंको	तकलीफ देता है ।	
अगुरुणो	फलानि	विकिरतः ।	दो शीशमके	पेड़	फलोंको	वर्षाते हैं ।
हरिण्यः	सानुनो	अयंते ।	हरिणी	दो सानुओंका	आश्रयण करती हैं ।	
३ सानूनि	अंबूनि	वितरंति ।	शिखरं	जल	देती है ।	
भ्रमराः	मधूनि	पिबंति ।	समर	मधु	पीते है ।	
अगुरुणि	फलानि	विकिरंति ।	शीशम व्रक्ष	फल	वर्षाते है ।	
	अशुह ।			शुह ।		
बालकाः	मधून्	पिबंति ।	बालकाः	मधूनि	पिबंति ।	
अश्वः	जतुं	खादति ।	अश्वः	जतु (यव)	खादति ।	
हरिण्यः	सानुः	अयंति ।	हरिण्यः	साननि	अयंते ।	

सानु विहंगमान् लुभतः । सानुनी विहंगमान् लुभतः ।
 अगुरुः फलानि विकिरति । अगुरु फलानि विकिरति ।
 अग्नि दारु दहति । अग्निः दारुणो दहति ।
 दारवः अग्निं गूहंति । दारूणि अग्निं गूहंति ।

निम्नलिखित शब्दोंकी प्रयोगमें लाकर वाक्य बनाओ—

दारु, अश्रूणि, जानुनी, जतूनि, मधु, मधूनि, सानूनि, वस्तु,
 ज्ञानं, दानं, पित्रतः ।

श्रद्ध करो—

अंशवः पृथिवीं सिंचंति । बालकः मधुं इच्छति । सानूनि
 पर्वतं भूषतः । बालकः अश्रून् मुंचति । शिष्यः दारुं आहरति ।
 वस्तु चीरान् लुभतः । शिशिरः जानु तुदति ।

उकारांत नपुंसकलिङ्ग मधु शब्दके रूप—

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—मधु	मधुनो	मधूनि ।
द्वितीया—मधु	मधुनी	मधूनि ।

चतुर्थ पाठ ।

व्यजनांत नपुंसक लिङ्ग ।

मत् (वत्) भागांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ गुणवत्	बलवत्	इच्छति ।	गुणवान् (मिव)	बलवान् (मिव)	को चाहता है
श्रीमत्	विद्यावत्	सृशति ।	श्रीमान् (मिव)	विद्यावान् (मिव)	को कृता है
२ श्रीमतो	विद्यावती	सृशतः ।	दो श्रीमान् (मिव)	विद्यावान् (मिव)	को कृते हैं
विद्यावती	रूपवती	इच्छतः ।	दो विद्यावान्	दो रूपवान्	को चाहते हैं ।
३ श्रीमंति	बलवंति	इच्छंति ।	श्रीमान् (मिव)	बलवान् (मिवों)	को चाहते हैं
बलवंति	श्रीमंति	सृशंति ।	बलवान् (मिव)	श्रीमान् (मिवों)	को कृते हैं

निम्नलिखित शब्दोंकी व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

बलवंति, श्रीमती, रूपवत्, धनुष्मती, गुणवंति ।

नपुंसकलिंग मत् (वत्) भागांतकी रूप—

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—गुणवत्	गुणवती	गुणवंति ।
द्वितीया—गुणवत्	गुणवतो	गुणवंति ।

पंचम पाठ ।

नकारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१	वैश्व	शर्म वितरति ।	घर	मुखकी	देता है ।
	साधवः अर्ध (कर्म)	त्यजंति ।	साधु लोग	कुत्मित (कर्म) की	छोड़ते हैं ।
	भस्म	धाम कुं वति ।	राख	घर वा शरीरकी	ढकती है ।
२	बालकाः	वैश्वनी पश्यंति ।	लड़कें	दो घरकी	देखते हैं ।
	धन्वनी	योद्धारं दुःभतः ।	दो धनुष	योद्धारकी	लुभाते हैं ।
	भृत्यः	कर्मणी स्मरति ।	नौकर	दो कामकी	याद करता है ।
३	दुर्नामानि जनान्	तुदंति ।	बवासीरें (सब प्रकारकी)	पुरुषकी	दुःखदेती हैं ।
	जनाः	शर्माणि इच्छंति ।	लोग	कल्याणोंकी	चाहते हैं ।
	आर्थिकाः	वैश्वानि त्यजंति ।	आर्थिकार्थें	घरोंकी	छोड़ती हैं ।
	चर्मणि	वर्षाणि कुं वंति ।	खालें	शरीरकी	ढकती हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंकी व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

वर्त्मनो, (मार्ग) शर्म, कर्माणि, भस्म, चर्मणी, दुर्नाम, वषां, अर्वाणि ।

	पयस्		यव	
धामा	साधून्	भूषति ।	धाम (तेज)	साधून् भूषति ।
शिशुः	जम्भं	लभते ।	शिशुः	जम्भं लभते ।
ब्राह्मणः	चर्मौ	सृशति ।	ब्राह्मणः	चर्मणौ सृशति ।
पद्मौ		शोभेते ।	पद्मनी	शोभेते ।
भृत्यः	कर्मणः	त्यजति ।	भृत्यः	कर्माणि त्यजति ।
राजा	वर्त्मानं	पश्यति ।	राजा	वर्त्मं पश्यति ।
मानवः	शर्मा	इच्छति ।	मानवः	शर्मं इच्छति ।
चर्मणौ	भटं	लोभतः ।	चर्मणौ(दो ढालें)	भटं लुभतः ।

संस्कृत बनाओ—

योद्धा लोग ढालें चाहते हैं । कर्म जीवोंको दुःख देता है ।
विद्यार्थी घरको जाते हैं । बवासाँर पीड़ा देती है । शरीर दुर्बल है ।

नकारांत वेश्मन् शब्दके रूप ।

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथमा—वेश्म वेश्मनी वेश्मानि ।
द्वितीया—वेश्म वेश्मनी वेश्मानि ।

षष्ठ पाठ ।

अस्—भागांत ।

	कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ मङ्गः	मनः	लुभति ।	उत्सव	मनको	लुभाता है ।	
चेतः	एनः	भजते ।	मन	पाप	करता है ।	
रजः	नभः	कुं वति ।	बूँल	आकाशको	ठकती है ।	
पयः	रजः	उच्चति ।	जल	धूलिको	मिगीता है ।	

२ सरसी	नयने	लुभतः ।	दी तालाव	खांखीकी	लुभाते है ।
बालकः	सरसी	पश्यति ।	लडका	दी तालावकी	देखता है ।
३ चेतांसि	दुःखं	अनुभवन्ति ।	बहुतसे चित्त	दुःखका	अनुभव करते हैं ।
बालकाः	पयांसि	पिबन्ति ।	लडके	दूध	पीते हैं ।
साधवः	तपांसि	चरन्ति ।	साधुलोग	तपोकी	करते हैं ।
सरांसि	अंबूनि	वितरन्ति ।	तालाव	जल	देते हैं ।
तमांसि	आकाशं	कुर्वन्ति ।	अंधकार	आकाशकी	टांकते हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

तमसो, सरांसि, अंभः, तपसो, मनांसि, चेतसो, रजांसि, पयः ।

अशुद्ध

शुद्ध

मनाः	सुखं	अनुभवति ।	मनः	सुखं	अनुभवति ।
कविः	कंदानि	सृजति ।	कविः	कंदांसि	सृजति ।
साधवः	यशं	लभते ।	साधवः	यशः	लभते ।
अंभानि	पिपासां	संहरन्ति ।	अंभांसि	पिपासां	संहरन्ति ।
मुनिः	वासं	त्यजति ।	मुनिः	वासः	त्यजति ।
वासाः	शरीरं	कुर्वन्ति ।	वासांसि (कपडे)	शरीरं	कुर्वन्ति ।
शोकः	चेतं	दहति ।	शोकः	चेतः	दहति ।

शुद्ध करो—

तमांसि वर्तते । रजः आकाशं कुर्वन्ति । सरसी हंसान् लुभति ।
चेतः दुःखं अनुभवतः । विश्मं शोभते । भस्माः अंगं भूषन्ति । शिशवः
जन्मनः लभन्ते । राजा शर्मं इच्छति । कर्माणः फलानि वितरन्ति ।
चर्मो भटं रक्षतः ।

अस् भागांत 'महस्' शब्द ।

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथमा—महः महसी महंसि ।

द्वितीया—महः महसी महंसि ।

सप्तम पाठ ।

इस्—भागांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ हविः	रेतः	पोषति ।	घी	वीर्यको	बढाता है ।
अग्निः	हविः	इच्छति ।	आग	घीको	चाहती है ।
चंद्रः	ज्योतिः	वितरति ।	चंद्रमा	ज्योतिको	दिता है ।
ज्योतिः	साधुं	भूषति ।	तेज	साधुको	भूषितकरता है ।
२ अर्चिषी	नयनानि	लुभतः ।	दो प्रमाथे	आखोंको	लुभाती है ।
ग्रहो	ज्योतिषो	विकिरतः ।	दो ग्रह	दा ज्योति	दते है ।
अग्निः	हविषी	दहति ।	अग्नि (दो प्रकारके)	घीको	जलाती है ।
३ सर्पी षि	औदरिकान्	लुभंति ।	घी (बहुव०)	मुखोंको	सुग्ध करते हैं ।
छात्राः	सर्पिंषी	इच्छंति ।	विद्यार्थी लोग	घी	चाहते हैं ।
अग्निः	हवींषि	दहति ।	अग्नि	घीको	जलाती है ।

अशुद्ध

शुद्ध

हवींषि	बलं	वितरति ।	हवींषि	बलं	वितरंति ।
ज्वातिषी	नयनं	तुदते ।	ज्योतिषी	नयनं	तुदतः ।
छात्राः	सर्पिंषी	भिच्छंति ।	छात्राः	सर्पिंषी	भिच्छंति ।
ग्रहाः	रोचिषः	वितरंति ।	ग्रहाः	रोचींषि	वितरंति ।
सर्पिंषः	जिह्वां	लुभंति ।	सर्पींषि	जिह्वां	लुभंति ।

निम्न लिखित शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

सर्पिः, हवींषि, रोचींषि, ज्योतींषि, सर्पिंषी, ज्योतिः ।

२—इ, उ, ऋ, ए, ऐ, ओ, औ, ह, य, र, ल, के वादमें यदि 'स' होगा तो उसको 'ष' आदेश ही जायगा । जैसे—ज्योतिस् शब्दमें 'त' के 'इ' से पर 'स्' है इसलिये उसको 'ष' ही जानसे 'ज्योतिषी' बनता है ।

यद्द करी—

ज्योतिषः चंद्रं भूषति । बालकः रोचिं पश्यति । मेघाः अर्चीन् कुर्वन्ति । सर्पिंषि ह्यात्रान् लुभति । हविषो अग्निं स्पृशति ।

इस् भागांत “जोतिस्” शब्द ।

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन ।
प्रथमा—	ज्योतिः	ज्योतिषो	ज्योतींषि ।
द्वितीया—	ज्योतिः	ज्योतिषो	ज्योतींषि ।

अष्टम पाठ ।

उस् भागांत ।

	कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१	वपुः	मानवं	तुदति ।	शरीर	मनुष्यको	कष्ट देता है ।
	बालकः	वपुः	स्पृशति ।	बालक	शरीर	कृता है ।
	धनुष्मान्	धनुः	मृंचति ।	धनुषधारी	धनुषको	कोड़ता है ।
	धनुः	वीरं	भूषति ।	धनुष	वीरको	भूषित करता है ।
२	चक्षुषो	आनंदं	लभेते ।	दो आंखें	आनंद	पाती हैं ।
	वीरः	धनुषी	वहति ।	वीर	दो धनुषकी	धारणकरता है ।
३	धनूषि	वीरान्	भूषति ।	धनुष (ब० व०)	वीरोंको	भूषित करते हैं ।
	वीराः	धनूषि	इच्छन्ति ।	वीर	धनुषोंको	चाहते हैं ।
	चक्षूषि	अश्रूणि	मृंचति ।	आंखें	आंसू	कोड़ती हैं ।
	प्रासादः	चक्षूषि	लुभति ।	मकान	आंखोंको	लुभाता है ।
		अश्रुश्च			शब्द	
	धनुषः		शोभन्ते ।	धनूषि		शोभन्ते ।
	वाराः	धनन्	इच्छन्ति ।	वोराः	धनंषि	इच्छन्ति ।

पश्य ।

पश्य ।

चक्षवः	पदार्थान्	पश्यंति ।	चक्षूषि	पदार्थान्	पश्यंति ।
चक्षु	अश्रूणि	सुंचतः ।	चक्षुषी	अश्रूणि	सुंचतः ।
धनुषी	वीरं	भूषति ।	धनुषी	वीरं	भूषतः ।
चक्षूषि	आनन्दं	लभते ।	चक्षूषि	आनन्दं	लभते ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

धनुषी, वपूषि, चक्षुषी, धनुः, आयूषि, वपुषी ।

शुभ करो—

योद्वा धनुं वहति । धनुषी योद्धारं भूषति । चक्षुः अश्रूणि सुंचति ।
वपुषी दुखं अनुभवतः ।

उस भागांत वपुस् शब्दके रूप ।

एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा—वपुः	वपुषी	वपूषि ।
द्वितीया—वपुः	वपुषी	वपूषि ।

हिंदी बनाओ—

ध्रुवाणि (चिरस्थायी) परित्यज्य (छोड़कर) न वरं अध्रुव-
सेवनं (१) । दुष्करं ग्रंथनिर्माणं । सततं (हमेशा) दुग्धधौतः
(धायागया) अपि वायसः (काक) खलु वायसः । ममच्छेदि
वचः शस्त्रं इव तीक्ष्णं भवति । जनाः नक्तं (रातमें) कुकर्माणि
आचरन्ति । कालः मृतानि (जीव) पचति । (पकाता है)
ऋणसमं कष्टं न वर्तते । आलस्यं विनाशहेतुः । सम्यग्दर्शनज्ञान
चारित्र्याणि मोक्षमार्गः । सकलं (सर्व) दूरतः (दूरसे) रमणायं ।

१ जिस वाक्यमें कोई क्रिया न हो उसमें वर्तते, भवति (है, होता है) ये दो क्रियाय
समझना और उनका हिंदी करते समय लिखना । संस्कृतमें कर्ता कर्म क्रिया आदिकी
क्रमसे रखनेका नियम नहीं है इसलिये विभक्तियों चिन्होंसे उनको पहचानकर हिंदी बनाया ।

पर्वताः दूरतः रम्याः । सर्वदा कर्म आचरणीयं । आकाशकमलं
मूर्खाः इच्छन्ति । धन्यः गृहस्थाश्रमः । ऐश्वर्यं न हि शाश्वतं
(नित्यं) । महत् अपि ऐश्वर्यं नाशं गच्छति । दुर्गं (किला)
तुल्यं निजगृहं । दुःखसहितं सर्वं सुखं । देवाधीनं सर्वं सुत-पत्नी-
धनादिकं ।

संस्कृत वनाशो—

निर्गुण लावण्य शोचनीय होता है । संतोष बड़ा धन है । छोटे
लोग बड़े लोगोंके पीछे चलते हैं । जितेंद्रिय मनुष्य धन्य हैं । पण्डित
परिमित बोलते हैं । ज्ञानी लोग निरहंकार होते हैं । पापचारी
दुःखसागरमें प्रवेश करते हैं । पापी नीचे (अधः) जाते हैं । संतुष्ट
मनुष्य सर्वदा सुखी होता है । निराशा परम दुःख देती है । दुःख सुख
पक्षियेके समान (चक्रवत्) घूमते हैं । जीवन सुखदुःखमय है ।
भूखा (बुभुक्षित) क्या (किं) पाप नहीं करता है । अन्यायोपार्जित
द्रव्य शीघ्र ही नष्ट हो जाता है (नश्यति) । मन सुख चाहता है ।
राजशासन अनुल्लंघनीय होता है । विद्या सर्वत्र गौरव है । अनृत-
भाषी लोग शपथ करनेके लिये (कर्तुं) सर्वदा उद्यत रहते हैं ।
जीवित बुद्धि तुल्य है । ज्ञानरहित जीवन शून्य है । सूर्य अंधकार
(तमस्) को नष्ट करता है ।

नवम पाठ ।

(नपुंसकलिङ्ग विशेष्यशब्दोंके साथ विशेषणका व्यवहार)

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
सजलं अश्वं	निर्मलं	अंभः	सजल मेघ	निर्मल जल	वरषाता
		वितरति ।			है ।
सजली अश्वे	श्यामलं	वनं उद्यतः ।	सजल दो मेघ	हरे वनको	सोचते हैं ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
तौष्णे चक्षुषी	श्यामायमाने वने	पश्यतः ।	तौष्ण आंखें	हरे दो वनोंको	देखती है ।
प्रस्फुटिते कमले	तोरणद्वारं	भूषतः ।	प्रफुल्लित	दो कमल	तोरण द्वारको भूषित करते हैं ।
मनोहराणि सरांसि	नयनानि	लुभन्ति ।	मनोहर तालाब	नयनोंको	लुभाने हैं ।
बालकः उपदेशपूर्णानि	पुस्तकानि पठति ।		बालक	उपदेशसे पूर्ण	पुस्तकोंको पढ़ता है ।
भ्रमराः साधु मधु पिबन्ति ।			भ्रमर	अच्छे	मधुको पीते हैं ।
गच्छत् अभ्रं चंद्रं कुर्वति ।			चलता हुआ मेघ	चंद्रमाकी	टांकता है ।
(१) गच्छन्ती अभ्रे पर्वतं कुर्वतः ।			चलते हुये दो मेघ	पर्वतको	टांकते हैं ।
गच्छन्ति अभ्राणि पर्वतानि	भूषन्ति ।		चलते हुये मेघ	पर्वतोंको	भूषित करते हैं ।
गच्छन्ति अभ्राणि पयांसि	वितरन्ति ।		जाते हुये मेघ	जल	बरसाते हैं ।
बालकाः श्रौमत् अंबरं पश्यन्ति ।			लड़के	सुंदर बादल	देखते हैं ।
श्रौमती अगुरुणो शोभेते ।			सुंदर	दो अगुरु	शोभते हैं ।
ज्योतिष्मन्ति नक्षत्राणि रात्रिं	भूषन्ति ।		उज्ज्वल नक्षत्र	रात्रिको	शोभित करते हैं ।
राजानः रत्नवंति सद्धानि इच्छन्ति ।			राजा लोग	रत्नवाले	घरोंको चाहते हैं ।
जनाः बलवन्ति वपूषि शंसन्ति ।			लोग	बलिष्ठ	शरीरोंको चाहते हैं ।

१—नपुंसक लिंगमें शब्द प्रत्ययांत शब्दोंके द्विवचनमेंभी 'तो' से पहिले 'न्' आता है । जैसे—गच्छन्ती ।

अथ ह ।

य ह ।

विशालं अगुरुणी शोभेते । विशाले अगुरुणी शोभेते ।
 बालकः मधुरं फलानि खादति । बालकः मधुराणि फलानि खादति ।
 नीरसः दारु तिष्ठति । नीरसं दारु तिष्ठति ।
 खादुनो फलानि शोभंते । खादूनि फलानि शोभंते ।
 कारुः भग्नानि दारुणी काञ्चति । कारुः भग्ने दारुणी काञ्चति ।
 बलवती वपुषी दृष्टा । बलवती वपुषो दृष्टे ।
 वक्राकारः धनुः सुंदरं । वक्राकारं धनुः सुंदरं ।
 सुंदरो चक्षुषो अशु सुचति । सुंदरे चक्षुषो अशु सुचतः ।
 शीतलः पयः न पेयः । शीतलं पयः न पेयं ।
 उज्ज्वला तेजसो नयने तुदति । उज्ज्वले तेजसो नयने तुदतः ।
 गंधयुक्ता हविः रोचते । गंधयुक्तं हविः रोचते ।
 अग्निः निक्षिप्तान् सर्पीषि अग्निः निक्षिप्तानि सर्पीषि
 दहति । दहति ।
 पथिकाः प्रासादशोभितानि पथिकाः प्रासादशोभिते
 वर्त्मनो पश्यन्ति । वर्त्मनो पश्यन्ति ।
 चंद्रमाः रत्नवंतं सद्य कवते । चंद्रमा रत्नवत् सद्य कवते ।
 नीलः नभः हिमाद्रिं स्पृशति । नीलं नभः हिमाद्रिं स्पृशति ।
 उद्दिग्ना मनसो वर्तते । उद्दिग्ने मनसो वर्तते ।
 धूसरः रजः धेनुं भूषति । धूसरं रजः धेनुं भूषति ।
 मनोरमा सरसो नयनानि लुभति । मनोरमे सरसो नयनानि लुभतः ।

य ह करी—

मलीमसः चेतांसि दुःखं अनुभवति । राजनिर्मिताः वर्त्मनि
 प्रशस्तानि । श्वेतं भस्मं देहं मूषति । नीलः नभः हिमाद्रिं
 स्पृशति । हिमाद्रिः नीलः नभः चुंबति । संसारिणः सुसज्जितान्
 वैश्वानि इच्छन्ति । पीडिता चक्षुषो वर्त्म न पश्यति ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

रत्नवंति, मनोरमे, दृष्टानि, वर्त्म, स्मृशंति, स्वादूनि, सदमनौ, गृहाणि, नयने ।

एक एक विशेषण रखकर वाक्य पूरे करो—

—काननानि—नयनानि लुभंति । —बालकौ—
सरसौ पश्यंतौ व्रजतः । आश्रमसेवकाः—दारुणि आहरंति ।
—सिंधुजलं शोभते । —साधुः कल्याणानि वितरति ।

उपयुक्त कर्ता और कर्मको व्यवहारमें ला वाक्य पूरे करो—

श्रीमंति—शोभंते । तपस्विनः—कठोराणि—चरंति ।
विशाली—स्वादूनि—विकिरतः । अग्निः निक्षिप्तानि—
दहति । नद्यः मधुराणि—वहंति । शातः—अधिकं—
अनुभवति । पंडिताः उन्मत्तानि—निंदंति । महती—शोभते ।
बलवंति—श्रीमंति—इच्छंति ।

नीचे लिखे वाक्योंमें एकवचनके स्थानमें बहुवचन और बहुवचनके स्थानमें एकवचन रखो—

मतिमान् अर्थनाशं मनस्तापं दुश्चरितानि न वदति । मनस्वी
दरिद्रः जनः वनं व्रजति । अनलः निरिधनः निर्वाणं गच्छति ।
संसारिणः भिक्षुजीवनं गर्हितं इति वदंति । मानवः अदृष्टविरह-
व्यथं जीवितं अभिलषति । प्रियवाक्सहितं दानं दुर्लभं । घोरा-
कृतिः शूकरः दृष्टः । संचयशीलः जंबुकः निखादु आयुबंधनं
खादति । अर्चितानि दुःखानि मानवं उपतिष्ठते । पराधीन-
जीवनं मरणं इव । अमलं वासः शोभते । नूतनानि आभरणानि
सुंदरीं भूषंति । काणं नेत्रं न पश्यति । ज्वरपीडितं गात्रं उत्तमं
भवति । ऊषरभूमिस्थं वीजं न प्ररोहति । पुण्यात्मानः ऐहिकं
सुखं लभंते । एकांतं आश्रितं चित्तं शांतिं लभते । उत्तमं आषधं
ज्वरं प्रहरति । बालकाः सरसानि फलानि खादंति । नदीसलिलं

तरलं (चंचल) भवति । तप्तं जलं पेयं । नवानि पत्राणि हरितानि ।
सज्जनहृदयं सदयं भवति ।

संस्कृत बनाओ—

पंडित लोग असंभव पदार्थकी इच्छा नहीं करते हैं । जोव
उपस्थित दुःख भोगता है । धन सुलभ नहीं है । अर्थी लोग और
शरणागत लोग विमुख होकर (संतः) जाते हैं । कहावत (किंवदंती)
प्रसिद्ध है । मेघ जलवासी जंतुओंकी रक्षा करते हैं । दुर्ग (किला)
दुर्गवासियोंकी वचाता है । विद्वान् मंत्रीलोग राजाओंकी रक्षा करते
हैं । वन वनवासियोंकी रक्षाकरते हैं । मंथर तालाब छोड़ता है ।
हिरण्यकादिक विपत्की शंका करते हैं (शंकते) । व्याध
वनमें घूमते घूमते मंथरको देखता है । तीक्ष्ण शस्त्र शत्रुशिरको
काटता है । हरे पत्ते मनको लुभाते हैं । श्वेत कपड़ा अच्छा-
लगता है । शत्रु हृदय भग्न हो गया (जातं) । शीतल जल पेय
होता है । चुराया (अपहृत) धन सुखकर नहीं है । पुरानो
पुस्तकें प्रायः शुद्ध होती हैं । पढ़ाहुआ (पठित) पुराण हृदयको
ज्ञान देता है । दुष्कृत दुखकर होते हैं । निंदासम पाप
नहीं है । मोहसम भय नहीं है । अच्छे वचनको विद्वान्
बोलता है । यमुनाजल काला है । विंध्याचलवन भीषण है ।
गोदुग्ध मीठा और पुष्टिकर होता है । विद्यार्थी धीको चाहते हैं ।
नवीन पुस्तक सुंदर होती है । पढ़नेवाले सर्वदा नवीन पुस्तक
चाहते हैं । लोग नवीन चीज चाहते हैं । लड़का लाल कोकनद
देखता है । प्राणी शुभाशुभ कर्मोंकी भोगते हैं । ज्ञान अधिक
सुखकारी है ।

हिंदी बनाओ—

संत्रस्ताः मृग्यः इतस्ततः (इधर उधर) धावन्ति । नदी सागरं
गच्छति । वलवती सिंही निर्बलां हस्तिनीं तुदति । विकसिताः

(खिलीहुई) कमलिन्यः सुगंधं वितरति । साध्वी नारी गृहं गच्छति । भगिनी (बहिन) भ्रातरं भ्रवति । सुपरिष्कताः वाचः जनान् अर्धति । सकलाः संपदः नश्वराः वर्तते । मनोहरं सरः संपंकजं (कमलसहित) वर्तते । विद्याहीनाः जनाः न शोभन्ते । धावन् अश्वः पतति । मुंडितः परिव्राड् इह (यहां) आगच्छति । पठन् पुत्रः मोदं यच्छति । फलिनः वृक्षाः नमन्ति । गुणिनः जनाः नमन्ति । परं (लेकिन) शुष्काः तरवः मूर्खाः मराः च (और) न नमन्ति । सरलस्वभावी जनः दुर्लभः । सततं (सर्वदा) प्रियवादिनः जनाः सुलभाः । अप्रियाः तथा पथ्याः (हित करने वाली) वाचः दुर्लभाः । शोभन्ति जिनभवनानि सर्वदा शोभन्ते । व्याकुलः पांथः तरुमूलं आश्रयति । बहवः छात्राः इह पठन्ति । महत् हिमं शरीरं तुदति । कीमलं चरणं क्षतं । ज्ञानं इव सुखकरं, मधु इव पापदायकं हितोयं न वर्तते । त्रीणि रत्नानि-जलं, अन्नं सुभाषितं (अच्छेवचन) । भावि कार्यं अन्यथा (विपरीत) न भवति । चिंतासमं न अस्ति (है) शरीरशोषकं । स्वल्पं नरायुः बहुलं च शास्त्रं । धर्मतत्त्वं अहिंसनं । न उचितं मृतमारणं । वरं मृत्युः न पुनः अप्रमानः । पंडितसेवनं एव श्रेयः । पुण्यार्थं स्वकोयं अर्थं प्रयच्छंतं जनं मुक्तिः इच्छति, लक्ष्मीः व्रजति, कीर्तिः ईक्षति, प्रीतिः चुंबति सौभाग्यं सेवते, नीरोगता आश्रयति । यथा (जैसे) वनाग्निः वनं दहति, तथा सत् तपः कर्माणि दहति, । एकं वैराग्यं एव समस्तं कर्म अंतं नयति । ईश्वरपूजा पापं लुंपति, अयं वितरति, नीरोगतां पोषति, स्वयं यच्छति, मुक्तिं रचति । धर्मसेवकं जनं—कदाचिद् (कभी) अपि रोगः क्रुद्धः इव न पश्यति, दारिद्र्यं भयभीतं इव : त्यजति । मूर्खाः पुरुषाः देवं, कुदेवं, सुगुरुं, कुगुरुं, धर्मं, अधर्मं, गुणिनं न लोचन्ते ।

परिशिष्ट ।

ऋकारांत 'कट्' शब्दके रूप ।

नकारांत अहन् (दिन) शब्द ।

एकवचन

द्विवचन

बहुवचन

एक०

द्वि०

बहु०

प्रथ०—कट् कट्णी कर्त् णि । अहः अहनो, अह्नी अहानि ।
द्वि०—कट् कट्णी कर्त् णि । अहः अहनो, अह्नी अहानि ।

(१) षत् (शत्) भागांत गच्छत् शब्द ।

चतुर (चार) शब्द ।

प्रथ०—गच्छत् गच्छंती गच्छंति । ० ० चत्वारि ।
द्वि०—गच्छत् गच्छंती गच्छंति । ० ० चत्वारि ।

हिंदी बनाओ—

परिणतं (पूरा हुआ) अहः । सूर्यः लोहितः (लाल) जातः । तमः जगत् वीष्टते । ककुभः पक्षिशब्दसमाकुलाः जाताः । नक्तं पापकर्माणि वर्द्धते । स्वकीयं वचः सर्वदा कायं । स्वभावं गच्छत् (प्राप्त होती हुई) वस्तु सर्वदा आनंदं वितरति । स्तेयं (चोरी) न आचरणीयं । वेलामयं (समयस्वरूप) जीवितं । अल्पा विद्या निरर्थिका । मतिमंतः क्रमशः कणशः च (थोड़ा थोड़ा करके) महत् धनं अर्जति । गतानि अहानि न पुनः आगच्छंति । कामासुराः भयं लज्जां च न आचरंति । चित्तचेष्टितानि (मनके काम) विचित्राणि भवंति । विनश्वरं अखिलं जगत् । क्रोधाविष्टः (क्रोधो)

१—जिस शब्दके अंतमें वर्गका पहिला, दूसरा, तीसरा अथवा चौथा अक्षर होता है उसके रूप नपुंसकलिंगमें प्रथमा, द्वितीया विभक्तौ के बनाना हों तो एकवचनमें वैसाका वैसा ही रहने देना चाहिये । द्विवचनमें शब्दके अंतमें दीर्घ 'ई' जोड़ देना और बहुवचनमें शब्दके अंतमें ऋल 'इ' जोड़कर अंतके शब्दसे पहले अनुस्वार और बढ़ा देना चाहिये । जैसे—बलवत्, तकारांत शब्द है उसके एकवचनमें 'बलवत्' ही रहा । द्विवचनमें दीर्घ 'ई' लगानेसे 'बलवती' हुआ और बहुवचनमें ऋल 'इ' लगा दिया तो बलवति हुआ अंतका अक्षर जो 'त्' था उससे पहिले अनुस्वार किया तो बलवति हुआ ।

पुमान् प्रायः (अक्सर) रिषति स्वहितैषिणः । विहांसः प्रायः धन-
हीनाः । शीलं (ब्रह्मचर्यं) परमः गुणः । निर्धनः शतं (सौ) शती, दश-
शतं, दशशती लक्षं (लाख), लक्षी कोटिं (करोड़) वांङ्कति परं दृष्ट्वा
समाप्ता न भवति । गुणाः पूजास्थानं, न च लिंगं (स्त्री आदि) न च
वयः (आयु) । हितकर्त्रिणि वस्तूनि दुर्लभानि । पंडिताः निष्फलं
कर्म न आचरन्ति । विद्वान् एव बोधति विद्वज्जनपरिश्रमं । न वर्तते
प्राणसमं प्रियं । वरं मित्तं पुरातनं (पुराना) । वियोगः दुःसहः
भवति । कर्तव्यं आचरन् नरः सुयशः लभते । स्पष्टवादी जनः वंचकः
(ठग) न भवति । जनः यादृशं (जैसा) वीजं वपति तादृशं (वैसा)
एव फलं लभते ।

नपुंसक लिंग शब्दोंके जाननेका उपाय—

न, ल, स्तु, त, त्त, संयुक्तर, रु, यांतं नपुंसकं ॥ १ ॥

धन-रत्न-नभो-ऽन्न-हृषीक-तमो-घुसृणां-ऽगण-शुल्क-शुभांवरुर्हा ।

अघ-गूथ-जलां-ऽशुक-दारु-मनो-विल-पिच्छ-धनु-दंल-तालु-हृदां २ ।

अर्थ—जिन शब्दोंके अंतमें, न, ल, स्तु, त, त्त और मिले हुये र, रु, य, इतने अक्षरों
मेंसे कोई एक अक्षर है वे शब्द जैसे—ज्ञान, दान, मान, अजिन, अक्रवाल (समूह), दल
(टुकड़ा) बल, वल, मल (दहीका निचोड़), शीत, अद्भुत (आश्चर्य), भित्त (टुकड़ा, खंड)
निमित्त, अय (सामने, ज्यादा), गोव (कुल), चैव, शुक्र (सातवीं शरीरकी धातु, वीर्य),
रस्य (डाढ़ी, कूर्च), शरव्य (बाणका निशाना), लक्षा, वेध्य, साम्राज्य (होमकी सामग्री)
आदि, तथा धन (द्रविण, द्रव्य, वस्तु आदि), रत्न (माणिक्य आदि), आकाश (नभस्, विद्यत,
अंबर, अंतरीच, ख, आदि), अन्न (सिकुष, भक्त आदि), इन्द्रिय (हृषीक, अच, करण
आदि), अंधकार (तमस्, अवतमस् आदि), केसर (कुंकुम, घुसृण, कश्मीरज आदि),
आंगण (अंगण, प्रांगण, अजिर आदि), मुख्य (शुल्क, आरनाल, तुषोदक आदि), कल्याण
(शुभ, मंगल, अयस् आदि), कमल (अंबुरुह, अञ्ज, कुशेशय, अंभोज, पंकज आदि), पाप
(अघ, क्लिष, कलस आदि), विष्टा (गूथ, वर्चस् आदि), पानी (जल, सलिल, कौलाल,
चौर, वारि, अंभस् आदि), कपडा (अंशुक, वस्त्र, वसन, वासस् आदि), लकड़ी (काष्ठ,
दारु, आदि), पंख, (पिच्छ, पतव, तनूरुह, गरुद, वर्हस्, आदि), धनुष (कांसुक, शरा-
सन, पिनाक आदि), दल (किसलय, पल्लव आदि), तालु (काकुद आदि), छाती (हृद,
वक्षस्, उरस् आदि) शब्दोंके अर्थको कहनेवाले शब्द प्रायः नपुंसक लिंग समझना ।

चतुर्थ अध्याय ।

भ्वादि शौर तुदादिगणकी अकर्मक
धातुओं का व्यवहार ।

प्रथम पाठ ।

कर्ता	क्रिया ।	कर्ता	क्रिया ।
१ राजा	जीवति ।	राजा	जीता है ।
चमूः	जवति ।	सेना	जाती है ।
अश्वः	जवंति ।	घोड़े	दीड़ते हैं ।
नद्यः	अतंति ।	नदियाँ	सबंदा बहती हैं ।
धेनुः	अंचति ।	गाय	गानी है ।
धनहीनः	कठति ।	निधन (पादमी)	कष्टसे जीवन बिताता है ।
रौप्यमुद्रा	कनति ।	चाँदीकी मुद्रा (रुपया)	चमकती है ।
मूढाः	कर्षति ।	मूखें	घमंड करते हैं ।
पक्षिणः	कूर्जति ।	पक्षी	कूजते हैं ।
वीरः	क्रामति ।	वीर	पैरोसे चलता है ।
बालकाः	क्रीडंति ।	लड़के	खेलते हैं ।
शरीराणि	क्षयंति ।	शरीर	नष्ट होजाते हैं ।
हस्तिनः	नदंति ।	हाथी	चिंघाड़ते हैं ।
सिंहः	गर्जति ।	सिंह	गर्जता है ।
शरीरं	स्नायति ।	शरीर	स्नान होता है ।
मृगाः	चरंति ।	हरिण	धूमते हैं ।
शाखाः	चलंति ।	डालियाँ	हिलती हैं ।
सेनापतिः	जयति ।	सेनापति	जीताता है ।
शिशुः	प्लरति ।	लड़केकी	प्लर जाता है ।

कर्ता	क्रिया	कर्ता	क्रिया
शोषधयः	ज्वलन्ति ।	शोषधियां	दीप्त होती हैं ।
मनः	भ्रमति ।	मन	धमता है ।
दैवं	फलति ।	भाग्य	फलदेता है ।
पुष्पाणि	पुष्पन्ति ।	फूल	फूलते हैं ।
देवदत्तः	हठति ।	देवदत्त	शठता करता है ।
सीता	मूर्च्छति ।	सीता	मूर्च्छित होती है ।
छात्राः	वसन्ति ।	विद्यार्थी	निवास करते हैं ।
सर्पाः	सरन्ति ।	सांप	सरकते हैं ।
वज्रः	स्फूर्जति ।	वज्र	शब्द करता है ।
बालिका	ह्रीच्छति ।	लड़की	लज्जित होती है ।
शिशुः	गुवति ।	लड़का	मल त्याग करता है ।
दांभिकः	मिषति ।	कपटी	सपड़ा करता है ।
पुष्पाणि	स्फूर्जन्ति ।	फूल	खिलते हैं ।

अकर्मक धातुओंकी पहिचानने का उपाय—

उच्चादे च पलायनभ्रमणयोः खेदे क्षवाह्ने तथा,
मोहे धावन-युद्ध-शुद्धि-दहने शान्ती भुतौ मज्जने ।
दीप्तौ जागर-शोष-वक्रगमनोत्साहे मृतौ संशये,
कांपोहे ग-निमेष-संग-पवन-खेदे धवोऽकर्मकाः ॥

मत्त होना, भागना, घूमना, खेद करना, छींक लेना, मुग्ध होना, दौड़ना, युद्ध करना, शुद्ध होना, जलना, शान्त होना, कूदना, डूबना, चमकना, दीप्त होना, जागना, सूकना, टेडा चलना, उत्साहित होना, मरना, संशय करना, कांपना, उद्दिग्ध होना, पलकमारना, पवित्र होना, पसीना पाना, इन अर्थोंमें जो धातुयें हैं वे सब अकर्मक होती हैं ।

द्वितीय पाठ ।

आत्मनेपदो धातुर्भोका व्यवहार ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
सीता	सरयू'	ईक्षते ।	सीता	सरयू नदीको	देखती है ।
निंदकाः	लोकान्	ईजंते ।	निंदक लोग	लोगोंकी	निंदा करते हैं ।
बालकाः		ईषंते ।	बालक		जाते हैं ।
परिश्रमिणः		ईहंते ।	दो परिश्रमी		चेष्टा करते हैं ।
संपत्		एधते ।	संपत्ति		बढ़ती है ।
अबला	केशं	कचते ।	स्त्री	केश	बांधती है ।
गुणग्राहिणः बुद्धिमतः		कथंते ।	गुणग्राहि लोग	बुद्धिमानोंकी	प्रशंसा करते हैं ।
मनः		क्षोभते ।	मन		विचलित होता है ।
स्वामी	भृत्यं	गर्हते ।	स्वामी	नौकरकी	निंदा करता है ।
पंडिताः	शास्त्राणि	गाहंते ।	पंडित लोग	शास्त्रोंका	मनन करते हैं ।
बालकः	अन्नं	ग्रसते ।	लडका	अन्न	खाता है ।
अध्यवसायिनः		चेष्टंते ।	व्यापारी लोग		चेष्टा करते हैं ।
समर्थाः	दुर्बलान्	तिजंते ।	समर्थ लोग	दुर्बलोंको	घमा करते हैं ।
श्रावकः		दीक्षते ।	श्रावक		दीक्षा लेता है ।
रत्नानि		द्योतंते ।	रत्न		दीप्त होते हैं ।
नद्यः		वर्धंते ।	नदियां		बढ़ती हैं ।
भारतवर्षः		प्रथते ।	भारत देश		प्रसिद्ध होता है ।
साम्राज्यं		प्रसते ।	साम्राज्य		फौलता है ।
भिक्षुकः	अन्नं	भिक्षते ।	भिखारी	अन्न	मांगता है ।
शिष्यः	अध्यापकं	मानते ।	विद्यार्थी	गुरुका	सन्मान करता है ।
चित्तं		मोदते ।	चित्त		आनंदित होता है ।
छात्राः		मयंते ।	विद्यार्थी लोग		जाते हैं ।

कर्ता	कर्म	क्रिया	कर्ता	कर्म	क्रिया
मोदकं		रोचते ।	लाडु		भ्रष्टा लगता है ।
प्रदीपः		वर्चते ।	दीपक		जलता है ।
भृत्यः	खाद्यं	वल्भते ।	नौकर	खाद्य पदार्थ	खाता है ।
रामः	जानकीं	उद्दहते ।	रामचंद्र	जानकीको	विवाहते है ।
प्रणयः		प्यायते ।	प्रेम		बढ़ता है ।
हृदयं		व्यथते ।	मन		दुःखित होता है ।
श्रीतार्नः शिशुः		वेपते ।	श्रीतसे पीड़ित लड़का		कांपता है ।
कापुरुषाः	मृत्युं	शंकते ।	कायर आदमी	मौतकी	शंका करते हैं ।
ब्रह्मचारी	बालं	शिक्षते ।	ब्रह्मचारी	बालकको	पढ़ाता है ।
प्रासादः		शोभते ।	महल		शोभता है ।
कवयः	वीरान्	श्लाघते ।	कवि लोग	वीरोंकी	प्रशंसा करते हैं ।
पुष्पाणि		श्वेतंते ।	कमल		श्वेत होते हैं ।
वधूः		स्मयते ।	वधू		सुस्काराती है ।
रोगी	घ्नौषधं	स्वादते ।	रोगी	दवाइयको	चाखता है ।
पुष्पाणि		स्फुटंते ।	फूल		विकसित होते हैं ।
दुग्धं		स्यंदते ।	दुध		बहता है ।
लोकाः	असत्यवादिनं	विश्रंभते ।	लोग भ्रूंत	बोलनेवालेका	विश्वास नहीं करते हैं
पिता	पुत्रं	स्वजते ।	पिता	पुत्रको	आलिंगन करता है ।
लोकाः	शिशून्	आद्रियंते ।	लोग	बच्चोंका	आदर करते हैं ।
मानवाः		म्रियंते ।	मनुष्य		मरते हैं ।
मनः		उद्दिजते ।	मन		उद्दिग् होता है ।

नोचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर एक २ वाक्य बनाओ—

जवतः, ग्लायंति, सरति, अतंति, क्षयतः, नर्दति, कठतः,
 ज्हीच्छतः, मिषंति एधेते, कचंते, क्षोभंते, रोचते, द्योतंते, प्रसेते,
 मोदेते, वर्चते, दीक्षेते, शिक्षते, शिक्षेते, कचेते, श्वेतंते, क्षयंति,

सरतः, ग्लायतः, कठंति, असेते, बल्भंते, मानेते, मानंते, मयंते, मयेते, ईहंते, वेपंते, कत्यते, स्वंजिते, तिजिते, प्रथंते, प्रसंते ।

एक एक शब्द रखकर वाक्य पूरे करो—

दुर्बलाः — ज्वरंति । — हस्तिन्यौ जवतः । सहायहीनाः
— कठंति । — जनः व्यथते । तुषारपीडिताः — अतंति ।
वृष्टिजलप्राप्ताः — एधंते । विद्यानुरागिणः — विशालानि
— गाहंते । — जितारी क्षमाप्रार्थिनः — तिजिते । रामाय-
णवर्णिताः — प्रथंते । परस्परं — मयेते । भयविह्वलाः —
वेपंते ।

धात्वर्थ

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
१। जीव	जीमा	(जीव् + अ + ति)	जीवति,	जीवतः,	जीवंति ।
जव	जल्दीसे चलना	(जव् + अ + ति)	जवति,	जवतः,	जवंति ।
अत	नित्यचलना	(अत् + अ + ति)	अतति,	अततः,	अतंति ।
अंच	जाना	(अच् + अ + ति)	अंचति,	अंचतः,	अंचंति ।
कठ	कष्टसेजीवनकाटना	(कट् + अ + ति)	कठति,	कठतः,	कठंति ।
कनी	चमकना	(कन् + अ + ति)	कनति,	कनतः,	कनंति ।
कर्व	घमंडकरना	(कर्व् + अ + ति)	कर्वति,	कर्वतः,	कर्वंति ।
कूज	कूजना	(कूज् + अ + ति)	कूजति,	कूजतः,	कूजंति ।
क्रमु	पैदलचलना	(क्राम् + अ + ति)	क्रामति,	क्रामतः,	क्रामंति ।
क्रीड्	खेलना	(क्रीड् + अ + ति)	क्रीडति,	क्रीडतः,	क्रीडंति ।
क्षि	नष्टहोना	(क्षय् + अ + ति)	क्षयति,	क्षयतः,	क्षयंति ।
नर्द	शब्दकरना	(नर्द् + अ + ति)	नर्दति,	नर्दतः,	नर्दंति ।
गर्ज	गर्जना	(गर्ज् + अ + ति)	गर्जति,	गर्जतः,	गर्जंति ।

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	द्वि०	बहु०
ग्लै	विषादकरना	(ग्लाय् + अ + ति)	ग्लायति,	ग्लायतः,	ग्लायंति
चर	खाना, घूमना	(चर् + अ + ति)	चरति,	चरतः,	चरंति ।
चल	चलना	(चल् + अ + ति)	चलति,	चलतः,	चलंति ।
जि	जीतना	(जय् + अ + ति)	जयति,	जयतः,	जयंति ।
ज्वर	ज्वरभाना	(ज्वर् + अ + ति)	ज्वरति,	ज्वरतः,	ज्वरंति ।
ज्वल	दीप्तहोना	(ज्वल् + अ + ति)	ज्वलति,	ज्वलतः,	ज्वलंति ।
तप	तपना	(तप् + अ + ति)	तपति,	तपतः,	तपंति ।
फल	फलना	(फल् + अ + ति)	फलति,	फलतः,	फलंति ।
फुल्ल	फूलना	(फुल्ल् + अ + ति)	फुल्लति,	फुल्लतः,	फुल्लंति ।
वस	रहना	(वस् + अ + ति)	वसति,	वसतः,	वसंति ।
सर	सरकना	(सर् + अ + ति)	सरति,	सरतः,	सरंति ।
स्फूर्ज	ध्वनिकरना	(स्फूर्ज् + अ + ति)	स्फूर्जति,	स्फूर्जतः,	स्फूर्जंति ।
ह्रीच्छ	शर्मकरना	(ह्रीच्छ् + अ + ति)	ह्रीच्छति,	ह्रीच्छतः,	ह्रीच्छंति ।
गु	मलत्यागना	(गुव् + अ + ति)	गुवति,	गुवतः,	गुवंति ।
मिष	स्यर्द्धाकरना	(मिष् + अ + ति)	मिषति,	मिषतः,	मिषंति ।
स्फुट	विकसितहोना	(स्फुट् + अ + ति)	स्फुटति,	स्फुटतः,	स्फुटंति ।
मूर्च्छ	वेहोशहोना	(मूर्च्छ् + अ + ति)	मूर्च्छति,	मूर्च्छतः,	मूर्च्छंति ।
२ ईच्नै	देखना	(ईच् + अ + ते)	ईचते,	ईचते,	ईचंते ।
ईजै	निंदाकरना	(ईज् + अ + ते)	ईजते,	ईजते,	ईजंते ।
ईषै	जाना	(ईष् + अ + ते)	ईषते,	ईषते,	ईषंते ।
ईहै	चेष्टाकरना	(ईह् + अ + ते)	ईहते,	ईहते,	ईहंते ।
कचिड्	चमकना	(कच् + अ + ते)	कचते,	कचते,	कचंते ।
क्षुभै	क्षुब्धहोना	(क्षुभ् + अ + ते)	क्षोभते,	क्षोभते,	क्षोभंते ।
गर्है	निंदाकरना	(गर्ह् + अ + ते)	गर्हते,	गर्हते,	गर्हंते ।
गाह्ण्ड्	पालोचनाकरना	(गाह् + अ + ते)	गाहते,	गाहते,	गाहंते ।

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन ।
चेष्टे	चेष्टाकरना (चेष्ट् + अ + ते)		चेष्टते,	चेष्टेते,	चेष्टंते ।
तिजौङ्	क्षमाकरना(तिज् + अ + ते)		तिजते,	तिजते,	तिजंते ।
दीक्षे	दीक्षालेना (दीक्ष् + अ + ते)		दीक्षते,	दीक्षेते,	दीक्षंते ।
द्युते	दीप्तहोना (द्योत् + अ + ते)		द्योतते,	द्योतेते,	द्योतंते ।
प्रथैष्	प्रसिद्धहोना (प्रथ् + अ + ते)		प्रथते,	प्रथेते,	प्रथंते ।
प्रसैष्	विस्तृतहोना(प्रस् + अ + ते)		प्रसते,	प्रसेते,	प्रसंते ।
भिक्षे	मांगना (भिक्ष् + अ + ते)		भिक्षते,	भिक्षेते,	भिक्षंते ।
माने	पूजाकरना (मान् + अ + ते)		मानते,	मानेते,	मानंते ।
मुदेष्	हर्षितहोना (मोद् + अ + ते)		मोदते,	मोदेते,	मोदंते ।
मये	जाना (मय् + अ + ते)		मयते,	मयेते,	मयंते ।
रोचै	अच्छालगना (रोच् + अ + ते)		रोचते,	रोचेते,	रोचंते ।
वर्चै	जलना (वर्च् + अ + ते)		वर्चते,	वर्चेते,	वर्चंते ।
वल्भ	खाना (वल्भ् + अ + ते)		वल्भते,	वल्भेते,	वल्भंते ।
उद्वहौञ्	विवाहना(उद्वह् + अ + ते)		उद्वहते,	उद्वहेते,	उद्वहंते ।
वृधुङ्	बढ़ना (वर्ध् + अ + ते)		वर्धते,	वर्धेते,	वर्धंते ।
व्यथैष्	पीडितहोना(व्यथ् + अ + ते)		व्यथते,	व्यथेते,	व्यथंते ।
टुवेष्टुङ्	कांपना (वेप् + अ + ते)		वेपते,	वेपेते,	वेपंते ।
शकिङ्	शंकाकरना(शंक् + अ + ते)		शंकते,	शंकेते,	शंकंते ।
शिक्षे	पढाना (शिक्ष् + अ + ते)		शिक्षते,	शिक्षेते,	शिक्षंते ।
शुभै	शोभना (शोभ् + अ + ते)		शोभते,	शोभेते,	शोभंते ।
श्विताङ्	श्वेतहोना(श्वेत् + अ + ते)		श्वेतते,	श्वेतेते,	श्वेतंते ।
स्मिङ्	मुस्कराना(स्मय् + अ + ते)		स्मयते,	स्मयेते,	स्मयंते ।
स्वादै	चाखना (स्वाद् + अ + ते)		स्वादते,	स्वादेते,	स्वादंते ।
स्फुटै	फूलना (स्फुट् + अ + ते)		स्फुटते,	स्फुटेते,	स्फुटंते ।
स्यंदूङ्	वहना (स्यंद् + अ + ते)		स्यंदते,	स्यंदेते,	स्यंदंते ।

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	द्वि०	बहु०
संभुङ्	विश्वासकरना	(संभ् + अ + ते)	संभते,	संभते,	संभंते ।
स्वञ्जौङ्	खालिङ्गनकरना	(स्वञ् + अ + ते)	स्वञ्जते,	स्वञ्जते,	स्वञ्जंते ।
आट्टङ्	आदरकरना	(आट्टि + अ + ते)	आट्टियते,	आट्टियेते,	आट्टियंते ।
मृ (१)	मरना	(म्रिय् + अ + ते)	म्रियते,	म्रियेते,	म्रियंते ।
विजौङो	उद्दिग्गहोना	(विज् + अ + ते)	विजते,	विजते,	विजंते ।
ओप्यायीङ्	वटना	(प्याय् + अ + ते)	प्यायते,	प्यायेते,	प्यायंते ।

द्वितीय पाठ ।

(२) उभयपदी (तुदादि चौर भ्रादिगण्यीय) धातुओंका व्यवहार ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
कर्षकः	गतं	खनति (ति)	किसान	गड्डा	खोदता है ।
चौरः	हृतं धनं	गूहति (ति)	चौर	चुराये धनको	छिपाता है ।
बालकः	खादनीयं	चषति (ति)	बालक	भक्ष्य पदार्थको	खाता है ।
बालकः	बालकं	छषति (ति)	बालक	बालकको	मारता है ।
चंद्रः		त्वेषति (ति)	चंद्रमा		दीप्त होता है ।
असहायः	धनवंतं	भजति (ति)	निष्प्राय	धनकी	शरणमें जाता है ।
धनी जमः	निःस्व	भरति (ति)	धनी भादमी	निर्धनका	पोषण करता है ।
श्रावकाः	जिनं	यजंति (ति)	श्रावक	जिनको	पूजा करते हैं ।
अतिथिः	धनं	याचति (ति)	अतिथि	धनको	मांगता है ।
रजकः	वस्त्राणि	रजति (ति)	धोत्री (रंगरेज)	कपड़े	रंगता है ।
नृपः		राजति (ति)	राजा		शोभता है ।
क्षेत्रस्वामी	बीजं	वपति (ति)	खेतका मालिक	बीज	बीता है ।

१—इस धातुमें 'ङ्' अथवा 'ए', कृष्णभी इत् नहीं है तबभी वर्तमानकालमें विशेषणियमसे चात्मनेपद होता है । २—जिस धातुके दोनों प्रकारसे (चात्मनेपद चौर परस्मैपद) रूप चले उसको उभयपदी कहते हैं ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
भृत्यः	भारं	वहति (ति)	नीकर	भार (भोक्ता)	ढोता है ।
तंतुवायाः	वस्त्राणि	वयंति (ते)	जुलाहे	कपडे	ढुनते हैं ।
मृगाः	शद्रीन्	अयंति (ते)	मृग	पर्वतोंका	आश्रय लेते हैं ।
शिष्याः	समिधः	आहरंति (ते)	विद्यार्थी	लकडो	लाते हैं ।
पुत्रशोकः	हृदयं	तुदति (ते)	पुत्रका शोक	हृदयको	व्यथित करता है ।
प्रभुः	भृत्यान्	आदिशति (ते)	मालिक	नौकरोंको	आज्ञा देता है ।
पाचकः	अन्नं	भृञ्जति (ते)	रसोदधा	अन्न	पकाता है ।
साधवः	गात्रं	लिंपंति (ते)	साधु लोग	शरीरको	लिंपकरते हैं ।
भृत्यः	वृक्षं	लुंपति (ते)	नौकर	पेड़	काटता है ।

नोचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

त्वेषंते, वयेते, लुंपंते, तुदेते, अयेते, कृषंते, लिंपतः, मुंचते,
सिंचतः, भृञ्जतः, आहरंते, भृञ्जंति ।

धात्वर्थ^१

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
खनुञ्	खोदना	(खन् + अ + ति)	खनति,	खनतः,	खनंति ।
„	„	(खन् + अ + ते)	खनते,	खनेते,	खनंते ।
गूहृञ्	छिपाना	(गूह् + अ + ति)	गूहति,	गूहतः,	गूहंति ।
„	„	(गूह् + अ + ते)	गूहते,	गूहेते,	गूहंते ।
चषञ्	खामा	(चष् + अ + ति)	चषति	चषतः,	चषंति ।
„	„	(चष् + अ + ते)	चषते,	चषेते,	चषंते ।
कृषञ्	मारना	(कृष् + अ + ति)	कृषति,	कृषतः,	कृषंति ।
„	„	(कृष् + अ + ते)	कृषते,	कृषेते,	कृषंते ।
भजौञ्	सेवाकरना	(भज् + अ + ति)	भजति,	भजतः,	भजंति ।
„	„	(भज् + अ + ते)	भजते,	भजेते,	भजंते ।

धातु	र्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
भृञ्	पालना	(भर् + ष + ति)	भरति,	भरतः,	भरन्ति ।
"	"	(भर् + ष + ते)	भरते,	भरेते,	भरन्ते ।
यजूञ्	पूजाकरना	(यज् + ष + ति)	यजति,	यजतः,	यजन्ति ।
"	"	(यज् + ष + ते)	यजते,	यजेते,	यजन्ते ।
याचृञ्	मांगना	(याच् + ष + ति)	याचति,	याचतः	याचन्ति ।
"	"	(याच् + ष + ते)	याचते,	याचेते,	याचन्ते ।
रञ्जोञ्	रंगना	(रज् + ष + ति)	रजति,	रजतः	रजन्ति ।
"	"	(रज् + ष + ते)	रजते,	रजेते,	रजन्ते ।
टुषपोञ्	वीजवोना	(वप् + ष + ते)	वपते,	वपेते,	वपन्ते ।
"	"	(वप् + ष + ति)	वपति,	वपतः,	वपन्ति ।
वहोञ्	लेजाना	(वह् + ष + ते)	वहते,	वह्ते,	वहन्ते ।
"	"	(वह् + ष + ति)	वहति,	वहतः,	वहन्ति ।
वेञ्	कपड़ा बुनना	(वय् + ष + ते)	वयते,	वयेते,	वयन्ते ।
"	"	(वय् + ष + ति)	वयति,	वयतः,	वयन्ति ।
अञ्	सेवा करना	(अय् + ष + ते)	अयते,	अयेते,	अयन्ते ।
"	"	(अय् + ष + ति)	अयति,	अयतः,	अयन्ति ।
हृञ्	हरना	(हर् + ष + ते)	हरते,	हरेते,	हरन्ते ।
"	"	(हर् + ष + ति)	हरति,	हरतः,	हरन्ति ।
भ्रञ्जोञ्	पकाना	(भृञ् + ष + ते)	भृञ्जते,	भृञ्जेते,	भृञ्जन्ते ।
"	"	(भृञ् + ष + ति)	भृञ्जति,	भृञ्जतः,	भृञ्जन्ति ।
लिपोञ्	लेपकरना	(लिप् + ष + ते)	लिंपते,	लिंपेते,	लिंपन्ते ।
"	"	(लिप् + ष + ति)	लिंपति,	लिंपतः,	लिंपन्ति ।
लुप्ञ्	छेदना	(लुप् + ष + ते)	लुंपते,	लुंपेते,	लुंपन्ते ।
"	"	(लुप् + ष + ति)	लुंपति,	लुंपतः,	लुंपन्ति ।

पंचमाध्याय ।

प्रथम पाठ ।

विसर्ग संधिका व्यवहार ।

(संधिके नियम कंड करानेकी आवश्यकता नहीं है, केवल हितोपदेश, चतुर्दामणि आदि काव्योंके वाक्योंकी समझा समझाकर संधिके नियमोंकी बतलाना चाहिये)

(१) अकारसे पर विसर्गका लोप ।

भृत्य आगच्छति—भृत्यः + आगच्छति । नौकर जाता है ।

जिनदत्त इष्टस्थानं गच्छति—जिनदत्तः + इष्टस्थानं गच्छति ।

जिनदत्त इष्टस्थानकी जाता है ।

रामः सर ईक्षते—रामः सरः + ईक्षते । राम तालाब देखता है ।

परिश्रमिण ईहंते—परिश्रमिणः + ईहंते । परिश्रमी लोग चेष्टा करते हैं ।

बालक ईषते—बालकः + ईषते । बालक जाता है ।

पर्वत उन्नतः—पर्वतः + उन्नतः । पर्वत ऊंचा है ।

उन्नत उष्ट्रः धावति—उन्नतः + उष्ट्रः धावति । लंबा ऊंट दौड़ता है ।

धूम ऊर्ध्वं गच्छति—धूमः + ऊर्ध्वं गच्छति । धूँसा ऊपरकी जाता है ।

मनस्विन ऋषयः शास्त्राणि मनन्ति—मनस्विनः + ऋषयः शास्त्राणि

मनन्ति । मनस्वी ऋषी लोग शास्त्रोंका अभ्यासकरते हैं ।

वृक्ष एजति—वृक्षः + एजति । वृक्ष हिलता है ।

मत्त ऐरावतः—मत्तः + ऐरावतः गच्छति । मत्त ऐरावत हाथी जाता है ।

उज्ज्वल औषधिपतिः द्योतते—उज्ज्वलः + औषधिपतिः द्योतते ।

उज्ज्वल चंद्रमाः चमकता है ।

रुग्ण औषधं इच्छति—रुग्णः + औषधं इच्छति । रोगी औषध चाहता है ।

१—यदि ऋस अकारके बाद विसर्ग होगि और उन विसर्गोंके बाद ऋस अकारको छोड़कर कोई भी स्वर होगा तो उन विसर्गोंका लोप ही जायगा ।

पठ

अपठ

बालकः अंचति । बालक अंचति । लड़का जाता है ।

नद्यः अतंति । नद्य अतंति । नदी सर्वदा चलती है ।

संयतः अर्थी धनं कांचति । संयत अर्थी धनं कांचति । संयमी
भिखारी धन चाहता है ।

ग्रह करो—

साधव अर्हणां इच्छंति । साधव शांतिं इच्छंति । ऐरावत अंबु
पिबति । बध्व वाचं वदंति । तरुण अरुणः किरणं वितरति । सरित
नयनानि लुभंति । पर्वत अभ्रं स्पृशति । ऐरावत गंगां गच्छति ।
बालक नदीं गच्छति । उदारचेतस दरिद्रान् भरंति । राजान
मंत्रिणं विश्रंभंते । सज्जनः आश्रितं रक्षति । बालः आशु (शीघ्र)
गच्छति । मनुष्यः इंदुं पश्यति । क्वालः इतिहासं पठति । दुर्जनः
ईर्ष्यां आचरति । लोकः ईशं भजते । पाठकः उत्तरं यच्छति ।
मूर्खः उद्धत भवति । धार्मिकः ऊर्ध्वलोकं व्रजति । समुद्रः ऊर्मि-
मान् । धनाढ्यः ऋणं यच्छति । बालकः ऋजु वर्तते । अष्टम
स्वरवर्णः ऋकारः । जीवः एकाकी गच्छति । मूर्खः एवं वदति ।
परिषदः ऐक्यं वांछति । देवाः ऐलविलं (कुबेर) नमंति । योषितः
ओकः (घर) गच्छंति । ओकारः ओष्ठवर्णः । समाजः औन्नत्यं
(उन्नति) इच्छति । शीतार्तः औरभ्रं (कंबल) कांचति ।

द्वितीय पाठ ।

(१) आकारसे पर विसर्गका लोप ।

१ बालका अमृतां वाचं भाषंते—बालकाः + अमृतां वाचं भाषंते ।

लडके अमृतके समान मीठी वाणी बोलते हैं ।

१ दीर्घ आकारसे पर विसर्ग होंगे और उन विसर्गोंके बाद कोई भी स्वर, अथवा वर्गका तीसरा, चौथा, पांचवां अक्षर तथा य, र, ल, व, ङ, होंगे तो उन विसर्गोंका लोप हो जायगा ।

- लता अभ्रं इच्छति—लताः + अभ्रं इच्छति । लतायें मेषको चाहती हैं ।
 बालका आनंदं लभंते—बालकाः + आनंदं लभंते । लड़के आनंद पाते हैं ।
 प्रचेता इंद्रं जयति—प्रचेताः + इंद्रं जयति । वरुण इंद्रको जीतता है ।
 वेधा ईशं भजते—वेधाः + ईशं भजते । पंडित भगवानका भजन करता है ।
 बालका ईषंते—बालकाः + ईषंते । बालक जाते हैं ।
 पर्वता उन्नताः भवंति—पर्वताः + उन्नताः भवंति । पर्वत उंचे होते हैं ।
 चंद्रमा उस्त्रं संहरति—चंद्रमाः + उस्त्रं संहरति । चंद्रमा किरण समेटता है ।
 आढ्या जर्मिकाः वहंति—आढ्याः + जर्मिकाः वहंति । घनाढ्य अंगुठी
 पहिनते हैं ।
 तापसा ऋषीन् सेवंते—तापसाः + ऋषीन् सेवंते । तपस्वी ऋषियोंकी
 सेवा करते हैं ।
 बालका एलाः खादंति—बालकाः + एलाः खादंति । लड़के इनामची
 खाने हैं ।
 राजपुत्रा ऐश्वर्यं इच्छंति—राजपुत्राः + ऐश्वर्यं इच्छंति । राजपुत्र
 विभूति चाहते हैं ।
 सैनिका ओजस्विनं सेनापतिं मानंते—सैनिकाः + ओजस्विनं
 सेनापतिं मानंते । सैनिक तेजस्वी सेनापतिका संमान करते हैं ।
 नागरिका औरसं राजपुत्रं मानंते—नागरिकाः + औरसं राजपुत्रं
 मानंते । नगरवासी लोग श्रेष्ठ राजपुत्रको मानते हैं ।
 २ प्रचेता गोत्रभिदं जयति—प्रचेताः + गोत्रभिदं जयति । वरुण
 इंद्रको जीतता है ।
 अश्वा जवंति—अश्वाः + जवंति । घोड़े दौड़ते हैं ।
 रुग्णा डिंभाः विलपंति—रुग्णाः + डिंभाः विलपंति । रोगी बच्चे रोते हैं ।
 बालका दुग्धं पिबंति—बालकाः + दुग्धं पिबंति । लड़के दूध पीते हैं ।
 जना बुद्धिमतः पृच्छंति—जनाः + बुद्धिमतः पृच्छंति । लोग बुद्धिमानों
 को पूछते हैं ।

- बुभुक्षिता बहु खादन्ति—बुभुक्षिताः + बहु खादन्ति । भूखे लोग खूब खाते हैं ।
- ३। कुम्भकारा घटान् सृजन्ति—कुम्भकाराः + घटान् सृजन्ति । कुम्हार घड़ोंको बनाते हैं ।
- बालका भटिति गच्छन्ति—बालकाः + भटिति गच्छन्ति । लडके जल्दी जाते हैं ।
- बालका ढक्कां स्पृशन्ति—बालकाः + ढक्कां स्पृशन्ति । लडके ढक्का छूते हैं ।
- मेघा धवलाः संजाताः—मेघाः + धवलाः संजाताः । मेघ धेत हो गये ।
- कन्या भृत्यान् आदिशन्ति—कन्याः + भृत्यान् आदिशन्ति । कन्यायें नौकरोंको आज्ञा देती हैं ।
- ४। दिग्गजा नदन्ति—दिग्गजाः + नदन्ति । दिग्गज (दिशाओंके हाथी) चिंघाडते हैं ।
- बालका मातुलालयं गच्छन्ति—बालकाः + मातुलालयं गच्छन्ति । लडके मामाके घर जाते हैं ।
- ५। गृहस्था यतीन् पूजन्ति—गृहस्थाः + यतीन् पूजन्ति । गृहस्थ यतियोंको पूजते हैं ।
- चंद्रमा रात्रिं भूषति—चंद्रमाः + रात्रिं भूषति । चंद्रमा रातको भूषित करता है ।
- बालिका लताः क्लृप्तन्ति—बालिकाः + लताः क्लृप्तन्ति । लडकियां लताओंको काटती हैं ।
- भृत्या वदन्ति—भृत्याः + वदन्ति । नौकर बोलते हैं ।
- ब्राह्मणा हरिद्रां भिक्षन्ति—ब्राह्मणाः + हरिद्रां भिक्षन्ति । ब्राह्मण हलदी मांगते हैं ।

शुद्ध

अशुद्ध

- ६। बालकाः + काकिलं पश्यन्ति । बालका काकिलं पश्यन्ति ।
- भृत्याः + चौरं प्रहरन्ति । भृत्या चौरं प्रहरन्ति ।
- उन्नताः + तरवः मेघं स्पृशन्ति । उन्नता तरवः मेघं स्पृशन्ति ।
- प्रजाः + प्रजापतिं पूजन्ति । प्रजा प्रजापतिं पूजन्ति ।

७। कृषीवलाः + खनित्वं भिच्छंते । कृषीवला खनित्वं भिच्छंते ।
 आचार्याः + छात्रान् उपदिशंति । आचार्या छात्रान् उपदिशंति ।
 वृक्षाः + फलानि मुञ्चति । वृक्षा फलानि मुञ्चति ।

तृतीय पाठ ।

(१) अकारसे पर विसर्ग और अकारको ओकार ।

बालकोऽञ्चति—बालकः + अञ्चति ।

विद्वांसोऽज्ञान् उपदिशंति—विद्वांसः + अज्ञान् उपदिशंति ।

गृहस्थोऽतिथीन् सेवते—गृहस्थः + अतिथीन् सेवते ।

हरिणोऽरण्यं गच्छति—हरिणः + अरण्यं गच्छति ।

अग्रह ।

ग्रह ।

बालकः + आगच्छति—बालकोऽगच्छति—बालक आगच्छति ।

साधवः + इन्द्रं अर्चति—साधवोऽइन्द्रं अर्चति—साधव इन्द्रं अर्चति ।

मानवः + ईश्वरं पूजति—मानवोऽईश्वरं पूजति—मानव ईश्वरं पूजति ।

छात्रः + उपाध्यायं सेवते—छात्रोऽउपाध्यायं सेवते—छात्र उपाध्यायं
 सेवते ।

बालकः + उष्णं दुग्धं पिबति—बालकोऽउष्णं दुग्धं पिबति—बालक
 उष्णं दुग्धं पिबति ।

गृहस्थः + ऋषिं अर्चति—गृहस्थोऽऋषिं अर्चति—गृहस्थ ऋषिं
 अर्चति ।

बालकः + एकाकी गच्छति—बालकोऽकाकी गच्छति—बालक
 एकाकी गच्छति ।

१। यदि अकारके बाद विसर्ग होँ और उन विसर्गोंके बाद ऋस्व अकार हो तो उन (पहिला अकार, बीचके विसर्ग, अकार अकार) तीनोंके स्थानमें एक 'ओ' कार होजायगा ।

सरितः + ऐरावतं लुभन्ति—सरितो ऽरावतं लुभन्ति—सरित ऐरावतं लुभन्ति ।

भ्रमरः + ओष्ठं दशति—भ्रमरोऽष्ठं दशति—भ्रमर ओष्ठं दशति ।

भिषजः + औदरिकान् निन्दन्ति—भिषजो ऽदरिकान् निन्दन्ति—भिषज औदरिकान् निन्दन्ति ।

ग्रह ।

अग्रह ।

कोकिलः + कूजति ।

कोकिलो ऽकूजति ।

वृषभः + केशरिणं पश्यति ।

वृषभो केशरिणं पश्यति ।

जाल्मः + खट्वां आरोहति ।

जाल्मोऽखट्वां आरोहति ।

जनः + चक्रवाकं ईक्षते ।

जनोऽचक्रवाकं ईक्षते ।

अश्वः + चरति ।

अश्वो ऽचरति ।

छात्रः + छत्रं वहति ।

छात्रोऽछत्रं वहति ।

बालः + टिट्ठिभं पश्यति ।

बालोऽटिट्ठिभं पश्यति ।

धार्मिकः + ठक्कुरं अर्चति ।

धार्मिकोऽठक्कुरं अर्चति ।

योषितः + तडिं पश्यति ।

योषितोऽतडितं पश्यति ।

मलिनः + थूत्कारं आचरति ।

मलिनोऽथूत्कारं आचरति ।

नार्यः + पतिं मानन्ति ।

नार्योऽपतिं मानन्ति ।

सर्पः + फणां वहति

सर्पोऽफणां वहति ।

चतुर्थ पाठ ।

विसर्गोको ओकार (१)

१ । हरिणो गुहां अयते—हरिणः + गुहां अयते । हरिण गुहाका आश्रय लेता है ।

१—ऋस्व अकारके बाद विसर्ग, और उन विसर्गों के बाद वर्गका तीसरा, चौथा, पांचवां अक्षर तथा य, र, ल, व, और ह, हंगि तो विसर्गों के स्थानमें 'अ' ही जायगा ।

बालको जननीं ईक्षते—बालकः + जननीं ईक्षते । लड़का माको देखता है ।
 बालो डमरुं पश्यति—बालः + डमरुं पश्यति । लड़का डमरु देखता है ।
 धनिनो दरिद्रान् भरन्ति—धनिनः + दरिद्रान् भरन्ति । धनी लोग गरीबों
 को पालते हैं ।

साधवो बालकान् स्पृशन्ति—साधवः बालकान् स्पृशन्ति । साधु लोग
 लड़कोंको स्पर्श करते हैं ।

२।वीरो घोटकं इच्छति—वीरः + घोटकं इच्छति । वीर घोडाको चाहता है ।

मधुरो भंकारः श्रुतः—मधुरः + भंकारः श्रुतः । मधुर भंकार सुना ।

बालको टक्कां पश्यति—बालकः + टक्कां पश्यति । लड़का टक्काको देखता है

गृहस्थो धर्मं शिक्षते—गृहस्थः + धर्मं शिक्षते । गृहस्थ धर्मको पढ़ता है ।

सर्पो भेकं बल्भते—सर्पः + भेकं बल्भते । सांप मीडकको खाता है ।

३।हस्तिनो नदन्ति—हस्तिनः + नदन्ति । हस्ती चिंघाडते हैं ।

पक्षिणो मत्स्यान् खादन्ति—पक्षिणः + मत्स्यान् खादन्ति । पक्षि
 मच्छोंको खाते हैं ।

४।बालको यतते—बालकः + यतते । बालक प्रयत्न करता है ।

चंद्रो रोचीषि वितरति—चंद्रः + रोचीषि वितरति । चंद्रमा किरण
 फैलाता है ।

नृपो लोभद्रुमं पश्यति—नृपः + लोभद्रुमं पश्यति । राजा लोभद्रुमको
 देखता है ।

बालको वदति—बालकः + वदति । लड़का बोलता है ।

बालको हसति—बालकः + हसति । लड़का हंसता है ।

अथुइ

शुइ

गृहस्थः + साधुं सेवते—गृहस्थोसाधुं सेवते—गृहस्थः साधुं सेवते ।

बालकः + छावनं क्षिपति—बालको छावनं क्षिपति—बालकः छावनं
 क्षिपति ।

विद्वांसः + विशून् उपदिशन्ति—विद्वांसो विशून् उपदिशन्ति—विद्वांसः
विशून् उपदिशन्ति ।

मृत्यः + आगच्छति—मृत्योऽगच्छति—मृत्य आगच्छति ।

नद्यः + एधन्ते—नद्यो ऽधन्ते—नद्य एधन्ते ।

शांतिरक्षकः + चौरं प्रहरति—शांतिरक्षको चौरं प्रहरति—शांति-
रक्षकः चौरं प्रहरति ।

अरुणः + तपनः शोभते—अरुणो तपनः शोभते—अरुणः तपनः शोभते

पंचम पाठ ।

विसर्गींको रकार । (१)

१ हविरावर्जितं—हविः + आवर्जितं । घी डाला ।

मतिरेधते—मतिः + एधते । बुद्धि बढ़ती है ।

साधुरागच्छति—साधुः + आगच्छति । साधु जाता है ।

बधूरोहते—बधूः + ईहते । बधू चेष्टा करती है ।

२ मुनिर्गच्छति—मुनिः + गच्छति । मुनि जाता है ।

गुरुर्जीवति—गुरुः + जीवति । गुरु जीवता है ।

चमूदुर्गतिं प्राप्ता—चमूः + दुर्गतिं प्राप्ता । सेना दुर्गतिको प्राप्त हुई ।

ऋषिबंधुं वदति—ऋषिः + बंधुं वदति । ऋषि बंधुको कहता है ।

३ अग्निघृतं दहति—अग्निः + घृतं दहति । आग घीको जलाती है ।

कारुर्भषान् पश्यति—कारुः + भषान् पश्यति । बटर्क मच्छलियोंको

देखता है ।

गुरुर्ध्यायति—गुरुः + ध्यायति । गुरु ध्यान करता ।

१—अकार, और आकारसे भिन्न किसी भी स्वरसे पर यदि विसर्ग होंगे और उन विसर्गोंके बादमें कोई भी स्वर अथवा वर्गका तीसरा, चौथा, पांचवां अक्षर, और य. ल. व. , होंगे तो विसर्गोंके स्थानमें 'र' ही जायगा ।

शिशुर्भास्करं पश्यति—शिशुः + भास्करं पश्यति । लड़का सूरजको
देखता है ।

४ यतिर्नौकां आरोहति—यतिः + नौकां आरोहति । यति नाव पर
चढ़ता है ।

साधुर्मागधीं पठति—साधुः + मागधीं पठति । साधु मागधीको पढ़ता है ।

५ शत्रुयुद्धं इच्छति—शत्रुः + युद्धं इच्छति । शत्रु युद्धको चाहता है ।
नरपतिर्यतिं पूजति—नरपतिः + यतिं पूजति । राजा यतिकी पूजा
करता है ।

कपिलोद्भद्रमुं आरोहति—कपिः + लोद्भद्रमुं आरोहति । बंदर
लोद्भवच पर चढ़ता है ।

साधुर्वसति—साधुः + वसति । साधु रहता है ।

शिशुर्हसति—शिशुः + हसति । लड़का हसता है ।

अश्वः ।

युद्धः ।

बालकः आगच्छति—बालकरागच्छति । बालक आगच्छति ।

अश्वः धावति—अश्वर्धावति । अश्वो धावति ।

शिशवः यतंते—शिशवर्यतंते । शिशवो यतंते ।

मुनयः अंचंति—मुनयरंचंति । मुनयोऽंचंति ।

बालकाः आगच्छंति—बालकारागच्छंति । बालका आगच्छंति ।

प्रचेताः नाथं अर्चंति—प्रचेता नाथं अर्चंति । प्रचेता नाथं अर्चंति ।

कोकिलाः कूजंति—कोकिलाकूजंति । कोकिलाः कूजंति ।

शुद्ध करो—

अग्निर्हविकींक्षति । साधुर्मधुरावाचर्भाषंते । मनोज्ञावीरुध-
ट्टंष्टाः । रामरंभर्षिंषति । बध्मर्मात्स्यहाणि गच्छंति । निरंकुशा-
र्हि कवयः । बुद्धिमंतर्जनार्यश्लंभते ।

षष्ठपाठ ।

विसर्गोको श, ष, स, (१) ।

- १ चतुरस्रौरो घृतः—चतुरः + चौरो घृतः ।
 वीराश्चर्माणि इच्छन्ति—वीराः + चर्माणि इच्छन्ति ।
 रविश्चक्षुषो तुदति—रविः + चक्षुषी तुदति ।
 लक्ष्मीश्चंद्रं गच्छति—लक्ष्मीः + चंद्रं गच्छति ।
 साधुश्चंडो जातः—साधुः + चंडो जातः ।
 बधूश्चंद्रमसं पश्यति—बधूः + चंद्रमसं पश्यति ।
 क्षुधात्ता गौश्चरति—क्षुधात्ता गौः + चरति ।
 आचार्यश्छात्रं उपदिशति—आचार्यः + छात्रं उपदिशति ।
 भृत्याश्चिन्नान् तरुन् आहरन्ति—भृत्याः + चिन्नान् तरुन् आहरन्ति ।
- २ कारुष्टकं इच्छति—कारुः + टकं इच्छति ।
 छात्रश्चकारं पठति—छात्रः + ठकारं पठति ।
- ३ भृत्यस्तरुन् क्तन्ति—भृत्यः + तरुन् क्तन्ति ।
 तपनस्तापं वितरति—तपनः + तापं वितरति ।
 बालस्थूत्कारं करोति—बालः + थूत्कारं करोति ।
- शब्द करो—

रामो (२) सौमित्रं आभाषते । विविधा काननद्रुमार्शोभते ।
 चंदनशीतलरनिलवहति । शैलाधिं राजन्ते । सुगन्धयुक्तसुखस्पर्शचिंमावह
 र्वायुःवहति । विशाली शास्त्रलीतरु तिष्ठति । पक्षिण निवसन्ति ।
 वायसो प्रबुद्धो पाशवंतं व्याधं पश्यति । कपोतराजो सपरिवारवियंतं

१—किसी भी स्वरसे पर विसर्ग होंगे और उन विसर्गोंसे पर यदि च, छ, जोगे तो उन विसर्गोंके स्थानमें 'श' यदि ट, ठ, होंगे तो 'ष' और त, थ, होंगे तो 'स' हो जायगा ।

२—स्वरसे पर विसर्ग होंगे और उन विसर्गोंसे पर क, ख, प, फ, श, ष, स, होंगे तो विसर्गही रहेंगे कुछ भी परिवर्तन न होगा ।

गच्छति । कपोतराजो तंडुलकणलुब्धान् कपोतान् वदति । हृष्टपुष्टां-
गर्भृगो भ्राम्यन् अवलोकति । गलितनखनयनर्जरङ्गवः गृध्रो प्रति-
वसति । वृक्षवासिन धर्मज्ञानरता विश्वासभूमयः । अभ्यागतर-
तिथि पूज्यः । मार्जारार्हि मांसरुचया ऽभवन्ति । मार्जारभूर्मिं
स्युशति ।

साहित्य परिचय ।

(सप्तचूडामणि, द्वितीयादेश, आदि ग्रंथोंके नाना प्रकारके वाक्य बता २ कर

प्रश्नोत्तरोसे शिखादीमा चाहिये ।)

१ कुरुवंशीया नृपतयः शुद्धाः सफलकर्माणः सार्वभौमाः स्वर्गमुक्ति-
वर्त्मानश्च भवन्ति । श्रेयांसादयो राजानो यथाविधि जिनं अर्चन्ति,
यथाकामं अर्थिनोऽवन्ति, यथापराधं च दोषिणोऽर्दन्ति, इति
प्रसिद्धिः । कौरवास्त्यागिनोऽल्पभाषिणो विजिगीषवश्च । कुरुवं-
शीया युवराजाः शिञ्जिता भवन्ति युवकाश्च यथाकालं उद्वहन्ते ।
परंतु वृद्धा जैनीं दीक्षां धारयंतो मुनिवृत्तयो धर्मं ध्यायंतस्तनुत्यजा
भवन्ति ।

अपरचितशब्द—

यथाविधि—विधिके अनुसार ।

यथापराधं—अपराधके अनुसार ।

यथाकामं—इच्छाके अनुसार ।

यथाकालं—ठीक समय पर ।

भाषा अर्थ—

२ कुरु वंशके राजा लीग शुद्ध, सफलप्रयत्न, संपूर्ण पृथिवीके ईश्वर,
और स्वर्ग तथा मुक्तिको जाने वाले होते हैं । श्रेयांस आदिक
राजा विधिके अनुसार जिनेंद्रको पूजते हैं । अतिथियोंको इच्छा
के अनुसार संतुष्ट करते हैं और अपराधके अनुसार दोषियोंको
दंड देते हैं इसभांतिकी प्रसिद्धि है । कौरवलोग दानी
परिमित बोलनेवाले, और जयके अभिलाषी होते हैं । कुरुवंश

के युवराज शिक्षित होते हैं और युवा होने पर योग्यभवस्थानमें विवाह करते हैं । परंतु वृद्ध होने पर जैनधर्मकी दोषा धारण कर मुनिकी वृत्ति वाले होते हुये और धर्मको ध्याते हुये शरीर को छोड़ते हैं ।

१ प्रश्नोत्तर—

प्र० के (कौनसे) नृपतयः	प्र० कान् अर्धति, कान् अर्दति
उ० कुरुवंशीयाः ते (वे)	उ० अर्थिनः, दोषिणः
प्र० किंविधाः नृपतयः	प्र० पुनः किंविधाः कुरुवंशीयाः
उ० ते शुद्धा इत्यादि	उ० ते त्यागिन इत्यादि
प्र० के शुद्धा इत्यादि	प्र० अपि राजपुत्राः शिक्षिता
उ० कुरुवंशीया नृपतयः	भवन्ति
प्र० का (क्या) प्रसिद्धिः	उ० ते शिक्षिता भवन्ति एव
उ० अत्रियांसादयो राजानो यथा-	प्र० के उद्वहन्ते
विधि जिनं अर्चति इत्यादि	उ० युवका न तु शिशवः
प्र० कं (किसको) अर्चति	प्र० के मुनिवृत्तयः
उ० जिनं	उ० वृद्धाः न तु युवकाः
प्र० किंविधं वृद्धचरितं (वृद्धोंका क्या काम है)	
उ० वृद्धा जिनदोषां धारयन्तो मुनिवृत्तयो धर्मं ध्यायन्त इत्यादि	

संस्कृत बगामो—

रामचंद्र लक्ष्मणको कहते हैं । वर्षा आगई है । बादल (नभ स्थल) मेघसंवृत है । ग्रीष्मपौडित पृथिवी आंसू छोड़ती है । ठंडी २ हवा चलरही है । प्रफुल्लितवृक्षोंको मेघधारा सींच रही है । मेघ गर्ज रहा है । विद्युत् नोलमेघोंका आश्रय लेती है और शोभती है । सूर्य मेघरुद्ध है इसलिये प्रकाशित नहीं होता है । नदियां बढ़ती हैं । वनवासी जीव अपने अपने (स्व) स्थानका आश्रय

ले रहे हैं। सृग समूह जहां (यत्र) तहां (तत्र) स्थित हैं। अष्टापद मेघको स्पर्धा करता है ऊपर (ऊपरि) कूदता है (कूर्दति) पर विफल प्रयत्न होता है। हाथो चिंघाड़ते हैं, सिंह गर्जते हैं, खरगोश (शयक) बिलमें घुसते हैं, समय दृष्टव्य है। दिशायें बहुत (बहु) शोभती हैं। इंद्र धनुष मनको हरण करता है।

प्रश्नमाला—

का समागता। किंविधं नभः। का वाष्पाणि मुंचति। अपि (क्या) पवनो वहति। को नदति। का नीलमेघं अयते। कौटुशः सूर्यः। का एधंते। किंविधा वनवासिनो जीवाः। कुत्र (कहाँ) तिष्ठंति सृगसमूहाः। कं स्पधते अष्टापदः, किं च आचरति। अधुना गजसिंहशयकाः किं आचरंति (करते हैं)। काटुशं वनं।

निम्न लिखित विषय पर संस्कृतमें प्रश्नोत्तर करो—

(१) हंत (हर्ष है) प्रभातप्रायो जातः। अस्तोन्मुखो भगवान् निशाकरः, दिनकरस्तु उदयोन्मुखः। मलिनं पश्चिम दिग्गगनं उज्ज्वलं तु पूर्वं। न्नानानि कुमुदानि, उत्फुल्लानि तु कुवलयानि। महान् रमणायः समयः। उद्बुद्धाः कूजनमुखराः विहंगमाः। विकृतानि सुरभीणि कुसुमानि। शिशिरसुंदराणि श्यामलानि दूर्वाचे-द्राणि। सुरभिशीतलः समीरणो वहति। लाहितो मधुरा बालांतपद्यातते। अनुचितं अधुना शयनं। परिहरणायं इदम् (यह) इदानो द्युद्धा मधुकरा अपि स्वकर्मनिरताः छात्रास्तु भानवाः अतः पठनीयं।

हिंदी-पर्य—

हर्ष है कि प्रायः सवेरा हो चुका है। भगवान् चंद्र अस्त होने वाले है सुरज उदयके सन्मुख है। पश्चिम दिशाका आंगन अधकार

१—पद्ययोंके न कोई लिंग होता है और न कोई वचन। इस लिये पद्ययोंके रूप नहीं चलते। वाक्योंमें जै सीकी तैसीही रखदी जाती हैं। जिस वाक्यमें कोई क्रिया न लिखी हो उसमें वर्तते (है) भवति (होता है) समझना चाहिये।

मय और पूर्वदिशाका प्रकाशमय है । कुसुद (कुई फूल) स्नान हो गये हैं लेकिन सूरजमुखी फूल खिलगये हैं । समय बड़ाही मनोहर है । कूजनेवाले पक्षी जाग गये हैं । सुगंधित फूल विकसित हो गये हैं । हरे हरे दूबके खेत ओसते सुंदर दीख पड़ते हैं खुशबूदार ठंडी हवा चल रही है । लाल और सुंदर सूरज चमक रहा है । इस समय सोना अयोग्य है । इसको काटना चाहिये । इस समय छोटे भौरे भी अपने काममें लगे हैं विद्यार्थी तो मनुष्य हैं इसलिये पठना चाहिये ।

हिंदी बनाओ—

ब्रह्मदत्तनामा सम्राट् एकं स्वभवनमायातं परिव्राजकरूपिणं देवं पृच्छति । “कुत्र महामिष्टानि एतादृशानि (ऐसे) फलानि वर्तन्ते ? तत् श्रुत्वा परिव्राट् वदति । ” “मदीयमठसमीपस्था बहवो वृक्षाः तत्र बह्वनि वर्तन्ते” ततः (इसके बाद) शुभाशुभमविचारयन् जिह्वालंपटो नृपस्तत्र गंतुं (जानेके लिये) आरभते । ततः सागरसमीपं गत्वा (जाकर) परिव्राट् सम्राजं अतिदुःखं यच्छति । दुःखं अनुभवन् सम्राट् पंचनमस्कारमंत्रं स्मरति । देवश्च मारयितुं समर्थो न भवति ।

अधुना मध्याह्नसमयः, महान् निदाघः (धूप), उष्णः पवनो वहति । पथिका मार्गं गच्छन्ती महान्तं कष्टं अनुभवन्ति अत एव एकोऽपि (भी) पांथा नयनपथं न अवतरति । सर्वत्र निस्तब्धता (शूनसान) वर्तते । पक्षिणाऽपि स्वकीयान् नौडान् आश्रयन्ति । परं (लेकिन) क्षत्रियपुत्री अश्वारोहिणी (घुड़ सवार) वीरो युवानो कुत्र अपि गच्छन्ती दृष्टिपथं (नेत्रोंके सामने) अवतरतः । एको श्वेत घोटकारोऽहो द्वितीयश्च लोहिताश्वारोही । हावपि भ्रातरौ ।

प्रश्नोत्तरमाला—

- १ कः कं पृच्छति । कः प्रश्नः । किम् उत्तरं ? नृपः किं आचरति ।
- २ कोदृशः समयः । पथिकाः किं न मार्गं गच्छन्ति । को नयन-गोचरतां गतो ? ।

षष्ठ अध्याय ।

सर्वादि शब्दोंका व्यवहार ।

प्रथम पाठ ।

अकारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ सर्वः	सर्वं	न अवगच्छति ।	सब लोग	सब (पदार्थ)	नहीं जानते हैं ।
दुर्जनाः	सर्वं	ईजंते ।	दुर्जन	सबकी	निंदा करते हैं ।
अन्यः	अन्यं	पृच्छति ।	दूसरा	दूसरेको	पूछता है ।
२ अन्यौ	शास्त्राणि	गाहते ।	अन्य दो पुरुष	शास्त्रोंकी	आलोचना करते हैं ।
अन्यः	अन्यौ प्रबंधौ	पठति ।	दूसरा	अन्य दो प्रबन्धोंको	पढ़ता है ।
३ सर्वे	अध्यापकान्	मानन्ति ।	सब लोग	अध्यापकोंको	मानते हैं ।
देवाः	सर्वान्	तिजंते ।	देव	सबको	समा करते हैं ।
साध्वः	अन्यान्	सेवन्ते ।	साधु लोग	दूसरोंकी	सेवा करते हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंकी व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

अन्यौ, सब, अन्यं, सर्वौ, सर्वे ।

सर्व शब्दक रूप—

	एक०	द्वि०	बहु०
प्रथमा—(१)सर्वः	सर्वौ	सर्वे ।	
द्वितीया—सर्वं	,,	सर्वान् ।	

द्वितीय पाठ ।

तद् (१) यद्, किम् (२) शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ सः	बालकान्	पृच्छति ।	वह	बालकोंको	पूछता है ।
सर्वे	तं	निंदन्ति ।	सब	उसको	निंदा करते हैं ।
यः	घटं	सृजति ।	जो	घड़ेकी	बनाता है ।
सर्वे	यं	अर्चन्ति ।	सब	जिसको	पूजते हैं ।
कः	तं	उपदिशति ।	कौन	उसको	उपदेश देता है ।
स्वामी	कं	आदिशति ।	स्वामी	किसको	आज्ञा देता है ।
२ तौ	यौ	मानन्ति ।	वे दो	जिनदोको	मानते हैं ।
यौ	तौ	पृच्छतः ।	जो दो	उन दोको	पूछते हैं ।
कौ	मातुलालयं	गच्छतः ।	कौन दो	मामाके घर	जाते हैं ।
तौ	कौ	इच्छतः ।	वे दो	किन दोको	चाहते हैं ।
३ ते	यान्	पृच्छन्ति ।	वे	जिनको	पूछते हैं ।
के	कान्	मानन्ति ।	कौन लोग	किसका	सम्मान करते हैं ।
ये	तान्	उपदिशन्ति ।	जो लोग	उनको	उपदेशदेते हैं ।

निम्न लिखित शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

यं, ये, तान्, यौ, के, कान्, सः, तं, तौ, ।

१—तद् शब्दके तकारको प्रथमाके एकवचनमें 'स' आदिश होता है । व्यत्, तद्, यत्, अद्स, इदम्, एतद्, और द्वि ये सात शब्दोंके अंत अक्षरके स्थानमें 'स' हो जाता है इस लिये इनको अकारांत समझना चाहिये और इनके रूप सर्व शब्दकी भांति चलाने चाहिये । जैसे—यत् शब्दको 'य' समझा तो रूप यः, यौ, ये आदि सर्व शब्दकी भांति हूये । २—किम् शब्दको 'क' शब्द समझना चाहिये ।

तृतीय पाठ ।

इदम् शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ अयं	सुखं	इच्छति ।	यह	सु	चाहता है
स्वामी	इमं	तिजते ।	स्वामी		चमा करता है
२ इमौ	कं	पृच्छतः ।	ये दोनों	किसको	पूछते हैं
स	इमौ	वदति ।	वह	इन दोको	कहता है ।
३ इमे	पुस्तकानि	पठन्ति ।	ये	पुस्तकें	पढ़ते हैं ।
सर्वे	इमान्	गर्हन्ति ।	सब	इनकी	निंदा करते हैं ।
	अग्रह ।			ग्रह ।	
कौ	अयं	पृच्छतः ।	कौ	इमं	पृच्छतः ।
इमं	सुखं	इच्छन्ति ।	इमे	सुखं	इच्छन्ति ।
ते	इमे	मानन्ति ।	ते	इमान्	मानन्ति ।

नोचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

अयं, इमौ, इमे, इमं, इमौ, इमान् ।

चतुर्थ पाठ ।

अदम् शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ असी	आश्रमं	गच्छति ।	यह	आश्रमको	जाता है ।
अयं	असं	वदति ।	यह	इसको	कहता है ।
२ अमू	वस्तूनि	विनिमयेते ।	यह दो जने	वस्तुओंका	विनिमय करते हैं ।
गिघ्रकः	अमू	पृच्छति ।	गिघ्रक	इनदोको	पूछता है ।
३ अमी	सर्वान्	ईजन्ते ।	ये	सबकी	निंदा करते हैं ।
सर्वे	अमून्	तिजन्ते ।	सब	इनको	चमा करते हैं ।

अग्रह ।

ग्रह ।

बालकः	अमी	पृच्छति ।	बालकः	अमून्	पृच्छति ।
अमी	गृहं	गच्छति ।	अमी	गृहं	गच्छति ।
अमू	तान्	उपदिशंति ।	अमी	तान्	उपदिशंति ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

असी, अमू, अमी, असुं, अमू, अमून् ।

पंचम पाठ ।

पुंलिंग सर्वनाम शब्दोंके साथ विशेषणका प्रयोग ।

पापात्मा अयं गुणवंतं तं पापी यद् उस गुणवान्को मारता
रिषति । ई ।

गरीयांसी इमी होनान् बड़े थे दो जने हीन सब लोगोंकी
सर्वान् निन्दतः । निंदा करते हैं ।

उदारमतयः सर्वे दरिद्रान् उदारमति सब लोग दूसरे दरिद्रोंकी
अपरान् भरंति । पालते हैं ।

लघुचेतसः इमे निखान् लघुचित्तवाले ये लोग इन दरिद्रोंकी
अमून् गृह्णते । निंदा करते हैं ।

बुद्धिमंती तौ विदुषः इमान् वे दो बुद्धिमान् इन बुद्धिमानोंकी
पृच्छतः । पूछते हैं ।

निर्बोधः कः तं ज्ञानिनं न कान् सूखं उस ज्ञानीके पास
व्रजति । नहीं जाता है ।

अग्रह ।

ग्रह ।

पापकृतः अयं पुण्यात्मानं तान् पापकृत अयं पुण्यात्मनः तान्
गृह्णते । गृह्णते ।

विद्वांसौ इमे मूढान् अमू विद्वांसः इमे मूढौ अमू
उपदिशंति । उपदिशंति ।

अथुञ्ज

शुञ्ज

संहिताः अयं जालं हरति । संहिताः इमे जालं हरति ।
शोकार्तः ते विलपन्तौ वृक्ष- शोकार्ताः ते विलपन्तः वृक्ष-
वासिनं सर्वान् पृच्छन्ति । वासिनः सर्वान् पृच्छन्ति ।

नीचे लिखे विशेषणोंको सर्वनाम शब्दोंके साथ लगाकर वाक्य बनाओ—

मतिमन्तः, ज्यायांसौ, गुणिनः, सार्वभौमान्, मेघाश्रयिणं, लघु-
चेताः, पापकर्माणौ, विद्यावतः, कनीयांसः, गच्छन्तं, दृष्टाः, श्रुतवन्तः
ध्यायतः, रोदनानुसारिणौ ।

शुञ्ज करो—

कन्यालिप्सुः ते स्वयंवराः कन्या इच्छन्ते । कः मृगं त्रासितवन्तः ।
ज्यायांसः अमू कनीयासं तान् उपदिशन्ति । विदुषः सर्वः मूर्खान्
इमे तिजन्ते । गायन्तः सः श्रोतारं अमून् वदति । आश्रमागतौ
असौ ध्यायन्तः तान् प्रणमन्तः । सारगर्भाः अमू श्रुताः । विचारकः
इमे दोषिणः तं अर्दन्ति ।

एक एक योग्य विशेषण रखकर वाक्य पूरे करो—

— असौ — इमान् पठति । — ते — अमू
निन्दन्ति । — सर्वे — तान् अर्दन्ति । — अमू — तौ महन्तः ।

उपयुक्त सर्वनाम लगाकर वाक्य पूरे करो—

— महामतयः — अपराधिनः — तिजन्ते । बलवान् —
दुर्बलान् — अर्दन्ति । गच्छन्तः — तिष्ठन्तं — उपदिशन्ति ।
साधुशीलौ — परोपकारिणः — मानन्ते । शिचानुरागौ —
विद्यादातारं — सेवते ।

संस्कृत बनाओ—

वहृ जीवंधर उसी काष्ठांगारको मारता है जिसने उसके पिता
को मारा था (हृन्तिस्म) । ये लोग उस रावणके पास जाते हैं, जिसने

सीताको हरा था (हरतिस्म) । ये ही शास्त्रभक्त ब्रह्मसेवी भूपतिगण शत्रुओंको पराजित करते हैं । इस बैलको वह किसान चाहता है । यह बड़ा भारी अपराध है पर इसको भी वह सहता है । अन्य विद्वान क्या कहते हैं । दरिद्रताको कोई भी नहीं चाहता है । वह श्रेणिक (दिंबसार) सर्वत्र प्रसिद्ध है जो पहिले बौद्ध और पश्चात् जैन हुआ (भवतिस्म) ।

हिंदी बनाओ—

अन्यबधुर्भवित्री बाला असुं राजानं तथा अतिक्रामति यथा सागरं गन्त्री स्रोतोवहा (नदी) मार्गस्थं महीधरं अतिक्रामति । सागरोऽयं महागंभीरः । असौ सूर्यो मरोचिं वितरति । अस्मी मत्स्या जलान् उत्क्षिपन्ति । कोऽयं जनः ? य एवं स्नानार्थं नदीं गच्छति । स एव अयं यो मुनीन् सेवते छात्रान् च उपादिशति । श्मशानभूमिं गतास्ते तं मुनिं प्रणतवन्तः । सोऽपि मुनिराशोर्वाढं दत्तवान् । असुं ग्रंथं पठित्वा (पढ़कर) सर्वे छात्रा गृहं गताः । एष निर्धनो वनं गच्छति । केचित् तं श्लाघन्ते अन्ये च निन्दन्ति । अयं एव प्रियः सखा । सर्वे गुणाः काञ्चनं आश्रयन्ति । का अपि शंखरो (वारहसिङ्गो) नदीजलं पिबन्ती प्रतिबिम्बितं आत्मारूपं दृष्ट्वा महत् सुदं लब्धवती । ततः पादप्रभृति (वगैरैः) शिरःपर्यन्तं सर्वान् अवयवान् एकैकशो (एक एक करके) निरूपयन्ती गदितवती “एतद् विषाण(सींग)युगलं कियत् (कितने) मनोहरं वर्तते । कथं (कैस) सुंदरं नयने, ये कमलानि अपि जयतः । कथं अंगं कुसुमसदृशं कोमलं । परं (लेकिन) पादा एव लज्जाकराः । इमे क्लृप्ता दुर्दशनाश्च वर्तन्ते ।

परिशिष्ट ।

पूर्व शब्द ।

(१) एतत् (यद्) शब्द (एवं त्यद्)

एक०

हि०

बहु०

एक०

हि०

बहु०

प्रथ०—पूर्वः पूर्वो पूर्व, पूर्वाः एषः एतौ एते ।

हि०—पूर्वं पूर्वौ पूर्वान् एतं, एनं एतौ, एनौ एतान्, एतान्

इसी तरह-स्व, अ'तर, पर, अवर, उत्तर, दक्षिण, अपर, अपरके रूप समझना ।

त्यद् (वद्) के रूप प्रथमाके एकवचन में स्वः होगा ।

(२) एक (मुख्य, कोई) शब्द ।

(३) हि (दो) शब्द ।

प्रथ०—एकः एकी एके ० द्वौ ०

हि०—एकं एकी एकान् ० द्वौ ०

(४) प्रथम (पहिला)

प्रथ०—प्रथमः प्रथमौ प्रथमे, प्रथमाः ।

हि०—प्रथमं प्रथमौ प्रथमान् ।

१—एतद् तथा इदम् शब्दके द्वितीया विभक्त्यीमें—एनं, एनौ, एनान्, इस तरहके भी रूप होते हैं । इन रूपोंका प्रयोग सब जगह नहीं करते । जब एक बार इदम्, अथवा एतद्, शब्दका प्रयोग एक पदार्थके लिये कर चुके हैं और फिर दूसरी बारभी उसी पदार्थके लिये इदम्, अथवा एतद्का प्रयोग करना है तब इन रूपोंका प्रयोग करते हैं । जैसे—अथ धनवान् वर्तते (यद् धनवान् है) अतः एनं सर्वे मानन्ति (इस लिये इसका सब संमान करते हैं) यद् एतं सर्वे मानन्ति कहना अशुद्ध है । २ । एक शब्दका अर्थ जब कि अकेला होता है अर्थात् जब किसीकी संख्या बताता है तब एकवचन में रूप चलते हैं द्विवचन बहुवचनमें नहीं । ३—हि शब्दको एकवचन, बहुवचन नहीं होता । ४—इसी तरह—चरम, अल्प, अर्ध कतिपय, नम और जिन शब्दोंके अंशमें 'तय' है उन शब्दोंके रूप होते हैं ।

संस्कृत बनाओ—

यह लड़का सुशौल है इसलिये इसको सब मानते हैं। इस विद्यार्थीने संस्कृतप्रवेशिनो पढलौ है (पठितवान्) इसलिये इसको जैनेन्द्र पढ़ाओ (पाठय) ये दोनों दुष्ट हैं इससे लोग इनको निंदा करते हैं। ये धार्मिक हैं इसलिये देव भी इनको नमते हैं। ये लोग विद्वान् हैं इससे इनको सब पूजते हैं। कोई कहते हैं कि (यत्) यह जीव मोक्ष जाकर (गत्वा) लौट आता है (प्रत्यागच्छति) और भ्रमण करता है पर पूर्वआचार्योंने इस बातका खंडन किया है (प्रत्याख्यातवंतः) ।

हिंदी बनाओ—

ज्ञातिकुलैकसंश्रयां भट्टमतीं नारीं सतीं अपि जनोऽन्यथा विशंकते । अतो बंधवः प्रियां अप्रियां वा स्त्रीं पतिगृहं प्रति प्रेषयन्ति (भेजते हैं) । परपीडनं दुष्टस्वभावो ऽतस्तान् सज्जनास्त्रजन्ति । बुद्धिमंतः स्वसामर्थ्यं वाचा दानादिकं आचरन्ति । ये विचारशून्यास्ते आत्मानं पंडितं मन्यमानाः गर्ववहन्ति । महातो जनाः परस्परं विवदन्ते होनाश्च दुःखं अनुभवन्ति । यो हिताहितं न बोधति स प्रसन्नोऽपि हानिं एव यच्छति । मधुरा वाणी कल्याणकारिणी । पंडितः स खलु ज्ञयो यो नित्यं भाषते मितं । जीवन् नरो भद्र (कल्याण) शतानि पश्यति । धार्मिका एते अतः एनान् देवा अपि नमन्ति । इमं तडागं भ्रमराः सेवन्ते अथो (और) एनं दिहायसस्य । एतो जनौ अर्थिनः सेवन्ते अथो एनौ मित्राणि अपि । सर्वः स्वार्थं पश्यति । सूर्यो हि महान् उपकारकः ।

षष्ठ पाठ ।

स्त्रीलिंग ।

(१)—आकारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ सर्वा	श्वश्रू ^०	पूजति ।	सब (स्त्री)	सासुको	पूजती हैं ।
साधुः	सर्वां	उपदिशति ।	साधु सब (स्त्री) को		उपदेशदेता है ।
जननी	अन्यां	सेवते ।	मा दूसरी (स्त्री) को		सेवती है ।
२ अन्ये	सर्वां	सेवेते ।	अन्य दो स्त्रियां	सब (स्त्री) को	सेवती हैं ।
पुत्रशोकः	अन्ये	तुदति ।	पुत्र शोक अन्य दो (स्त्री) को		कष्ट देता है ।
३ सर्वाः	देवान्	अर्चति ।	सब (स्त्रियां)	देवोंको	पूजा करती हैं ।
साधुः	सर्वाः	उपदिशति ।	साधु सब (स्त्रियों) को		उपदेश देता है ।

नौचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

सर्वाः, अन्ये, अपरा, अन्यां, अपरे, सर्वे, अपराः ।

सप्तम पाठ ।

तद् यद् किम् शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ सा	बालिकां	वदति ।	वह	बालिकाको	कहती है ।
बालिका	तां	पृच्छति ।	लड़की	उसको	पृच्छती है ।
या	तं	अर्दति ।	जो (लड़की)	उसको	दुख देती है ।

१—पहिले बतला चुके हैं कि ङ्स्त्र अकारांत शब्दोंको दीर्घ आकारांत कर देनेसे वे प्रायः स्त्रीलिंग ही जाते हैं उसी नियमके अनुसार सर्वे आदिक शब्दोंको भी स्त्रीलिंगमें दीर्घ आकारांत कर देना चाहिये । तद् आदिक पहिले बताये गये शब्द व्यंजनांत होने पर भी अकारांत ही जाते हैं यह भी बतला चुके हैं इस लिये उनको भी उसी तरह स्त्रीलिंग बनाकर रूप चलाने चाहिये । द्वितीय अध्यायके पहिले पाठके समान इन सर्वे आदिकोंके रूप होने कुछ अंतर नहीं होता है ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
सः	यां	उद्ब्रूते ।	वच	उसको	ब्याख्या है ।
का	वाचं	भाषते ।	कौन (स्त्री)	वाणी	बोलती है ।
बालिका	कां	सृशति ।	लड़की	किस (लड़की) को	कृती है ।
२ ते	बालिकां	वदतः ।	वे दो (स्त्रियां)	लड़कीको	कहती हैं ।
बालिका	ते	पृच्छति ।	लड़की	उन दो (स्त्रियों) को	पूछती है ।
ये	तं	अर्हंतः ।	जो दो (स्त्री)	उसको	पीड़ा देती हैं ।
बालिका	के	सृशति ।	लड़की	किन दो (स्त्री) को	कृती है ।
३ ताः	बालिकां	वदंति ।	वे स्त्रियां	लड़कीको	कहती हैं ।
ताः	याः	उपदिशंति ।	वे स्त्रियां	जिन (स्त्रियों) को	उपदेश देती हैं ।
प्रभवः	काः	आदिशंति ।	स्वामी लोग	किन (स्त्रियों) को	आज्ञा देते हैं ।

निम्नलिखित शब्दोंको वृद्धारमें लाकर वाक्य बनाओ—

या, ये, याः, सा, ते, ताः, का, के, काः, यां, ये, याः, तां, ते, ताः, कां, के, काः ।

अष्टम पाठ ।

इदम् शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ इयं	वाचं	भाषते ।	यह (स्त्री)	वाक्य	कहती है ।
जननी	इमां	पृच्छति ।	मा	इस (स्त्री) को	पूछती है ।
२ इमे	श्वसुरालयं	गच्छतः ।	वे दोनों (स्त्रियां)	श्वसुरालको	जाती हैं ।
श्वश्रूः	इमे	आदिशति ।	सासु	इन दो (स्त्रियों) को	आज्ञा देती है ।
३ इमाः	कां	पृच्छंति ।	ये स्त्रियां	किसको	पूछती हैं ।
कः	इमाः	ईक्षते ।	कौन	इन स्त्रियोंको	देखता है ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

इयं, इमे, इमाः, इमां, इमे, इमाः ।

नवम पाठ ।

षट्सु शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ असौ	भृत्यां	तर्जति ।	यह (स्त्री)	नौकरनीको ताडना	देती है ।
परिचारिका	अमूँ	मानते ।	नौकरनी	इस (स्त्री) को	मानती है ।
२ अमू	बालिकां	पृच्छतः ।	ये दो स्त्रियां	लड़कीको	पूछती हैं ।
बालिका	अमू	पृच्छति ।	लड़को	इन दो स्त्रियोंको	पूछती है ।
३ अमूः	वाचं	भाषन्ते ।	ये स्त्रियां	बात	कहती हैं ।
स्वामिनी	अमूः	पृच्छति ।	मालकिन	इन स्त्रियोंको	पूछती है ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

असौ, अमू, अमूः, अमूँ, अमू, अमः ।

दशम पाठ ।

(स्त्रीलिंग सर्वनामशब्दोंका विशेषणोंके साथ व्यवहार)

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
सुंदरी	सा	मनोघ्नां इमां	सुंदरी	वह	मनोघ्न इसको देखती
		पश्यति ।			है ।
सुंदर्यौ	अम	मनोघ्ने ते	सुंदरी	ये दोनों	मनोघ्न उन दोनोंकी
		पश्यतः ।			देखती हैं ।
ज्यायस्यः	इमाः	रुदतीः ताः	श्रेष्ठ	ये (स्त्रियां)	रोती हुई उनकी
		उपदिशन्ति ।			उपदेश देती हैं ।
भृत्याः	महानुभावां	इमां	भृत्य	लोग	इस महानुभाव
		सेवन्ते ।			स्त्रीको सेवते हैं ।
दात्र्यौ	इमे	गृहीत्र्योः सर्वाः	द देने वाली	ये दो स्त्रियां	लेने वाली
		स्पृशतः ।			सब स्त्रियोंको छूती हैं ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
शिक्षार्थिनी	असौ	शिक्षयित्रीं	शिक्षाको	चाहने	वाली यह स्त्री उस शिक्षिका
		तां प्रणमति ।			स्त्रीको प्रणाम करती है
गच्छन्त्यो	एते	पृच्छन्तीं	अमूं	जाती हुई	ये दो स्त्रियां पूछने वाली
		वदतः ।			इस स्त्रीको कहती हैं ।
धर्मपरा	एषा	साध्वीं	अमूं	धर्ममें तत्पर	यह स्त्री इस साध्वी
		अर्चति ।			को पूजती है ।
पूर्वाः	कथाः	श्रुताः ।	पश्चिमी	कथायें	सुनीं ।
ब्रह्मचारिणः	उत्तराः	पुस्तिकाः	ब्रह्मचारी लोग	बादकी	पुस्तकें
		पठन्ति ।			पढ़ते हैं ।
स्वर्गं	गन्त्री	सा	कठोरं	तपः	स्वर्गकीजानेवाली
					यह स्त्री कठोर
		चरति ।			तप करती है ।
श्वेतवस्त्रधारिणी	इयं	साध्वी	श्वेत वस्त्र धारण	करनेवाली	यह साध्वी
		अर्चन्तीं	इमां	वदति ।	पूजनेवाली इस स्त्रीको कहती है ।
		अशुद्ध			शुद्ध
शुद्धवसना	एते	दात्रीं	अमूं	शुद्धवसने	एते
					दात्रीः
		अंचतः ।			अमूं
					अंचतः ।
रामदासः	मिथ्यां	इमाः	रामदासः	मिथ्याः	इमाः
		वाञ्छति ।			वाञ्छति ।
रुदती	सर्वाः	अस्मष्टां	एताः	रुदत्यः	सर्वाः
		भाषन्ते ।			अस्मष्टाः
					एताः
		भाषन्ते ।			भाषन्ते ।
इयं	जैनपुस्तिकाः	सर्वा	इयं	जैनपुस्तिका	सर्वा
		पठिताः ।			पठिता ।
शिष्याः	पवित्रां	एताः	शिष्याः	पवित्राः	एताः
		आह्वरन्ति ।			आह्वरन्ति ।

इमा साध्वः अमू पवित्राः इमाः साध्वः अमू पवित्रे
 पश्यंति । पश्यंति ।
 उज्ज्वला एते द्योतते । उज्ज्वला एषा द्योतते ।
 क्लेशदायिन्यः इयं संजाताः । क्लेशदायिन्यः इमाः संजाताः ।
 विगवत्यः अमी एधंते । विगवत्यः अमूः एधंते ।
 बुद्धिमत्यौ असौ लज्जमानाः बुद्धिमत्यौ अमू लज्जमाने
 अमू पृच्छतः । अमू पृच्छतः ।

शुद्ध करो—

सर्पाकाराः एषा वर्तते । श्वेताः अमू शोभेते । विदुषी सर्वाः
 मनोहारिणीं इमाः वदंति । क्षुधिता इमे पिपासितां एताः पृच्छतः ।
 साध्वः असौ अर्चितवतीं अमू स्पृशति । के ताः गच्छंति । असौ
 बालिकाः किंविधां एताः पश्यंति । का अमू आगच्छति । बालकः
 का राज्ञीं पश्यति । सा कां पृच्छंति । ताः अमू पृच्छंति । अपि
 (क्या) ते विदुष्यः । ये गुणवत्यः ते यशः लभंते ।

नीचे निम्ने शब्दोंसे एक २ वाक्य बनाओ लेकिन सर्वादि शब्दोंका प्रयोग करना आवश्यक है ।

पराजिताः, परिवर्द्धमानां, विभ्रत्यौ, गच्छंती, रुदतीः, म्रियमाणे,
 गरीयस्यौ, ज्यायसी, मायाविन्यः, सदृशीं, लज्जावर्ताः, हिरण्मयीं,
 यशस्कर्यः, श्रोतस्वती, दात्रः, भवित्रीं (होने वाली), आगताः ।

एक एक उपयुक्त शब्द लगाकर नीचे लिखे वाक्य पूरे करो—

—एताः वहंति, —असौ एधते, योषित्—इमां
 पश्यति । वृष्टिः—एताः उक्षति । —इयं—सर्वाः तर्जति ।
 —इमाः प्रत्यावर्तते । परोपकारी—इमां लभते । लोकाः
 —अमूः महंति ।—एताः आकाशं कवन्ते । शिष्याः—सर्वाः
 —मनन्ति । बन्धिः—एते दहति । —इमे शोभेते ।
 विदुष्यः—इमे अनुगच्छंति ।

एकादश पाठ ।

अग्रह ।

ग्रह ।

श्यामलः	इयं	शोभते ।	श्यामला (नीली)	इयं	शोभते ।
मनस्वी	एषा	राजते ।	मनस्विनी	एषा	राजते ।
कर्त्री	कार्यकुशलं	अमू	कर्त्री	कार्यकुशलां	अमूं
		आदिशति ।			आदिशति ।
विद्वान्	अमू रुदंतं	इमां	विदुष्यः	अमूः रुदतीं	इमां
		उपदिशति ।			उपदिशति ।
ब्रह्मचारो	एताः	ज्ञानदातारं	ब्रह्मचारिण्यः	एताः	ज्ञानदात्रीं
		परिषदं गच्छंति ।			परिषदं गच्छंति ।
रत्नाभरणः	एषा दयावंतं	अमूं	रत्नाभरणा	एषा दयावतीं	अमूं
		अर्चति ।			अर्चति ।
सुग्रीवः	रत्नभूषितं	अयोध्यां	सुग्रीवः	रत्नभूषितां	अयोध्यां
		इक्षते ।			इक्षते ।
वेगवंतः	एताः	एषन्ते ।	वेगवत्यः	एताः	एषन्ते ।
ज्ञानवान्	इयं शोभां	पश्यंतं	ज्ञानवती	इयं शोभां	पश्यन्तीं
		तां भाषते ।			तां भाषते ।
धूसरौ	एते	आगच्छतः ।	धूसरे	एते	आगच्छतः ।

शुद्ध करो—

गुणवंतः अमूः विद्वांसी इमाः पृच्छंति । शुभ्रः एताः मेघमुक्ता इमाम् उपगताः (प्राप्त हुई) । मनस्विनः ताः मधुराणि इमे भाषन्ते । कृष्णा त्रयं नीलं एतां कुं वति । पवित्रः इमाः साधून् एताः भाषन्ते । साधुः इमे संयतान् अमूः मृशति ।

उपयुक्त सर्वनाम शब्दोंकी प्रयोगमें लाकर वाक्य पूरे करो—

गुणवत्यः—देवसदृशो—सेवन्ते । टष्णार्ताः—टष्णातुरां
—दयन्ते । सरलस्वभावाः—साध्वोः—अर्हन्ति । ज्ञानार्थिन्यः

—निर्मलसलिलां—अवगाहंते । कृतसीतापरित्यागः—रत्नाकर-
धौतां—रक्षति । मधुपानमत्ताः (मधुकेपोनेमें लगे हुये)—
प्रफुल्लानि—न त्यजति । धर्मार्थी—क्लेशकरां—इच्छति ।

नीचे लिखे वाक्योंमें एकवचनके स्थानमें बहुवचन और बहुवचनके स्थानमें एकवचन रक्खी—

विद्वांसः एते शिक्षिताः अमूः उद्वहंते । पंडितबुद्धिरसौ अर्थ-
हीनां इमां न भाषते । पुत्रार्थिन्यः एताः साध्वीं अर्चति । कृत-
विवाहा इयं नवोढां इमां उपदिशति । कन्यादृष्टुकामा (लड़कीको
देखनेको इच्छावाली) एषा स्फटिकमयीं तां व्रजति ।

स्त्रीलिंगशब्दके स्थानमें पु'लिंग और पु'लिंगके स्थानमें स्त्रीलिंग शब्द रक्खी—

निपुणः अयं गुणवतीः इमाः सर्वाः उपदिशति । चपला एषा
सुंदरी एतो ईक्षते । वेगवत्यौ इमे विशालं अमुं काञ्चतः । प्रस-
वित्री इयं तं पुत्रं पश्यति । विलासिनौ असौ संतं (अच्छा, योग्य)
तं तर्जति । प्रियवादिनः एते निर्बोधां लुभंति । गरीयांसौ इमौ
श्रेयसीः अमूः लभंते । कनीयसौ सा ज्यायांसं अभिलषति ।

ऊपर लिखे वाक्योंकी हिंदी लिखो ।

हिंदी बनाओ—

योऽन्यं पीडासहितं पश्यति, तथा (और) तदीयां (उसको)
तां पीडां चिंतयति (विचारता है) सोऽवश्यं एव चिंतासमाकुलो
भवति । अधमं उपदेष्टुं (उपदेश देनेके लिये) को न पंडितः ।
आकार एव (ही) सर्वान् गुणान् वदति । ये धूर्त्तास्ते मूर्खान्
आश्रित्य (आश्रयकरके) जीवन्ति । या दुःखसाध्या चपला दुरंता
सा लक्ष्मीः कथं (क्यों) न त्याज्या (छोड़ने योग्य) । सर्वः सुखं
न अनुभवति । सर्वाः संपदो नश्वराः । या सर्वदा पतिं अनुसरति सा
एव भार्या पतिव्रता । इमां विदुषीं वीक्ष्य के न आनंदं लभंते । ताः
स्त्रियो हि (निश्चयसे) धन्याः या भवन्ति पतिव्रताः । या एकां अपि

कुत्सितां वाचं वदति सा नूनं (निश्चयसे) दंडनीया (दंड देने के योग्य) । ते एव मानवा धन्या ये जितेंद्रियाः । इमाः ज्ञानशून्या (१) अतः (इस लिये) सर्वत्र अभिभवन्ति (तिरस्कृतहोती हैं) । असौ मनो जयति अतः सर्वान् जयति । अमूः दात्रः गर्वं न वहति ।

संस्कृत बनाओ—

जो स्त्री परिमित बोलती है वह पंडिता है । वहही कार्य कुशल है जो विजयपाता है । यह स्वयं सुखसहित है इस लिये अन्य सर्वोको भी सुखी समझती है । यह कौन आती है ? यह वह ही साध्वी है जो आवकोंको उपदेश देती है । यह विचारी (वराका) दुःखसे जीवन काटती है (कठति) इसको देखकर पाषाणहृदय मनुष्य पिघल जाता है (गलति) । यद्यपि वह शूद्र है तथापि उसका सब लोग आदर करते हैं क्योंकि (यतः) गुणी है । यह बहुत भूखी है इस लिये शोघ्रही (शोघ्रं) गुस्सा होतो है । यह नीति है इसका कौन लांघता है । स्त्रियां पतिका विश्वास करती हैं । यह बात सर्वत्र प्रसिद्ध हो रही है ।

हादश पाठ ।

नपुंसकलिङ्ग—अकारांत ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ सर्वं (२) वृष्टिं		इच्छति ।	सर्व वस्तु	वर्षाको	चाहती है ।
वृष्टिः	सर्वं	सिंचति ।	वर्षा	सबको	सींचती है ।
२ अपरे	वृष्टिं	इच्छतः ।	अन्य दो वस्तु	वृष्टिकी	चाहती है ।
कर्ता	अपरे	पश्यति ।	कर्ता	अन्य (दो वस्तु) को देखता है ।	

१—विसर्गका लोप होनेसे एकवचन और बहुवचनमें भेद नहीं रहता सो रुंधि, क्रिया तथा विशेषणोंका पूरा र ध्यान रखना आवश्यक है । २—जब कि किसी विशेष पदार्थकी नहीं कहते तब किसी लिंगका नियम न होनेसे (सामान्यमें) नपुंसक लिंगकी विभक्ती खाते हैं ।

- ३ सर्वाणि वृष्टिं इच्छन्ति । सब चीजें वर्षाको चाहते हैं ।
 कर्ता अपराणि पश्यति । कर्ता अन्य (वस्तुओं) को देखता है ।
 नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—
 (१) सर्वं, सर्वे, सर्वाणि ।

त्रयोदश पाठ ।

तद् यद् किम् शब्द ।

	कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१	तत्	तं	तुदति ।	वह (वस्तु)	उसको	पीडा देती है ।
	सः	तत्	पश्यति ।	वह	उस (वस्तु) को	देखता है ।
	यत्	मनः	हरति ।	जो	मनको	हरता है ।
	मनः	यत्	इच्छति ।	मन	जिसको	चाहता है ।
	किं	वृक्षान्	कान्तति ।	कौन (वस्तु)	वृक्षोंको	काटता है ।
	वृक्षः	किं	विकिरति ।	वृक्ष	का	बखेरता है ।
२	ते	हृदयं	लुभतः ।	वे दो (वस्तु)	मनको	लुभाते हैं ।
	सलिलं	ते	सिंचति ।	जल	उन दो (वस्तु) को	सौंचता है ।
	के	हृदयं	लुभतः ।	कौन दो (वस्तु)	हृदयको	लुभाते हैं ।
	ये	मनः	हरतः ।	जो दो वस्तु,	मनको	हरती हैं ।
३	वृक्षाः	कानि	विकिरन्ति ।	वृक्ष	किन वस्तुओंको	वर्षाते हैं ।
	कानि	हृदयं	लुभन्ति ।	कौन (वस्तु)	हृदयको	लुभाती हैं ।
	राजा	तानि	पश्यति ।	राजा	उन (वस्तुओं) को	देखता है ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

किं, के, कानि, तत्, ते, तानि, यत्, ये, यानि ।

१—नपुंसक लिंगमें प्रथमा (कर्ता) और द्वितीया (कर्म) विभक्तिके समान रूप होते हैं ।

चतुर्दश पाठ ।

इदम् शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ इदं	मनः	हरति ।	यह (वस्तु)	मन	हरती है ।
राजा	इदं	इच्छति ।	राजा	इस (वस्तु) को	चाहता है ।
२ इमे	जलं	वितरतः ।	ये दो (वस्तु)	जल	दते हैं ।
शिशिरं	इमे	तुदति ।	शिशिर (ठंडी)	इन दो वस्तुओंको	सताती है ।
३ इमानि	अग्निं	गूहंति ।	ये (वस्तुयें)	भागको	छिपाती है ।
अग्निः	इमानि	दहति ।	भाग	इन (वस्तु) को	जलाती है ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

इदं, इमे, इमानि ।

पंचदश पाठ ।

अदम् शब्द ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ अदः	विहंगमान्	लुभति ।	यह (वस्तु)	पक्षियों को	लुभाती है ।
भ्रमराः	अदः	पिबंति ।	भ्रमर	इस (मधु) को	पीते हैं ।
२ अमू	पर्वतं	भूषतः ।	ये दो (वस्तु)	पर्वतको	भूषित करते हैं ।
अग्निः	अमू	दहति ।	भाग	इन दोको	जलाती है ।
३ अमूनि	पृथिवीं	सिंचंति ।	ये	पृथिवीको	सींचते हैं ।
बालकाः	अमूनि	खादंति ।	बालक	इनको	खाते हैं ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

अदः, अमू, अमूनि ।

षोडश पाठ ।

नपुंसकलिङ्ग सर्वनाम शब्दोंके साथ विशेषणका प्रयोग ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्म	क्रिया ।
सजलं तत्	निर्मलं इदं	वितरति ।	सजल वह	निर्मल इसको देता है ।
सजले ते	श्यामलं इदं	उत्ततः ।	सजल वे (दो)	हरे इसको सीचते हैं ।
राजा	श्यामायमाने	इमे पश्यति ।	राजा	नीले इन दो को देखता है ।
मनोहराणि	इमानि	नयने	मनोहर ये	नयनों को लुभाते
		लुभंति ।		हैं ।
बालकाः	श्रीमत्	सर्वं पश्यन्ति ।	बालक	शोभावली सर्वोंको देखते हैं ।
ज्योतिष्मन्ति	सर्वाणि	रात्रिं	ज्योतिवाले सब	रात्रिको शोभित
		भूषन्ति ।		करते हैं ।
गच्छन्ति	एतानि	पयांसि	जाते हुये	ये जलको देते
		वितरन्ति ।		हैं ।
राजानः	रत्नवंति	अमूनि	राजा लोग	रत्नवाले इनको
		इच्छन्ति ।		चाहते हैं ।
गच्छन्ती एते	पर्वतं	कुर्वतः ।	चलते हुये ये	पर्वतोंको टांकते हैं ।

अशुद्ध

विशालं	एते	शोभेते ।	विशाले	एते	शोभेते ।
बलवत्	अमू	दृष्टे ।	बलवती	अमू	दृष्टे ।
उज्ज्वला	इमे	नयने तुदति ।	उज्ज्वले	इमे	नयने तुदतः ।
बालकः	खादुनी	इमानि	बालकः	खादूनि	इमानि
		खादति ।			खादति ।
पथिकाः	प्रासादशोभितानि	अमू पश्यन्ति ।	पथिकाः	प्रासादशोभिते	अमू पश्यन्ति ।
वक्राकारः	एतत्	दृष्टं ।	वक्राकारं	एतद्	दृष्टं ।

पद्य ।

पद्य ।

गंधयुक्ताः अमू आकाशं गंधयुक्ते अमू आकाशं
उद्गच्छतः । उद्गच्छतः ।
चंद्रमाः रत्नवंतं इमे कवते । चंद्रमाः रत्नवती इमे कवते ।
नीलः अदः हिमाद्रिं स्पृशति । नीलं अदः हिमाद्रिं स्पृशति ।
धूसरः सर्वं धेनुं भूषति । धूसरं सर्वं धेनुं भूषति ।
मनोरमा इमे नयनानि लुभतः । मनोरमे इमे नयनानि लुभतः ।

पद्य करो—

मलीमसः एतानि दुखं अनुभवति । राजनिर्मितौ अमूनि प्रसंते ।
श्वेतं अमू देहं भूषति । हिमाद्रिः नीलं अयं चंबति । पीडिताः
इमानि न पश्यंति । अग्निः निक्षिप्तान् अमूनि दहति । उद्दिग्ना
एते वर्तेते । सूत्रधरः (बटई) भग्नानि इदं कांचति । बालकः
मधुरां इदं खादति ।

नपुंसक लिंग सर्वं नाम शब्दोंके साथ नीचे लिखे विशेषण लगाकर वाक्य बनाओ—

रं वंति, मनोरमे, दृष्टानि, स्पृशंती, खादुनी, मधुरे ।

एक २ उपयुक्त विशेषण लगाकर नीचे लिखे वाक्य पूरे करो—

—सर्वाणि—इमे लुभंति । बालकौ—अमू पश्यंती
व्रजतः । आश्रमसेवकाः—एतानि आहरंति । —अमू
शोभेते । साधुः—अमूनि वितरति । वोरौ—ते कांचतः ।

नीचे लिखे वाक्य उपयुक्त सर्वनाम शब्द लगाकर पूरे करो—

श्रीमंति—शोभंते । विशाले—खादुनि—विकिरतः ।
अग्निः निक्षिप्तानि—दहति । नद्यः शुष्काणि—वर्हति ।
महती—शोभेते ।

एक वचनके स्थानमें बहुवचन और बहुवचनके स्थानमें एक वचन करो—

अदः गर्हितं । अदः दुग्धं इव औषधं । प्रियवाक्सहितानि

इमानि दुर्लभानि । जंबुकः निःखादु स्त्रायुबंधनं खादति । अयं
एतानि जलजंतूनि रक्षति ।

हिंदी (१) बनावी—

इदं वपुर्माहात्म्यं दौरात्म्यं च वदति । अपराधि मानसं सर्वदा
आत्मानं शंकते । हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः । अचार्याः
“गृहणी गृहं” इति वदन्ति । महद् यथो दुर्लभं वर्तते । अत्यंतं
सर्वं निन्द्यं भवति । कुशलिनो जना नवं मित्रं न विश्रंभते ।
सर्वे विद्वांसो न भवन्ति । प्रतिक्षणं यत् वस्तु नवतां (नवीनपना)
गच्छति तद् एव रमणीयं । एको धर्म एव सुहृत् यः सर्वदा इमं जीवं
अनुगच्छति । सुप्तं अपि वारि पावकं शमयति (बुझाना) एव ।
इच्छानुकूलं ऐश्वर्यं कोऽत्र (इस लोकमें) लभते पुमान् । स्वचेष्टि-
तानि एव नरं गौरवं अपमानं वा नयन्ति । अदो जलं शुचि (पवित्र)
वर्तते । स्वभावजनितानां प्रकृतिं कोऽपि न त्यजति । यत् वातं
(वात) त्रयो बोधन्ति तत् सर्वं एव बोधन्ति । जीवन् नरो भद्रशतानि
(सैकड़ों कल्याण) पश्यति । स्त्रीस्वभावो हि मात्सर्यं । स्त्रोमनो
नित्यं चंचलं भवति । पांडित्यं क्षुधं न शमयति । मायामयं इदं
अखिलं (संपूर्ण) विश्वं (जगत्) । संसारोऽयं रंगभूमि (नाटक
घर) नरा नार्यश्च नर्तकाः । सकृत् (एकबार) नष्टं यशः प्रायो न
पुनर्लभते नरः ।

संस्कृत बनावी—

इस लोकमें (अत्र) जो मनुष्य धनवाला है वह ही-पंडित, शास्त्र-
ज्ञाता, गुणाङ्ग, वक्ता, दर्शनीय है क्योंकि (यतः) सब गुण धनका
आश्रयण करते हैं । यह संपूर्ण जगत् दुःखमय है । यहां कोई

१—संस्कृतमें—कर्ता पहिलेही रक्खा जाय और कर्म तथा क्रिया बादको ही रक्खी जावे
एसा कोई नियम नहीं है चाहे जहां रख सक्ते हैं इस लिये हिंदी व्याकरणके अनुसार
विद्यार्थियोंको अर्थ समझ २ कर शब्द भाषा लिखनी चाहिये ।

भी सुख नहीं पाता । आप (भवान्) कहां जाते हैं । यह विस्त्री वृक्षपर चढ़ती है (आ-रुह) । भ्रमर बार २ फूलपर बैठता है । यह बड़ा परिश्रमी है । यह पुस्तक सुंदर है । यह एक टुकड़ा है । जो परद्रुषणको नहीं कहता है संतोष धारता है अपनी प्रशंसा नहीं करता नोतिको नहीं छोड़ता अपराधको क्षमा करता है वह सज्जन है । जो मूढ़ इस दुष्प्राप्य नरजन्मको पाकर (लब्ध्वा) धर्मका आचरण नहीं करता है वह दुर्लभ चिंतामणि रत्नको पाकर छोड़ देता है । जो धर्मको छोड़कर इधर उधर इंद्रिय सुखके लिये (इंद्रियसुखायं) दौड़ते हैं वे कल्पवृक्षको उखाड़ कर (उन्मूल्य) धत्तूर तरुको बोते हैं । यदि मनुष्य धर्म नहीं करता है तो यह जीवन निष्फल है । मगधनामका बड़ाभारी देश है । वह (तत्र) पुष्पपुरी नगरीको जाता है । यह कौन लड़का है और क्यों दोन है । वह राजपुत्र इस समय तरुणावस्थाका अनुभव करता है । वह वृद्धा स्त्री रोती है । वे लोग ईश्वरका ध्यान करते हैं । वे माता पिता प्रशंसाके योग्य हैं, जो अपने पुत्रोंको पढ़ाते हैं । वह मुझे धर्मका उपदेश देता है । यह बात राजाने सुनी (श्रुतवान्) । मैंने भी यह काम किया है । परीक्षा बड़ी भयंकर चोज है । सब लोग इससे (अतः) डरते हैं । यह लड़का बड़ा उदंड है ।

सप्तम अध्याय ।

उत्तम पुरुष ।

प्रथम पाठ ।

असदृश शब्द (१)—अलिंग ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्म	क्रिया ।	
१ अहं	पर्वतं	ब्रजामि ।	मै	पर्वतको	जाता हूँ ।
अहं	अन्नं	खादामि ।	मै		खाता हूँ ।
अहं	तरून्	कांतामि ।	मै	वृक्ष	काटता हूँ ।
सः	मां	स्युशति ।	वह	सुभको	छूता है ।
बालकाः	मां	पश्यन्ति ।	लड़के	सुभे	देखते हैं ।
२ आवां	जिनान्	पूजावः ।	हम दोनों	जिनको	पूजते हैं ।
आवां	जैनेंद्रं	पठावः ।	हम दोनों	जैनेंद्र	पढ़ते हैं ।
गुरुः	आवां	उपदिशति ।	गुरु	हम दोनोंको	उपदेश देते हैं ।
साधवः	आवां	पृच्छन्ति ।	साधु लोग	हम दोनोंको	पूछते हैं ।
३ वयं	अश्वान्	पश्यामः ।	हम सब	घोड़ोंको	देखते हैं ।
वयं	शास्त्राणि	मनामः ।	हम सब	शास्त्रोंका	मनन करते हैं ।
निंदकाः	अस्मान्	निंदन्ति ।	निंदक लोग	हमारी	निंदा करते हैं ।
	अश्वत्थं ।			श्वत्थं ।	
अहं	शत्रुं	जयामः ।	अहं	शत्रुं	जयामि ।
आवां	दुग्धं	पिबतः ।	आवां	दुग्धं	पिबावः ।
वयं	वाचं	वदन्ति ।	वयं	वाचं	ब्रवामः ।
अहं	ईश्वरं	ध्यायति ।	अहं	ईश्वरं	ध्यायामि ।

१—युसदृश और असदृश शब्दके रूप तीनों लिंगोंमें समान होते हैं इस लिये इनको अलिंग कहते हैं ।

वयं साधून् महावः । वयं साधून् महामः ।
 आवां ङीच्छामः । आवां ङीच्छावः ।

नीचे लिखे शब्दोंकी व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

क्रामावः, चामामः, अतावः, आरोहावः, तर्जामि, सृजामि,
 सृशामः, शंसामि, पश्यामि, अर्चावः, मनामि, अहं, आवां, वयं,
 मां, अस्मान् ।

धात्वर्थ (१)

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
भू	होना	(भव् + आ + मि)	भवामि, भवावः, भवामः ।		
सिधु	जाना	(सिध् + आ + मि)	सेधामि, सेधावः, सेधामः ।		
क्रमु	पैदल जाना	(क्राम् + आ + मि)	क्रामामि, क्रामावः, क्रामामः ।		
छीवु	थूकना	(छाव् + आ + मि)	छीवामि, छीवावः, छीवामः ।		
चमु	खाना	(चाम् + आ + मि)	चामामि, चामावः, चामामः ।		
अत	नित्यचलना	(अत् + आ + मि)	अतामि, अतावः, अतामः ।		

१ हर एक धातुके तीन प्रकारसे रूप होते हैं पहिले अध्यायोंमें जो रूप बतलाये गये हैं वे 'प्रथमपुरुष' के रूप कहलाते हैं । इस अध्यायके प्रथम पाठमें जो रूप बतलाये जाते हैं उनको "उत्तम पुरुष" के समझना और इसी अध्यायके पांचवें पाठमें जो कहेंगे वे "मध्यम-पुरुष" के हैं । कर्ता यदि 'असद्', शब्द रहेगा तो उत्तमपुरुषके 'युसद्' रहेगा तो मध्यम-पुरुष के और इन दोनोंसे भिन्न कोई रहेगा तो प्रथम पुरुषके रूप वाक्यमें रक्वे जायेंगे इसलिये क्रियाके रूपोंको अच्छी तरह ध्यानमें रखना आवश्यक है । 'धात्वर्थ' में दिये गये 'प्रत्यय' के 'अ+ति' के स्थानमें 'आ+मि', 'अ+तः' के स्थानमें 'आ+वः' और 'अ+अंति' के स्थानमें 'आ+मः' समझना चाहिये और धातुका रूप जैसा उसमें (प्रत्यय) लिखा है वैसाका वैसा ही रखना चाहिये जैसे—ध्ये (ध्यान करना) धातुकी 'प्रत्यय' में 'ध्याय्+अ+ति', ऐसा लिखा है उसको यहाँ (उत्तम पुरुषमें) ध्याय्+आ+मि समझकर ध्यायामि ऐसा रूप समझना चाहिये । इसी प्रकार ध्यायावः, ध्यायामः आदि समस्त धातुओंके रूप समझना ।

धातु	ष	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
रुह	चटना	(रोह् + आ + मि)	रोहामि, रोहावः,	रोहामः ।	
वुट	टूटना	(वुट् + आ + मि)	वुटामि, वुटावः,	वुटामः ।	
सृजौ	वनाना	(सृज् + आ + मि)	सृजामि, सृजावः,	सृजामः ।	
मृश	विचारना	(मृश् + आ + मि)	मृशामि, मृशावः,	मृशामः ।	
शंस	चाहना	(शंस् + आ + मि)	शंसामि, शंसावः,	शंसामः ।	
शिधि	सूँघना	(शिंघ् + आ + मि)	शिंघामि, शिंघावः,	शिंघामः ।	
तक्	हसना	(तक् + आ + मि)	तकामि, तकावः,	तकामः ।	
गुजि	गूँजना	(गुंज् + आ + मि)	गुंजामि, गुंजावः,	गुंजामः ।	
रट	रटना	(रट् + आ + मि)	रटामि, रटावः	रटामः ।	
नट	नांचना	(नट् + आ + मि)	नटामि, नटावः	नटामः ।	
लुठि	आलस्यकरना	(लुंठ् + आ + मि)	लुंठामि, लुंठावः	लुंठामः ।	
मंडि	भूषित करना	(मंड् + आ + मि)	मंडामि, मंडावः	मंडामः ।	
मुडि	मूँडना	(मुंङ् + आ + मि)	मुंडामि, मुंडावः	मुंडामः ।	
लुटि	लूटना	(लुंट् + आ + मि)	लुंटामि, लुंटावः,	लुंटामः ।	
जप	जपना	(जप् + आ + मि)	जपामि, जपावः,	जपामः ।	
षच्	इकट्टाहोना	(षच् + आ + मि)	षचामि, षचावः,	षचामः ।	
यभौ	स्त्रीसंगकरना	(यभ् + आ + मि)	यभामि, यभावः,	यभामः ।	
अण्	अस्यष्टशब्दकरना	(अण् + आ + मि)	अणामि, अणावः,	अणामः ।	
रण	,,	(रण् + आ + मि)	रणामि, रणावः,	रणामः ।	
क्षण	,,	(क्षण् + आ + मि)	क्षणामि, कणावः,	क्षणामः ।	
कण	,,	(कण् + आ + मि)	कणामि, कणावः,	कणामः ।	
कील	बांधना	(कील् + आ + मि)	कीलामि, कीलावः,	कीलामः ।	
मील	पलकमारना	(मील् + आ + मि)	मीलामि, मीलावः,	मीलामः ।	
फल	फलना	(फल् + आ + मि)	फलामि, फलावः,	फलामः ।	
खल्ल	विचलितहोना	(खल् + आ + मि)	खलामि, खलावः,	खलामः ।	

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एक०	द्वि०	बहु०
गल	निगलना	खाना	(गल् + आ + मि)	गलामि, गलावः,	गलामः ।
चर्व	चवाना	(चर्व् + आ + मि)	चर्वामि, चर्वावः,	चर्वामः ।	
लग	लगना	आसक्तहोना	(लग् + आ + मि)	लगामि, लगावः,	लगामः ।
अण	देना	(अण् + आ + मि)	अणामि, अणावः,	अणामः ।	
स्वन	शब्दकरना	(स्वन् + आ + मि)	स्वनामि, स्वनावः,	स्वनामः ।	
वमु	उगलनावसनकरना	(वम् + आ + मि)	वमामि, वमावः,	वमामः ।	
षट्	दुःखपाना	(षीद् + आ + मि)	सोदामि, सोदावः,	सोदामः ।	
बुधञ्	जानना	(बोध् + आ + मि)	बोधामि, बोधावः,	बोधामः ।	
चित्	विचारना	चीह्ना	(चित् + आ + मि)	चेतामि, चेतावः,	चेतामः ।
च्युतिर्	चूना, भरना	(च्योत् + आ + मि)	च्योतामि, च्योतावः,	च्योतामः ।	
इदि	महाऐश्वर्यकोपाना	(इद् + आ + मि)	इंदामि, इंदावः,	इंदामः ।	
वल्	कूदना	(वल् + आ + मि)	वल्तामि, वल्तावः,	वल्तामः ।	
अच्	व्याप्तकरना	(अच् + आ + मि)	अच्तामि, अच्तावः,	अच्तामः ।	
मूष्	चोरो करना	(मूष् + आ + मि)	मूषामि, मूषावः,	मूषामः ।	
घृषु	संघर्षणकरना	(घर्ष् + आ + मि)	घर्षामि, घर्षावः,	घर्षामः ।	
कषी	जोतना	(कर्ष् + आ + मि)	कर्षामि, कर्षावः,	कर्षामः ।	
शश	कूदकरचलना	(शश् + आ + मि)	शशामि, शशावः,	शशामः ।	
गुंफ	गूथना	(गुंफ् + आ + मि)	गुंफामि, गुंफावः,	गुंफामः ।	
व्रुड	डूबना	(व्रुड् + आ + मि)	व्रुडामि, व्रुडावः,	व्रुडामः ।	
सृप	रेंगना	(सर्प् + आ + मि)	सर्पामि, सर्पावः,	सर्पामः ।	
ह्यञ्	बुलाना	(ह्यच् + आ + मि)	ह्ययामि, ह्ययावः,	ह्ययामः ।	

द्वितीय पाठ ।

अस्मद्शब्द—धात्मनेपदी धातु ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ अहं	सरयूं	ईक्षे (१)	मैं	सरयूकी	देखता हूँ ।
अहं	बुद्धिमत्तः	कथ्ये ।	मैं	बुद्धिमानोंकी	प्रशंसा करता हूँ ।
अहं	भृत्यान्	गर्हे ।	मैं	नौकरोंकी	निंदा करता हूँ ।
२ आवां	अन्नं	ग्रसावहे ।	हम दो जने	अन्नको	खाते हैं ।
आवां	अध्यापकं	मानावहे ।	हम दो जने	अध्यापकको	मानते हैं ।
आवां	पुस्तकानि	मयावहे ।	हम दो जने	पुस्तकोंको	बदलते हैं ।
आवां	मृत्युं	शंकावहे ।	हम दोनों	मृत्युकी	शंका करते हैं ।
३ वयं	अन्नं	बल्लामहे ।	हम सब	अन्नको	खाते हैं ।
वयं	वीरान्	श्लाघामहे ।	हम	वीरोंकी	प्रशंसा करते हैं ।
वयं	सत्यवादिनं	विश्रंभामहे ।	हम	सत्यवादीका	विश्वास करते हैं ।
वयं	तान्	स्वजामहे ।	हम	उनकी	आलिङ्गन करते हैं ।
	अशुद्ध ।			शुद्ध ।	
अहं	सरयू	ईक्षामि ।	अहं	सरयूं	ईक्षे ।
अहं	शिशुं	आद्रियते ।	अहं	शिशुं	आद्रिये ।
अहं	औषधं	स्वादावहे ।	अहं	औषधं	स्वादे ।
आवां		शिञ्जावः ।	आवां		शिञ्जावहे ।
आवां		वेपे ।	आवां		वेपावहे ।
वयं	खाद्यं	बल्लामः ।	वयं	खाद्यं	बल्लामहे ।
वयं		दीक्षामः ।	वयं		दीक्षामहे ।

१—धात्वर्थमें दिये गये प्रत्यय 'अ+ते, अ+एते, अ+न्ते' के स्थानमें क्रमसे 'अ+ए, आ+वहे, आ+महे' समझना चाहिये । जैसे ईक्ष्+अ+ते आदिके स्थानमें 'ईक्ष्+अ+ए आदि करनेसे ईक्षे, ईक्षावहे, ईक्षामहे रूप होते हैं ।

निम्न लिखित शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

तुदे, स्वजावहे, ईहामहे, ग्रसामहे, मानावहे, सेवावहे, स्मये,
यतावहे, भाषे, ईजावहे, गाहासहे, वषामहे, याचे, भजामहे, लुंपा-
वहे, कत्यामहे ।

धात्वथ^१

धात्	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
गार्ह्वि	पाजिकीइच्छाकरना	(गार्ह्वि + अ + ए१)	गार्ह्वे,	गार्ह्वीवहे,	गार्ह्वीमहे ।
वाधुङ्	रोकना, दुःखदेना	(वाध् + अ + ए)	वाधि,	वाधीवहे,	वाधीमहे ।
नाथुङ्	मांगना	(नाथ् + अ + ए)	नाथि,	नाथावहे,	नाथीमहे ।
दधे	धारणकरना	(दध् + अ + ए)	दधि,	दधावहे,	दधीमहे ।
वदिङ्	स्मृति, नमस्कारकरना	(वदु + अ + ए)	वंदे,	वंदावहे,	वंदीमहे ।
स्यदिङ्	हितना	(स्यद् + अ + ए)	स्यंदे,	स्यंदावहे,	स्यंदांमहे ।
ददौ	देना	(ददु + अ + ए)	ददे,	ददावहे,	ददीमहे ।
ह्लादीङ्	सुखीहाना	(ह्लाद् + अ + ए)	ह्लादे,	ह्लादावहे,	ह्लादीमहे ।
यतीङ्	यत्नकरना	(यत् + अ + ए)	यते,	यतावहे,	यतीमहे ।
अथिङ्	शियिल होना	(अथ् + अ + ए)	अथि,	अथावहे,	अथीमहे ।
लघिङ्	लंघना	(लंघ् + अ + ए)	लंघि,	लंघावहे,	लंघीमहे ।
चेष्टे	चेष्टाकरना	(चेष्ट् + अ + ए)	चेष्टे,	चेष्टीवहे,	चेष्टीमहे ।
चडिङ्	क्रोधकरना	(चंड् + अ + ए)	चंडे,	चंडावहे,	चंडीमहे ।
गुपीङ्	छिपाना	(गोप् + अ + ए)	गोपे,	गोपावहे,	गोपीमहे ।
डुवेष्टुङ्	कांपना	(वेप् + अ + ए)	वेपे,	वेपावहे,	वेपीमहे ।
कपिङ्	कांपना	(कंप् + अ + ए)	कंपे,	कंपावहे,	कंपीमहे ।

१—एकवचनमें धातुसे 'अ + ए, द्विवचनमें 'आ + वहे, और बहुवचनमें 'आ + महे, प्रत्यय समझना चाहिये ।

धातु	अर्थ	प्रत्यय	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन ।
त्रपूषे	लज्जाकरना	(त्रप् + अ + ए)	त्रपे	त्रपावहे,	त्रपामहे ।
जृभिङ्	जंभाई लेना	(जृभ् + अ + ए)	जृंभे,	जृंभावहे,	जृंभामहे ।
पणै	व्यापारकरना	(पण् + अ + ए)	पणे.	पणावहे,	पणामहे ।
घूर्णे	घूरना	(घूर्ण् + अ + ए)	घूर्णे,	घूर्णावहे,	घूर्णामहे ।
दयै	दयाकरना	(दय् + अ + ए)	दये.	दयावहे,	दयामहे ।
स्फायोङ्	बढ़ना	(स्फाय् + अ + ए)	स्फाये,	स्फायावहे,	स्फायामहे ।
सेवृङ्	सेवाकरना	(सेव् + अ + ए)	सेवे,	सेवावहे,	सेवामहे ।
भ्यसै	भयकरना	(भ्यस् + अ + ए)	भ्यसे,	भ्यसावहे,	भ्यसामहे ।
जहै	वितर्ककरना	(जह् + अ + ए)	जहे.	जहावहे,	जहामहे ।
त्रैङ्	रक्षाकरना	(त्राय् + अ + ए)	त्राये,	त्रायावहे,	त्रायामहे ।
काश्ट्	दीप्तहोना	(काश् + अ + ए)	काशि,	काशावहे,	काशामहे ।

संस्कृत वनाशो—

मैं गांवको जाता हूं । मैं जगत्पूज्य अोजिनेंद्र भगवान्को नमस्कार करता हूं । हम दो जने कांपते हैं । मैं धर्म धारण करता हूं । हमलोग वीतराग मुनियोंकी स्तुति करते हैं । मैं दुष्टजीवोंको बाधा देता हूं । मैं स्त्री हूं (वर्त) इसलिये लज्जा करती हूं । हम लोग डरते हैं इसलिये पाप नहीं करते । मैं एक समाचार कहता हूं । हम दोनों इस बातको जानते हैं । हम दोनों जंभाई लेते हैं । इसको अभी (अधुना एव) लांघता हूं । हम लोग पढ़ते हैं इसलिये सुखी होते हैं । हम लोग तर्क वितर्क करते हैं ।

हिंदी वनाशो—

वयं इमां वेदनां कथं (कैसे) सहामहे । अहं अत्र वसामि । प्रातः (सवेरे) शीतपीडिताः वयं कंपासहे । आवां जीवान् दयावहे । वयं आपदं लंघामहे । अहं गतं (व्यतीत) न शोचामि, कृतं न माने, इसन् न जल्पामि । वयं मुनयोऽतो न चंडामहे ।

नटौ आवां नटावः । ध्यानिनो वयं जिनं जपामः । अहं पुष्याणि
शिंघामि । वयं सीदामः ।

तृतीय पाठ ।

उत्तमपुरुष (अस्मद्) के साथ पुलिङ्ग विशेषणका (१) प्रयोग :

- १ पंडितः अहं सत्यं वदामि—पंडित में सत्य बोलता हूँ ।
 लष्णात्तः अहं लसिं न लभे—लष्णासे पंडित में लसिकी नहीं पाता हूँ ।
 जैनः अहं जीवान् न शसामि—जैन में जीवोंको नहीं मारता हूँ ।
 क्रुद्धः अहं शिशून् तर्जामि—क्रुद्ध हुआ में बच्चोंको ताडना देता हूँ ।
 सेवकः अहं स्वामिनं सेवे—सेवक में स्वामीकी सेवा करता हूँ ।
 सभ्याः सभ्यं मां श्लाघन्ते—सभ्य लोग सुभ्यकी प्रशंसा करते हैं ।
 शिष्यः गुरुं मां मानते—शिष्य सुभ्य गुरुका सम्मान करता है ।
 क्रूराः धर्मज्ञं मां रिषन्ति—क्रूर लोग सुभ्य धर्मज्ञ पर क्रोध करते हैं ।
- २ छात्री आवां संस्कृतं शिखावहे—विद्यार्थी हम दो जने संस्कृत पढ़ते हैं ।
 विनीतौ आवां न विवदावहे—नम्र हम दो जने विवाद नहीं करते हैं ।
 भक्तौ आवां गुरून् महावः—भक्त हम दो जने गुरुओंकी पूजते हैं ।
 धर्मज्ञौ आवां धर्मं दिशवः—धर्मको जानने वाले हम दो जने धर्मका उपदेश
 देते हैं ।
 जनाः विषयिणी आवां निंदन्ति—लोग विषयी हम दोजनोंकी निंदा करते हैं ।
 वृद्धाः नम्नौ आवां कथ्यन्ते—वृद्ध लोग नम्र हम दोनोंकी प्रशंसा करते हैं ।

१—पहिले बताया जा चुका है कि अस्मद् और युष्मद् शब्दके रूप तीनों लिंगोंमें समान होते हैं इसलिये विशेषणका लिंग कर्ताके अनुसार रखना चाहिये अर्थात् अस्मद् या युष्मद् जिस वस्तुके लिये प्रयोगमें लाये गये हैं उसका जो लिंग हो वह ही विशेषणका रखना चाहिये । २—‘वि’ पूर्वक ‘वद्’ धातुका अर्थ विवाद करना होता है और धातु आत्मने-पदा हो जाती है ।

पिता उहँ डी आवां तर्जति—पिता उहँ ड हम दोकी ताड़ना देता है ।

३ शिष्टाः वयं वृद्धान् मानामहे—सभ्य हम लोग बड़ोंका संमान करते हैं ।

पापभीरवः वयं दानं ददामहे—पापसे डरने वाले हम लोग दान देते हैं ।

अपथ्यभोजकाः वयं ज्वरामः—अपथ्य खानेवाले हम लोग ज्वरसे पीड़ित होते हैं ।

वैद्याः रुग्णान् अस्मान् तर्जति—वद्य लोग रोगी हम लोगोंको डांटते हैं ।

दुष्टाः धार्मिकान् अस्मान् अर्दंति—दुष्ट लोग धार्मिक हम लोगोंको दुःख देते हैं ।

सुनयः श्रावकान् अस्मान् उपदिशंति—सुनि लोग श्रावक हम लोगोंका उपदेश देते हैं ।

चतुर्थ पाठ ।

उत्तमपुरुष (अस्मद्) के साथ स्त्रीलिङ्ग विशेषणका प्रयोग ।

१ साध्वी अहं जिनं जपामि—साध्वी में जिन भगवान्को जपती हूँ ।

मंदबुद्धिः अहं सूत्राणि रटामि—मंद बुद्धिवाली में सूत्रोंको घोखती हूँ ।

विदुषी अहं शास्त्रविरुद्धं वाक्यं न भणामि—विदुषी में शास्त्रसे विरुद्ध नहीं कहती हूँ ।

पापिनी अहं सीदामि—पापिनी में दुख पाती हूँ ।

शूद्रा ब्राह्मणीं मां सृशति—शूद्र स्त्री मुझ ब्राह्मणोंकी कृता है ।

सर्वे पारिव्राजिकां मां कथंति—सब लोग मुझ संन्यासिनीको प्रशंसा करते हैं ।

शिष्या पाठिकां मां वंदते—शिष्या मुझ पढ़ाने वालीको वंदना करती है ।

२ प्रसन्नो आवां तकावः—प्रसन्न हम दोनों चंसती हैं ।

पंडिते आवां प्रथावहे—पंडित हम दो प्रसिद्ध होते हैं ।

वुभुक्षिते आवां स्वादु अन्नं ग्रसावहे—भुखी हम दो जनी स्वादिष्ट अन्नको खाती है ।

ज्ञानिन्यो आवां संस्कृतं बाधावः—ज्ञानवाली हम दोनों संस्कृत जानती हैं ।

दयालवः दीने आवां दयन्ते—दयालु लोग हम दी दीनाओं पर दया करते हैं ।

दुर्जनाः सत्यौ आवां बाधन्ते—दुर्जन लोग हम दो सतीयोंको दुःख देने हैं ।

सेवकाः दयावत्यौ आवां श्रयन्ते—सेवक लोग दयावाली हम दोका आश्रय लेते हैं ।

३ निराश्रयाः वयं सीदामः—आश्रय हीन हम सब दुःख पाते हैं ।

हृष्टाः वयं बल्लामः—हर्षित हम सब कूदती हैं ।

भक्ताः वयं मालाः गुंफामः—भक्त हम सब मालाओंको गूँथती है ।

नार्यः वयं त्रपामहे—स्त्रियां हम मत्र लज्जा करती है ।

श्राविकाः श्राद्धिकाः अस्मान् अञ्जति—श्राविकायें हम साध्वियोंको पूजती हैं ।

परिचारिकाः स्वामिनीः अस्मान् सेदन्ते—दासियां हम स्वामिनियोंकी सेवा करती हैं ।

निर्दयाः अपि वराकीः अस्मान् दयन्ते—दया रहित लोग भी हम दीनाओं पर दया करते हैं ।

पंचमपाठ ।

(मध्यम पुरुष)

युष्मद् शब्द (परस्मैपदो धातु)—(१)

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ त्वं	पुष्पाणि	शिंघसि ।	तुम	फलाको	सुंघने हो ।
त्वं	पुस्तकानि	सूषसि ।	तुम	किताबोंको	चुराते हो ।

१—पहिले बतला आये है कि युष्मद् शब्दके साथ मध्यम पुरुष क्रियाके रूप वाक्यमें रक्के जाते हैं । प्रथम अध्यायके 'धात्वर्थ' के 'प्रत्यय' में जो प्रत्यय बतलाये हैं उन (अ + ति, अ + तः, अ + अन्ति) के स्थानमें मध्यमपुरुषके रूप बनानेके लिये 'अ + सि, अ + थः, अ + थ' कर देना चाहिये । जैसे—व्रज (जाना) धातुके प्रथम पुरुषके रूप व्रज् + अ + ति व्रजति आदि होते हैं तो मध्यम पुरुषमें उन 'अ + ति आदि प्रत्ययोंके स्थानमें 'अ + सि' आदि कर देनेसे व्रजसि, व्रजथः, व्रजथ रूप होते हैं ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
त्वं	सर्पान्	कीलसि ।	तुम	सापोकी	कीलते हो ।
जनाः	त्वां	चेतंति ।	लोग	तुमको	याद करते हैं ।
कात्राः	त्वां	शंसंति ।	विद्यार्थी लोग	तुम्हारी	प्रशंसा करते हैं ।
२ युवां	चणकान्	चर्वथः ।	तुम दो जने	चनोंकी	चषाते हो ।
युवां	रायः	अणथः ।	तुम दो जने	धनकी	वांटते हो ।
युवां		वमथः ।	तुम दो जने	वमन	करते हो ।
जनाः	युवां	श्लाघंति ।	लोग	तुम दोकी	प्रशंसा करते हैं ।
दीनाः	युवां	अयंते ।	दीन लोग	तुम दोका	आश्रय लेते हैं ।
३ यूयं	कदलीः	चामथ ।	तुम लोग	केलापोंकी	खाते हो ।
यूयं		इंदथ ।	तुम लोग	ऐश्वर्यकी	पाते हो ।
यूयं		ब्रुडथ ।	तुम लोग		डूबते हो ।
यूयं		मीलथ ।	तुम लोग		पलक मारते हो ।
सर्वे	युष्मान्	बोधंति ।	सब लोग	तुमको	जानते हैं ।
के	युष्मान्	निंदंति ।	कौन लोग	तुम्हारी	निंदा करते हैं ।

अण्ड

शुद्ध

त्वं	मातरं	चेतथः ।	त्वं	मातरं	चेतसि ।
युवां	क्षेत्रं	कर्षथः ।	युवां	क्षेत्रं	कर्षथः ।
यूयं	अश्वं	आरोहसि ।	यूयं	अश्वं	आरोहथ ।
त्वं		स्रवन्नामि ।	त्वं		स्रवलमि ।
युवां	ग्रंथान्	मूषावः ।	युवां	ग्रंथान्	मूषथः ।
ययं	घटान्	सृजामः ।	यूयं	घटान्	सृजथ ।
त्वं	शिरांसि	मुंडति ।	त्वं	शिरांसि	मुंडसि ।
युवां	ग्रामं	सेधनः ।	युवां	ग्रामं	सेधथः ।
ययं		भवन्ति ।	ययं		भवथ ।

नोचे निखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

(क) सीदथ, बोधसि, अणथः, वलासि, अयसि, लिखथः, खादसि, पृच्छथ, वहसि, त्यजसि, मुंचथः, इच्छथ, दशसि, क्तंथ, अदथः, चुंबसि ।

(ख) त्वं, युवां, यूयं, त्वां युवां, युष्मान् ।

हिंदी बनाओ—

यदि त्वं जलं न मुंचसि तर्हि (तो) वज्रं किं क्षिपसि । त्वं एवं गर्वितो भवसि यत् (जो) वृद्धान् अपि क्रामसि । त्वं मां किमथं पृच्छसि अहं किमपि न बोधामि । युवां किं प्रष्टुं (पूछनेके लिये) इच्छथः ? । एकाकिनीं मां मुक्ता कुत्र त्वं व्रजसि । हा ! नवपल्लव-निर्मिता शय्या अपि त्वां दहति । यूयं किमथं अत्र आगच्छथ । त्वं कामपि विद्यां बोधसि किं ? । अहं त्वां वदामि । कापुरुषा एव भ्यसंते न धीराः । हा ! निर्दयस्त्वं मां किं प्रहरसि । गात्राणि अमूनि न वहंति सचेतनत्वं, श्रोत्रं (कान) स्फुटाक्षरपदां (स्पष्ट अक्षर और पदवाली) न गिरं शृणोति (सुनता है) । कथं निमो-लितमिदं सहसा (अचानक) एव चक्षुरिति (इस तरह) अमो असवः (प्राण) मां त्यजति । त्वं चक्षुरुन्मील्य (वंदकर) कां स्त्रियं चेतसि । त्वं रत्नकोऽपि इमं जनं कथं (कैसे) न रक्षसि । तद् (इसलिये) अहं गृहं गत्वा (जाकर) गृहिणीमाह्वय (बुला कर) संगीतकमनुतिष्ठामि(१) । इदं गृहं प्रविशामि । त्वं किमकारणं क्रंदसि ? । तत् मलयपर्वतमेव आवां गच्छावः । यूयं किं अनुतिष्ठथ । युवां पुनः पुनः तद् एव वदथः । यूयं कथं न धनं श्रणथ । वयं किं अनुतिष्ठामः क (कहां) व्रजामः सर्वं इदं जगत् शून्यं इव (तरह) लगति । यदि ययं कमपि उपायं बोधथ तर्हि

१—अनु-स्था (. तिष्ठ) धातुका अर्थ 'करना' होता है ।

किं न मां उपदिश्य । हा मंदभाग्योऽहं एवं म्रिये । युवां किं पठथः । यूयं वृथा एव दीनान् जंतून् कीलथः । भारस्तथा मां न बाधते यथा 'बाधति' बाधते ।

संस्कृत बनाओ—

तुम दुःखसे जीवन बिताते हो । क्यों बार बार आंखें मीचते हो । सांप तुमको काटता है । तुम दोनों मंत्रोंको जानते हो । तुम लोग धर्मको करते हो । तुम क्या सीखते हो । क्या तुम दूध पाते हो । हमे पानी भी नहीं मिलता है । तुमको कौन रोकता है । तुम दोनों सबका विश्वास करते हो । हम सबका विश्वास नहीं करते हैं । तुम आलस्य करते हो । मैं प्रतिदिन (प्रतिदिनं) एक पत्र लिखता हूं । तुम लोग पंचमंत्रको जपते हो यह जान कर (बुद्ध्या) मैं आनंदित होता हूं । तुम क्या काम करते हो । हम जैनोद्र पढ़ते हैं । तुम लोग दुःख पाते हो । क्या तुम लोग नट हो जो (यत्) नाचते हो । तुम लोग क्यों क्रूढ़ते हो ।

षष्ठ पाठ ।

युष्मद् (शब्द) अत्मनेपदी(१) धातु ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ त्वं		वेपसे ।	तुम		कांपते हो ।
त्वं		तपसे ।	तुम		लज्जित होते हो ।
त्वं		भ्यससे ।	तुम		डरते हो ।

१—आत्मनेपदी धातुओंके मध्यमपुरुषके रूप बनानेके लिये धात्वर्थमें दिव्ये हुये प्रत्यय 'अ+ते, अ+एते, अ+ते' के स्थानमें क्रमसे 'अ+से, अ+एथे, अ+ध्वे' कर देना चाहिये जैसे—वेप्+अ+ते आदिके स्थानमें 'वेप्+अ+से' आदि करनेसे वेपसे, वेपेथे, वेपध्वे बनते हैं ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
जनाः	त्वां	वंदंते ।	लोग	तुम्हारी	वंदना करते हैं ।
राजा	त्वां	त्वायते ।	राजा	तुम्हारी	रचा करता है ।
सेवकः	त्वां	सेवते ।	नौकर	तुम्हारी	सेवा करता है ।
२ युवां		चंडेथे ।	दो जने		करते हो ।
युवां		कांपेथे ।	तम दो जने		काँपते हो ।
युवां		अंधेथे ।	तम दो जने		शियिल होते हो ।
ते	युवां	दयते ।	वे लोग	तुमपर	दया करते हैं ।
सिंहः	युवां	घूर्णते ।	सिंह	तुम्हारी तरफ	घूर्ता है ।
३ ययं		द्वादध्वे ।	तम लोग		प्रसन्न होते हो ।
यूयं	धनं	दधध्वे ।	तम लोग	धनकी	रखते हो ।
यूयं	विपदः	लांघध्वे ।	तम लोग	विपत्तियोंकी	लांघते हो ।
यूयं		ऊहध्वे ।	तम लोग	तर्कवितर्क	करते हो ।
क्वात्राः	युष्मान्	स्नाघते ।	क्वात्र लोग	तुम्हारी	प्रशंसा करते हैं ।

अथह ।

यह ।

त्वं	वृथा	चेष्टे ।	त्वं	वृथा	चेष्टसे ।
त्वं	आत्मानं	शंकते ।	त्वं	आत्मानं	शंकसे ।
त्वं		वेपसि ।	त्वं		वेपसे ।
युवां	दीनान्	त्रायावहे ।	युवां	दीनान्	त्रायेंथे ।
युवां		प्रथेते ।	युवां		प्रथेथे ।
युवां	दुर्जनान्	गर्हथः ।	युवां	दुर्जनान्	गर्हेथे ।
यूयं	अपराधिनः	तिजामहे ।	यूयं	अपराधिनः	तिजध्वे ।
यूयं		दीक्षंते ।	यूयं		दीक्षध्वे ।
यूयं		ईहथ ।	यूयं		ईहध्वे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

ईक्षध्वे, ईषसे, एधेथे, कचसे, क्षोभसे, गाहध्वे, द्योतये, मानध्वे,

रोचसे, वल्गुध्वे, व्यथसे, शोभध्वे, भ्रंसेधे, म्रियध्वे, उद्विजसे, भजध्वे ।

संस्कृत वनाशो—(क्रिया आत्मनेपदी ही)

तुम लोग कौनसी नदी देखते हो । तुम दोनों सज्जनोंकी निंदा करते हो । तुम लोग किसवास्ते (किमर्थ) क्षोभित होते हो । तुम दोनों कौनसे शास्त्रकी सीखते हो । तुम साधुओंकी पूजा करते हो । क्यों वृथा पीडित होते हो । क्या शंका करते हो । तुम चंद्रके समान शोभते हो । तुम किससे विवाह करते हो । क्यों मुस्कराते हो । तुम लोग क्यों विश्वास नहीं करते । लड़कोंका तुम दोनों आदर करते हो । क्या औषधि चाखते हो ?

सप्तम पाठ ।

युष्मद् शब्दके साथ विशेषणका प्रयोग ।

पुनिंग

स्त्रीनिंग

- १ पंडितः त्वं सत्यं वदसि । साधो त्वं जिनं जपसि ।
 लृष्णार्तः त्वं लृप्तिं न लभसे । मंदबुद्धिः त्वं सूत्राणि रटसि ।
 जैनः त्वं जीवान् न शससि । विदुषो त्वं शास्त्रविरुद्धं न भणसि ।
 क्रुद्धः त्वं शिशून् तर्जसि । पापिनी त्वं सोदसि ।
 सेवकः त्वं स्वामिनं सेवसे । शूद्रा ब्राह्मणीं त्वां स्पृशति ।
 सभ्याः सभ्यं त्वां श्लाघन्ति । सर्वे मन्त्र्यामिनीं त्वां कथ्यन्ति ।
 शिष्यः गुरुं त्वां मानते । शिष्या पाठिकां त्वां दंदते ।
 क्रूराः धर्मज्ञं त्वां विषन्ति । क्रूराः धर्मज्ञां त्वां विषन्ति ।
- २ छात्रो युवां संस्कृतं शिष्ये । प्रसन्ने युवां तक्रथः ।
 विनोती युवां न विवदेथे । पंडिते युवां प्रथेथे ।
 भक्तो युवां गुरुन् मह्यथः । वुभुक्षिते युवां अन्नं ग्रसेथे ।
 धर्मज्ञो युवां धर्मं दिग्गथः । ज्ञानिन्यो युवां संस्कृतं बोधथः ।

पुंलिंग

स्त्रीलिंग

जनाः विषयिणी युवां निन्दन्ति । दयालवः दीने युवां दयन्ति ।
 वृद्धाः नम्नी युवां कथन्ति । दुर्जेनाः सत्यौ युवां बाधन्ति ।
 पिता उहंङी युवां तर्जति । सेवकाः दयावत्यौ युवां सेवन्ति ।
 ३ शिष्टाः यूयं वृद्धान् मानध्वे । निराश्रयाः यूयं सीदथ ।
 पापभोरवः यूयं दानं ददध्वे । हृष्टाः यूयं वल्गुथ ।
 अपथ्यभोजकाः यूयं ज्वरथ । भक्ताः यूयं मालाः गुंफथ ।
 वेद्याः रुग्णान् युष्मान् तर्जन्ति । नार्थः यूयं तपध्वे ।
 दुष्टाः धार्मिकान् युष्मान् अर्दन्ति । आश्रिकाः आर्द्रिकाः युष्मान् अर्चन्ति ।
 मुनयः श्रावकान् युष्मान् दिशन्ति । परिचारिकाः स्वामिनीः युष्मान्
 सेवन्ति ।

अष्टम पाठ ।

साहित्य परिचय

(उत्तमादि पुरुष 'पीर' क्रियाका स'ब'ध आत्मनेपद और परस्मैपदका व्यवहार, लिंग और वचनके अनुसार विश्व षण्णका प्रयोग, तथा विसर्ग संधिके नियम अच्छी तरह ध्यानमें रखने चाहिये)

प्रश्नमालाका उत्तर लिखो—

निरपराधिनी अंजनाको सासु और श्वसुर छोडते हैं । पवनंजय इस बातको जानकर बहुत दुःखित होते हैं, अंजनाको ठूँठनेके (अन्वै ट्टं१) लिये वे डंगल २ फिरते हैं । अंजनाने एक पुत्र जना है (सूतवती) वह बड़ा प्रतापी है माभा (मातुल) उसे पालता है ।

प्रश्नमाला—

किमर्थं पवनंजयो व्यथते । कीदृशीं (कैसी) अंजनां कस्त्य-
जति । कः कां अन्वीषते । का कं सूतवती । कथंभूतः (कैसा)
स पुत्रः । कस्तं त्रायते ?

प्रश्नोत्तर बनाकर लिखो—

नयनाभिरामो लक्ष्मीसमन्वितसुंदरांगः कुमारः पवनंजयः शनैः
शनैः (धीरे २) चंद्र इव एधते । राजपुत्रः सम्यग् (अच्छी तरह)
गुरुन् सेवते । सर्वाः विद्या उपविद्याश्च पठति । विवाहयोग्यः स
सुंदरांगीं राजकन्यासुहृहते । तं कुमारं राजा युवराजपदं ददति ।
पुनर्नृपः कदाचित् (किसी समय) पतंतीं तडितं दृष्ट्वा चेतति “एवं
एव समस्तं जीवितयौवनादि अनित्यं तथापि (तो भी) मूढोऽयं जनो
न बोधति । तथा दुःखप्रदान् दाषान् न स्मरति” ।

संस्कृत बनाओ—

प्रातः कालमें (प्रातः) राजा सम्पूर्ण नित्यक्रियार्थोंको करके
(अनुष्ठाय) सिंहासनपर बैठता है छोटेछोटे बहुतसे राजा लोग उसको
नमस्कार करते हैं । इसके बाद (अथ) एक द्वारपाल आकर
(आगत्य) कहता है कि—एक मत्त हाथी नगरके लोगोंको दुःख
दे रहा है । वह आदमियोंको इस तरह फेंकता है (आस्फालयति)
कि वे विचार गिरते हुये ही प्राण छोड़ देते हैं, इस बातको सुनकर
(आकर्ण्य) राजा कुह होता है ।

प्रश्नमाला—

कीदृशी राजा ? के कं प्रणमंति । कः कं वदति । कथंभूतो
गजः । कः कं अर्दति । कः कान् किंविधं (किस तरह) आस्फा-
लयति । कः किं श्रुत्वा चंडते ।

हिंदी भाषामें अनुवाद करो ।

मुनिः राजानं पूर्वभवपरंपरां वदति । अपरा उपस्थिता सभा

ध्यानपूर्वकं शृणोति (सुनती है) । तृतीयद्वीपस्थितः सुगंधिनामा देशो वर्तते । स (१) देशः शीतोदानदीतटं अधिवसति । यत्र (जहां) कुसुमानि स्वकीयं सुगंधं विकिरंति, नित्यप्रमोदिन्यः प्रजाः ह्लादंते, तथा अर्थं धर्मार्थं, कामं संतानवृद्धार्थं सेवंते न व्यसनार्थं । पथिका अध्वानं (मार्ग) गृहप्रांगणसंनिभं । (घरके आंगनके समान) बोधंति । स जनाभिलाषितं वस्तु, शश्वत् (हमेशा) संपादयन् कल्पपादपमंडितां महीं जेतु (जीतने लिये) मिच्छति । यत्र विद्युतः चंचलाः, न संपदः प्रावृडभ्राणि, (वर्षाऋतुके मेघ) कृश्यानि न जनचरितानि ।

नीचे लिखे शब्दोंकी व्यवहारमें लाकर किसी नगर या देशका वर्णन करो—

प्राकारः, (शहरका कोट) बहुभूमिसहिताः, प्रासादाः, कुसुमानि, काशंति, कूजंति, चंचललोचनाः, आनंदं, भ्रमरसमूहः, जीवितेश्वरं, वधूः, जनाकुलः, पृच्छंति आरामाः (वगीचे), शृत्याः, जिनालयाः, कामिनः, अनुनयंति, वर्तते, विभूतिः, धनिकाः, शोभते, मेघा इव, क्रामति,

इस गद्यकी छिंदीकी इससे मिलाओ—

इषुकारनामा सुरसेव्यसानुदंष्ट्रिणदिग्ब्यापी पर्वतो वर्तते । तत्पूर्वभरतं विभूषन् अलकाभिधो देशो वर्तते । यो देशः कमलानना मधुकरीनयनास्तनुबाहुलता हृदयहारिणीस्तरुणीः, व्याप्तनिखिलक्षितितलान् धान्यचयान् च दधते । यत्रत्या विविधसस्त्रसमुदायपरिपूर्णा भूमिर्जनमनांसि लुभति । यत्र सर्वदा जनाः सुखिनः, वृक्षपंक्तयः सकुसुमाः, कुसुमानि फलवंति, फलानि मधुराणि । तत्र किंचिदपि तत् वस्तु न, यत् जनतामुदं न वितरति । तत्र त्रिभुवन-

१ एतद् और तद् शब्दके प्रथमाके एक वचनके विसर्ग व्यंजन वादमें रफनेसे नष्ट हो जाते हैं ।

प्रसिद्धा बहुधनसमृद्धा प्रचुरपुण्यजनपूर्णा कोशलानाम्नी नगरी वर्तते ।

हिंदी बनाओ—

देवताओंसे सेवनीय शिखरोंवाला दक्षिण दिशामें व्याप्त इषुकार नामक पर्वत है । उसके पूर्वभरतको शोभित करता हुआ अलका नामक देश है । जो देश कमलके समान सुखवाली, भ्रमरीके समान आंखवाली पतलीबाहुवाली हृदयको हरण करनेवाली युवतियोंको और तमाम पृथ्वीतलको व्याप्त करनेवाले धान्यके ढेरोंको धारण करता है । जिस देशकी (जहाँकी) नाना प्रकारके धान्य समूहसे परिपूर्ण भूमि लोगोंके मनोंको मोहित करती है । जहाँ लोग हमेशा सुखी हैं । वृक्षोंको पंक्ति फूलवाली, फूल फलवाले, और फल मधुर हैं । वहाँ कोई भी वह चीज नहीं, जो कि लोगोंको हर्ष न करती हो । उस देशमें तीनों लोकोंमें प्रसिद्ध बहुत धनसे धनवाली, महान् पुण्यवाले जनोसे भरी हुई कोशला नामकी नगरी है ।

शुद्ध करो—

गुण एव पुरुषं गुरुतां नयति । स महतीं उपवासपूर्वं जिनपूजां अनुतिष्ठति । पीरा जनः महोत्सवः चरन्ति । अत अहमपि बंधुत्वं दच्छति । अखिलोऽपि भीरुः शूरं भवन्ति । लक्ष्मीः नक्तं तुषाररश्मि भजते, दिवा (दिनमें) सरोजं गच्छति इति चपलां अपि तदीयं तनुं मुञ्चति । स सर्वगुणसंपन्नः अतः खलस्वभावो द्विषन्तोऽपि तां दृष्ट्वा मोदते ।

अष्टम अध्याय ।

तुदादि और भ्वादि गणकी धातुओंका भूतकाल
वाची शब्दके साथ प्रयोग

(१) स्म—योग

प्रथम पाठ ।

योद्धारः स्वजीवितानि रक्षन्ति स्म ।	योद्धाभीनि	अपने	जीवनकी	रक्षा	की ।
तत्कटकः प्रतिदिनं वर्द्धते स्म ।	उमकी	सेना	दिनपर	दिन	बढ़नें लगी ।
पर्वतीयाः तं सेवन्ति स्म ।	भिन्नलोग	उसकी		से	वते थे ।
ब्रह्मचारिणः दीक्षन्ति स्म ।	ब्रह्मचारियोंनि			दीक्षा	ली ।
दीपौ शोभेते स्म ।	दी	दीपक		शोभते	थे ।
चंद्रः काश्यते स्म ।	चंद्रमा			चमकता	था ।
रजकाः वस्त्राणि रजन्ति (न्ते) स्म ।	रंगरज	लोग	कपड़े	रंगते	थे ।
मेघाः समुद्रं आश्रयन्ति स्म ।	मेघोंने	समुद्रका		आश्रयण	किया ।
भृत्यौ वृक्षान् लुपतः (पेते) स्म ।	दो से	वक	वृक्षोंकी	काटते	थे ।

संस्कृत बनाओ—

(क) भव्यलोग महावीर स्वामीके पास गये । राजा अपने पुत्रको देखकर हर्षित हुआ । दो किसानोंने दो गड्डे खोदे थे । मुनींद्र इस तरह (एवं) उपदेश देते थे । राजपुत्रको असुरने डाटा । किस रोगोंने औषध नहीं खाई थी । उस देवने राजकुमारको कहा । शीतपोडित हम दो जने कांपे थे । तुम दोनों क्यों हंसते थे । धीरे २ पुत्र बढ़ने लगा ।

१—पहिले बतलाये गये क्रियाके रूपोंके साथ 'स्म' लगा देनेसे वर्तमान कालकी जगह भूतकालका अर्थ होजाता है । जैसे—'गच्छति' (जाता है) गम्लु धातुका रूप है उसके साथ 'स्म' लगा देनेसे गच्छति स्म (गया) एसा ही जायगा ।

वीर लोगोंने भयको छोड़ दिया। तुमने उसे क्यों नहीं छोड़ा। जयवर्मा इस अकारणबंधु कुमारको पाकर (लब्ध्वा) समहोत्सव नगरमें प्रवेश करता हुआ। संपूर्ण फूल श्वेत वर्ण हो गये। पिताने पुत्रका आलिंगन किया। असहाय लोगोंने धनिकोंका सहारा लिया। राजाने अपने पुत्रसे पूंछा। उसने कहा हम कहीं (कुत्रापि) नहीं गये थे। गुणी लोग वीर आदमियोंकी प्रशंसा करते थे। विद्वान् पंडितोंने शास्त्रों की आलोचना की। कौन २ देश प्रसिद्ध हुये।

- (ख) राजाने कहा—मैंने पूर्व भवोंको जाना तथापि मन संशयको प्राप्त होता है,, मुनिने इस बातको सुनकर (आकर्ष्य) उपदेश दिया। राजाने उनकी पूजाकी और ब्रतोंको धारण किया।
- (ग) वनमाली विपुलाचलको सब फलफूलोंसे सहित देखकर हर्षित हुआ और राजगृही नगरीको आया वहां (तत्र) उसने रत्नखचितसिंहासनपर बैठे हुये शांतमूर्ति श्रीश्रेणिकको देखा, सेवक लोग चरणोंकी सेवा करते थे विद्वान् मंहिगण गूढ विषयोंका विचार करते थे अनेक छोटे २ राजा उसको प्रणाम करते थे।
- (घ) श्रीवर्माने पिष्टदत्त राज्य पाया। साम्राज्याभिषक्त नूतन राजाको स्वयं लक्ष्मी सेवा करने लगी। सरस्वती भी उसकी वंदना करती थी। पूर्वराजाओंसे भुक्त भी पृथ्वी फल देने लगी।
- (ङ) पिताके शोकसे मुक्त हुआ श्रीवर्मा पृथ्वीको जीतनेके लिये (साधयितुं) चला। मौलवल आगे (पुरः) अनाटविक पोछे (पश्चात्) और सामंतवल वचमें (मध्ये) चलता था।

तुरंगमोत्थ सेनारजने दिशाश्रीको वेष्टित किया । ध्वजाश्रीने सूर्यको आच्छादित किया चलनेके समय होनेवाले (गमन-कालसमुद्भव) मत्तमतंग जलने धूलिको साँचा । प्रस्थानसमय-भावी पटहशब्दने पर्वततट और शत्रु चित्तको व्यथित किया । नगर वासियोंने उसके दर्शन किये । शत्रु लोगोंने लड़के और स्त्रियोंको छोड़ (सुझा) अपनी रक्षाके लिये (आत्मरक्षार्थ) दिशाश्रीका आग्रह लिया ।

हिंदी बनाओ—

सिंहचंद्रनामा मुनिरिकदा (एकसमय) राश्रीं वदतिस्म किं-
त्वं न चेतसि ? यद् दशति स्म यदा (जब) एकः सर्वो मदीयं (मेरे)
पितरं, तदा (तब) एव म्रियते स्म सः । ततो (उसके बाद)
भवतिस्म स सल्लकौषनस्थो गजः । स भ्रूवपूर्वी मदीयः पिता एव
तपश्चरंतं मां हंतुं (मारनेके लिये) आगच्छतिस्म एकदा । तदा
अहं तं गजं उपदिशामिस्म यत् पूर्वं (पहिले) त्वं मदीयः पूज्यः
पिता वर्ततेस्म अहं च सिंहचंद्रनामा त्वदीयः (तुम्हारा) पुत्रः ।
अद्य (आज) पुनस्त्वं मां हंतुं ईहसे इति (यह) महद् आश्चर्यं ।
इति श्रुत्वा (सुनकर) गजो निजपूर्वभवं स्मरति स्म तथा पुनः
पुनश्च क्रंदति स्म । तं तथाभूतं दृष्ट्वा गदामि स्म यत् यदि त्वं धर्मं
अनुतिष्ठसि तदा कल्याणं, न अन्यथा । अतः पंचपापानि त्यक्त्वा
[छोड़कर] श्रावकव्रतानि आचरितुं (धारण करनेके लिये, चर्हसि ।
इदं श्रुत्वा स तानि दधते स्म ।

द्वितीय पाठ ।

(१) क्तप्रत्यय

कर्ता	क्रिया ।	कर्ता	क्रिया ।
राजा	जीवितः ।	राजा	जीया ।
दरिद्रः	कठितः ।	दरिद्रने	कष्टसे जीवन बिताया ।
सूर्खः	कर्षितः ।	सूर्खने	घमंड क्रिया ।
पक्षिणः	कूजिताः ।	पक्षियोंने	शब्द क्रिया ।
बालाः	क्रीडिताः ।	लड़के	खेले ।
मेघाः	गर्जिताः ।	मेघ	।
शिशुः	ज्वरितः ।	लड़केको	ज्वर आया ।
अग्निः	ज्वलितः ।	भाग	जली ।
विधिः	फलितः ।	भाग्य	फला ।
छात्रः	श्वसितः ।	विद्यार्थीने	स्वासली ।
पुरुषः	ईद्वितः ।	आदमीने	चेष्टाको ।
ब्रह्मचारिणः	दीक्षिताः ।	ब्रह्मचारियोंने	दीक्षानी ।
विद्वान्	प्रथितः ।	विद्वान्	प्रसिद्ध हुआ ।
ग्रामः	प्रसितः ।	गांव	बड़ा ।
राजपुत्रः	एधितः ।	राजपुत्र	बड़ा ।
अहं	व्यथितः ।	मैं	उद्विग्न हुआ ।
लोकाः	घचिताः ।	लोग	इकट्टे हुये ।
त्वं	ख्वलितः ।	तुम	विचलित हुये ।

१ अकर्मक और 'गमन' (जाना) अर्थ वाली धातुओंसे भूत (वीता हुआ) कालमें 'त' (क्त) प्रत्यय होता है । और उससे पहिले धातुके अंतमें इ (इट्) लग जाता है जैसे जीव (जीना) धातुसे त (क्त) प्रत्यय क्रियातो जीव् त हुआ अब 'त' से पहिले धातुके अंतमें 'इ' लगातो जीव् + इ + त = जीवित हुआ । क्त प्रत्ययांत शब्द तीनों लिंग होते हैं स्त्रीलिंगमें आकारांत हो जाते हैं ।

के	वलिताः ।	कौन लोग	श्रुद ।
जनः	वृडितः ।	आदमी	हूव गया ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

मुदितः, व्यथितौ, वेपिताः, शिद्वितः, चलिताः, स्यंदितः, ईषितौ, अजितौ, नंदिताः, प्रकाशिताः । स्यंदितः, आह्लादितः, अथितौ, लंघितः, चंडिताः, कंपितौ, वपिताः, जृंभितौ, घूर्णितः, अ्यसिताः ।

द्वितीय पाठ ।

(१) अनिट्-क्त-प्रत्यय

कर्ता	क्रिया ।	कर्ता	क्रिया ।	
बालः	स्मितः ।	लड़का	सुस्कराया ।	
रामः	राजा	भूतः ।	राम	राजा हुआ ।
सर्पाः	सृताः ।	साँप	सरके ।	
भिच्छुकः	मृतः ।	भिखारी	मरगया ।	
अहं	ग्रामं	(२) गतः ।	मैं	गांवको गया ।
बालकः	पीनः ।	लड़का	बढ़ा ।	
त्वं	प्रतिज्ञां	(३) क्रांतः ।	तुमने	प्रतिज्ञाको उल्लंघनक्रिया ।
वीराः	अश्वान्	(४) आरूढाः ।	वीरलोग	घोड़ोंपर चढ़े ।
विवादः	स्फोटः ।	विवाद	बढ़ा ।	
भवान्	कन्यां	आश्लिष्टः ।	आपन	कन्याका आलिंगन क्रिया ।

१ जिन धातुओंमें 'ल, चौ, ई, और उ' इत् हैं (विशेष लगे हैं) उनसे तथा शीङ् (सोना) को छोड़कर शेष स्वरान्त धातुओंसे क्त (त) प्रत्यय होनेसे इ (इट) नहीं बीचमें आता । २ इनौ, मनौङ्, रमुङ्, यमौ, गम्बु, इन धातुओंके अंतके नकार और मकारका क्त प्रत्यय परेरेरहते लोपहो जाता है । ३ नकारान्त और मकारान्त धातुसे क्त प्रत्यय होनेपर नकार और मकारसे पहिले स्वरको दीर्घ होता है जैसे क्रम्—त क्रांत । ४—झिष, प्र—स्वा, वास, बह्ये धातु यद्यपि सकर्मक हैं तथापि क्त प्रत्यय होता है ।

देवदत्तः ग्रामं प्रस्थितः । देवदत्त गांवकी गया ।
शिष्यः गुरुं उपासितः । शिष्यने गुरुको उपासनाको ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

भूताः, मृती, आरूढी, उपासितः, क्रांती, आरूढिष्ठाः, मृतः,
स्मृती, मृताः ।

शुभ करो—

वानराः वनं गमिताः । के इमे मरिताः । त्वं गुरुन् क्रामितः ।
दैवं फलतं । सर्वे कपोताः तत्र प्रस्थिता । सीता प्रतिनिवृत्तिता ।
कृषीवलो वृत्तं आरोहितः । कुमारः कन्यां आश्लिषितौ । महान्
जनरवो (कोलाहल) भवितः ।

चतुर्थ पाठ ।

स्त्रीलिंग (१)—क्त प्रत्यय

कर्ता	क्रिया ।	कर्ता	क्रिया ।
बालिका	आगता ।	लड़की	आई ।
सा	भूता ।	वह	उत्पन्न हुई ।
चंद्रिका	प्रकाशिता ।	चांदनी	प्रगट हुई ।
सेना	धावता ।	सेना	भागो ।
निशा	अतीता ।	रात्रि	गई ।
बधूः	शयिता ।	बहू	सो गई ।
अमू वृद्धे	उत्थित ।	ये दो ब्रह्मार्थ	उठे ।
अहं	चलिता ।	मैं	चल ।

१ क्त प्रत्ययांत शब्द सर्वदा निशे वण होते हैं इसलिये ये तीनों लिंग होते हैं । इनकी स्त्रीलिंग बनानेके लिये अ तके अक्षर अकारको दीर्घ आकार कर देना चाहिये

संस्कृतप्रवेशिनी ।

१५७.

कर्ता	क्रिया ।	कर्ता	क्रिया ।
मातरः	नंदिताः ।	मातायें	आनंदित हुईं ।
नद्यः	एधिताः ।	नदियां	बढ़ीं ।
बाले	मुदिते ।	दी लडकियां	प्रसन्न हुईं ।
राजधानी	प्रसिता ।	राजधानी	विकृत हुईं ।
पंडिता	सृता ।	पंडिता स्त्री	मर गईं ।
सा	व्रुडिता ।	वह	डूब गईं ।
अमूः नौकां	आरूढाः ।	ये स्त्रियां	नाव पर चढ़ीं ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

व्रुडिताः, हसिता, वद्धिता, ईषिताः, मुदिता, प्रसिता, प्रथिता ।

पंचम पाठ ।

नपुंसकलिङ्ग—क्त प्रत्यय

कर्ता	क्रिया ।	कर्ता	क्रिया ।
फलं	(१) पतितं ।	फल	गिरा ।
शरीरं	कंपितं ।	शरीर	कंपा ।
मनः	व्यथितं ।	मन	दुखा ।
भूषणं	द्वुटितं ।	गहना	टूट गया ।
अन्नं	(२) पक्तं ।	अन्न	पक गया ।
आयुः	समाप्तं ।	आयु	खतम हो गयी ।

१. पत्नू (गिरना) धातुमें 'लृ' इत् है इसलिये इ (इट्) बीचमें न आना चाहिये था लेकिन विशेष नियमसे इ (इट्) आता है । २-पत्नूधातुके बाद क्त प्रत्ययके स्थानमें 'व' और धातुके अक्षरको ककार ही आता है ।

कर्ता	क्रिया ।	कर्ता	क्रिया ।
नगरं	शोभितं ।	नगर	शोभायुक्तं दृष्ट्वा ।
जलं	स्यंदितं ।	जल	ब ० गया ।
गृहाणि	प्रथितानि ।	घर	प्रसिद्धं दृष्ट्वा ।
सर्वं नवीनं	जातं ।	सब नया	होगया ।

संस्कृत वनाची—

वह प्रसिद्ध हुआ । नदी जल बढ़ा । शरीर कंपगया लेकिन मन चलित नहीं हुआ । शीघ्रगामी नौकर दौड़े । भोजन पकगया लेकिन खानेवाले नहीं आये । वे नदी पर गईं लेकिन थकी नहीं । रस्सी टूट गई लेकिन काम सिद्ध न हुआ । वे आकुलित हुईं । नगर शोभित हुआ लेकिन प्रशंसित न हुआ ।

हिंदी वनाची—

अद्य (आज) जिनेन्द्रदर्शनं जातं, चक्षुः सफलोभृतं, हृदयं भक्तिपूर्णं जातं । राजा विरक्तः । संसारस्वरूपं विचित्रं वर्तते । अंजना वनं वनं भ्रांता । सा हनुद्वीपं गता । तत्र पतिवार्तां श्रुत्वा प्रसन्ना जाता । पवनंजयोऽपि व्यथितः । स स्वप्रियामन्वेष्टुं वनं गतः । राजा हनुद्वीपं चलितः । स धर्मं श्रुत्वा हृष्टः । स्वराजधानीं इति आगतः ।

शुद्ध करो—

अयं मृतं । सिंहाः गर्जितौ । पत्रं लिखितं । मित्रः मिलितं । लोकपालनामा कश्चित् विरक्तः । चिरमभ्यस्तो मति गुणान् दोषः च श्रयति । मेघा वृष्टा । द्रूयं ज्ञानध्यानतपोरक्तः प्रथिता । मुनयः वनं उषितः । छात्रा भ्यसितः ।

षष्ठ पाठ ।

ऋवतु (१) प्रत्यय

पुंलिंग

अहं	पुस्तकं	पठितवान् ।	मैंने	पुस्तक पढ़ी ।
आचार्यः	कथां	कथितवान् ।	आचार्यने	कथा कही ।
भिक्षुको	भिक्षां	याचितवन्ती ।	दो भिक्षुकीने	[भीखू मांगी ।
शिग्रवः	कथं	क्रन्दितवन्तः ।	लड़के	क्यों रोये ।
गायकाः	गीतवन्तः ।	गायकीने	गाया ।	
अमराः	पुष्पाणि	आस्वादितवन्तः ।	अमरीने	फूलोंकी चाखा ।
पुत्रविरहः	तं (२)	तुन्नवान् ।	पुत्रके	विधोगने उसको पौडा दी ।
मृगाः	पर्वतं	श्चितवन्तः ।	मृगीने	पर्वतका आश्रय लिया ।
तरवः	पुष्पाणि	विकीर्णवन्तः ।	बच्चोंने	फूल बिखिरे ।
अहं	जलं	पीतवान् ।	मैंने	पानी पिया ।
सेवकी	स्वामिनं	सेवितवन्ती ।	दो सेवकीने	स्वामिकी सेवाकी ।
मेघः	क्षेत्राणि	उच्चितवान् ।	मेघने	खेतोंकी सींचा ।

१—संपुर्ण धातुओंसे भूतकाल अर्थमें ऋवतु (तवत्) प्रत्यय होता है । श ष—इट् आदिके नियम ह प्रत्ययकी भांति समझना । २—धातुके अंतके ट्कार अथवा रकारसे पर ऋ और ऋवतुके तकारकी और धातुके ट्कारकी नकार आदेश ही जाता है लेकिन रकारको कुछ नहीं होता । जैसे—तुदौञ् (पौडा देना) से ऋ अथवा ऋवतु प्रत्यय किया औकार इत् होनेसे मध्यमें इट् नहीं आता । इसलिये तुद+त अथवा तुद+तवत् हुआ अब 'त' के स्थानमें और धातुके 'द' के स्थानमें 'न' होनेसे तुन्न, तुन्नवत् हुआ । इसी तरह (कृ+बिखेरना) से ऋ अथवा ऋवतु किया स्वरांत होनेसे मध्यमें इट् नहीं हुआ (दौघं मृकारांत धातुके ऋकारकी ऋतथा ऋवत् पर होनेसे (ईर्) ही जाता है) तो कौर+त हुआ अब तके स्थानमें न हुआ तो कौर्ण, कौर्णवत् । नकारकी यकार करने लिये इट् पृष्ठकी टिपपत्नी देखी ।

अग्निः	इंधनं	दग्धवान् ।	अग्निने	इंधनको जलाया ।
गोपः	धेनुं	मुक्तवान् ।	गवालिने	गायको छोड़ा ।
कारारक्षकः	चौरं	त्यक्तवान् ।	कैदखानेके	रक्षकने चौरको छोड़ा ।
मेघाः	पर्वतं	कुं वितवंतः ।	मेघोंने	पहाड़को टांक दिया ।

नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

घ्राणवान्, जितवंतौ, तर्जितवंतौ, अर्दितवान्, दष्टवान्, दृष्टवंतः,
भूषितवान्, महितवान्, गदितवान्, भक्तिवंतः, अर्चितवंतौ अर्जित-
वंतौ, श्रुतवान्, आलोचितवंतः, स्पृष्टवान्, काञ्चितवान्, ईहितवान्,
गतवान्, पठितवान्, विचारितवान्, दग्धवान्, मुदितवान्, छिन्नवान्
त्यक्तवान् ।

सप्तम पाठ ।

तवत् (तवतु) स्त्री लिंग (१)

भिच्छुको		मृतवती ।	भिच्छुकी		म्रियते स्म ।
नारी	ग्रामं	गतवती ।	नारी	ग्रामं	गच्छति स्म ।
बालिका		एधितवती ।	बालिका		एधते स्म ।
सा	प्रतिज्ञां	क्रांतवती ।	सा	प्रतिज्ञां	क्रामति स्म ।
देवदत्ता	ग्रामं	प्रस्थितवती ।	देवदत्ता	ग्रामं	प्रतिष्ठते स्म ।
शिष्या	काष्ठं	हृतवती ।	शिष्या	काष्ठं	हरति स्म ।
सेविका	भारं	ऊढवती ।	सेविका	भारं	वहति (ते) स्म ।
सिंघः		गर्जितवत्यः ।	सिंघः		गर्जति ।
दीने	धनाढ्यं	श्रितवत्यी ।	दीने	धनाढ्यं	श्रयतः स्म ।
इयं	मेघमाला	क्षीणवती ।	इयं	मेघमाला	क्षयति स्म ।

पुष्पमाला	स्नानवती ।	पुष्पमाला	स्नायति स्म ।
नारी	नदीं तोरणवती ।	नारी	नदीं तरति स्म ।
सोता	पुष्पं घ्रातवती ।	सीता	पुष्पं जिघ्रति स्म ।
सेना	शत्रुं जितवती ।	सेना	शत्रुं जयति स्म ।
ननांदरौ	वधूं तर्जितवत्यौ ।	ननांदरौ	वधूं तर्जतः स्म ।
बध्वः	ईहितवत्यः ।	बध्वः	ईहन्ते स्म ।
मातरः	दुहितः गदितवत्यः ।	मातरः	दुहितः गदन्ति स्म ।
कन्या	पतिं स्थितवती ।	कन्या	पतिं श्रयति स्म ।
शिष्या	उषितवती ।	शिष्या	वसति स्म ।
वत्सा	गून्वती ।	वत्सा	गुवति स्म ।
राज्ञी	शत्रुं तिक्तवती ।	राज्ञी	शत्रुं तिजते स्म ।
विद्या	पीनवती ।	विद्या	प्यायते स्म ।
सभा	वर्द्धितवती ।	सभा	वर्द्धते स्म ।
बाला	आत्मानं शंक्रितवती ।	बाला	आत्मानं शंक्ते स्म ।
का	कां न (वि) शब्धवती ।	का	कां न (वि) श्भते स्म ।

नीचे लिखे शब्दोंमें वाक्य बनाओ—

दृष्टवती, आलोकितवती, दग्धवती, ईक्षितवती, ईहितवती, कांचितवती, गतवती, पठितवती, शेषितवत्यः, हर्षितवती, तर्जितवत्यौ, हसितवत्यः, मिषितवत्यः, कथितवत्यः नयतिस्म, पिबतिस्म, पोतवती, तिष्ठति स्म, स्नावते स्म, लिखितवती, ईक्षते स्म, शंक्रितवती, त्यक्तवती, मुंचति स्म, तुन्नवती, अर्दति स्म, भजन्ते स्म, कांचन्ते स्म, सेवते स्म ।

नीचे लिखे वाक्य पूरे करो—

—गुरुं पृष्टवती । बाला—गतवती । पत्नी पतिं—माता—शिक्षितवती । कन्या—पठितवती ।—क्षणं स्थितवती ।

—पुत्रं काञ्चितवतो । पुत्राकाञ्चा—व्यथितवती । अञ्जना—
सूतवती । बाला—पीतवती ।—नदीं तीर्णवती ।

(१) नीचे लिखी धातुओंका तवत् (ऋवत्) प्रत्यय लगाकर स्त्रीलिंग शब्दोंके साथमें प्रयोग करो—

कनी, कर्ष, क्रसु, चर, चुबि, (२) तृ, ईहै, प्रथैष, मानै, शकिड्,
टड्, भजौञ्, भृ, टुयाञ्, लिपौञ्, लुप्लञ् ।

अष्टम पाठ ।

नपुंसक लिंग—ऋवत्

भस्म	अग्निं	गृह्णवत् ।	भस्म	अग्निं	गृह्णति (ति) स्म ।
इदं		रक्तवत् ।	इदं		रजते (ति) स्म ।
मित्रं	वीजं	उत्तवत् ।	मित्रं	वीजं	वपते (ति) स्म ।
पुष्पाणि	जनान्	लुब्ध्वन्ति ।	पुष्पाणि	जनान्	लुभन्ति स्म ।
मित्रे	पुष्पं	व्रात (ण) वती ।	मित्रे	पुष्पं	जिघ्रतः स्म ।
चर्म	भटं	व्रात (ण) वत् ।	चर्म	भटं	व्रायते स्म ।
मनः		लग्नवत् ।	मनः		लगति स्म ।
चक्षुषी	आनन्दं	लब्ध्वती ।	चक्षुषी	आनन्दं	लभेते स्म ।
कटुवचांसि	हृदयं	तुन्नन्ति ।	कटुवचांसि	हृदयं	तुदन्ति स्म ।
कुसुमानि	मधु	वितोर्णवन्ति ।	कुसुमानि	मधु	वितरन्ति स्म ।
अगुरुणी	फलानि	विकीर्णवती ।	अगुरुणी	फलानि	विकिरतः स्म ।
चर्माणि	शरीराणि	कुर्वितवन्ति ।	चर्माणि	शरीराणि	कुर्वन्ति स्म ।
गृहं	चंद्रिकां	संहृतवत् ।	गृहं	चंद्रिकां	संहरते स्म ।
तपः	मुनिं	भूषितवत् ।	तपः	मुनिं	भूषति स्म ।

१ धातुओंसे ऋवत्प्रत्यय करते समय 'ऋ' प्रत्ययकी टिप्पणीकी बातोंका खूब ध्यान रहना चाहिये । २-जिसधातुका ऋस्व 'इ' इत् है उसमें अंत अक्षरसे पहिले अनुस्वार या वर्गका पांचवां अक्षर आजाता है । चुबि! चुव् । शकिड्-शंक आदि ।

नवम पाठ ।

साहित्य परिचय

हिंदीमें अनुवाद करो—

जीवंधरः समित्री नदीं गतवान् । तत्र द्विजा एकं कुक्कुरं रिषति स्म । तं कुमारस्नातुं (बचानिके लिये) प्रयतते स्म परं न समर्थी जातः । अतो धर्मं उपदिष्टवान् । ततः श्वा यज्ञेन्द्रो जातः । पूर्व-भवं स्मृत्वा स जीवंधरसमीपमागच्छति स्म तथा कुमारं हृष्टः सन् अर्चितवान् पुनः स्वर्गं गच्छति स्म । अथ तत्र गुणमालासुरमंजरो-नान्द्रौ द्वे कन्ये परस्परं चूर्णार्थं विवदते स्म एवं या पराजिता सा स्नाता न स्यात् (हो) इति संविदौ च चरतः स्म इति चूर्ण-परीक्षार्थं स्वे चैत्र्यौ सज्जनसमीपं प्रेषितवत्यौ । ते च जीवंधर-समीपं आगच्छतः स्म । जीवंधरो गुणमालाचूर्णं गुणवत् इति कथ्यते स्म (कथितवान्) सुरमंजरांचंटी तु तत् श्रुत्वा “अन्धो-क्तमेव भवान् अपि उक्तवान् किं दूयं सर्वं सहपाठं (एकसाथ) पठित-वंतः” इति क्रुद्धा मतो गदितवती । स्वामी जीवंधरस्तु चूर्णगुण-दोषं स्पष्टं साधितवान् । ततस्ते चैत्र्यौ कुमारं नत्वा स्तुत्वा च प्रत्यावर्तते स्म ।

संस्कृतमें अनुवाद करो—

काष्ठांगार मरगया । जीवंधर परंपरागत राजसिंहासन पर विराजे । सम्पूर्ण प्रजा प्रसन्न हुई । चारो तरफसे सामंत लोगोंने आकर सहारा लिया । मझाप्रतापी जीवंधरने शत्रु काष्ठांगारके कुट-म्बको भी संमानित किया । नंदाख्य नामक छोटे भाईको युवराजपद दिया । पृथिवीको बारह वर्ष तक कररहित बनाया । अपनी सम्पूर्ण स्त्रियोंको अपने पास ले आये । इस तरह यह राजा सब गुणसहित शोभित होने लगा उस समय जीवंधर महाराजने अपने सुख दुखको प्रजाधीन समझा । राति दिन समय-विभाग द्वारा राज.

कार्योकीकिया । महाराजने खूब धन बांटा । कैदियोंको थोड़े दिन बांधकर (वध्वा) छोड़ दिया । इसलिये सब लोगोंने उसकी प्रशंसाकी । वादको विजया विरक्त हुई और “पापपुण्यका फल मैंने देख लिया” यह बात पुत्रको कहकरवनको चली गई । सुनंदा नामक दूसरी माताने भी उसका अनुगमनकिया । दोनों एक साथ दीक्षित हुईं ।

नीचे लिखे प्रश्नोंका उत्तर लिखीं ।

को मृतः । जीवधरः । कं भूषति स्म । के तं आयच्छति स्म । कः कं संमानितवान् । कां कररहितां कृतवान् । काः स्वसमीपमानयति स्म । कः कथं राजते स्म । कः स्वदुःसुखे प्रजाधीनि विचारितवान् । कथं राज्यकार्यं वहति स्म । महाराजः किं वितीर्णवान् । कान् अल्पसमयानंतरं मांचितवान् । किमर्थं सर्वं तं कल्पितवतः । का विरक्ता जाता । का कामनुगता ।

प्रश्नोत्तर बनाकर संस्कृतमें लिखीं—

कश्चिद् वृका (भेडिया) मेष (भेडा) मेषं खादितवान् । तदोय-
मिकर्मास्थ गले (गलेमें) रुद्धम् । तत आत्तः स उच्चः रटन् इतस्तता
भ्रमति स्म । यं तं सत्वं (प्राणी) दृष्टवान् तं तं प्रति दीनतापूर्वकं
प्रार्थितवान् “महागय । यदि मदायं ! गलगतमिदमस्थ वह्निः
(वाहिर) कारापि (करदा) तर्हि (तो) अहं बहु पारितोषिकं
(इनाम) ददे” । तत एको वक्रः पारितोषिकलाभवशोभूतः पुरो
(सामने) गत्वा तद्मुखे (उसके मुंहमें) स्वां लम्बां ग्रीवां निदेश्य
(घुमाकर) तदास्थ वह्निः कृतवान् । तता यदा वक्रः स्वकीयं
पारितोषिकं याचितवान् तदा वृका लोहितवक्षुः सन् वदित स्म “रे !
अहं कुत्रचिदपि त्वत्सदृशं सूक्ष्मं न दृष्टवान् । त्वदाया ग्रीवा मन्मुखे
(मेरे मुंहमें) वर्तते स्म तां न चर्धित्वा त्वं जावन् मुक्तः । एतवता
(इतनेमें) अपि असंतुष्टः पारितोषिकं याचसे”

नीचे लिखे शब्दोंसे वनका वर्णन करो—

तर्कनिवहः (वृत्तौका समूह), मृगराजविदारिताः, मुक्ताफलानि, पतिताः रक्तलोहिताः, शवराः मृगाः, कूजितं, अजमराः, उष्णित-वाताः, वानराः, पर्वताः, पतंति, क्रीडंति, सूर्यकिरणरहितं, अंधकार-समाहृतं, श्यालाः, वृकाः, घूकाः, गुहाः ।

शुद्ध करो—

स प्रतिदिनं पुस्तकं पठितः । के अपि गुह्यं राजमंत्रं न ज्ञाते । सूर्यपादा अत्र न पतितं । विरक्ता सा इदं व्रतं अध्वसितं । शोकपो-डिताः पक्षिणः विलपंतः जिज्ञासां समारब्धवान् । इतस्ततः अन्वे-षयंतः पतत्रिणः शावकान् प्राप्तः । जीवंधरः नंदगोपपातितां जल-धारां गृहीतः । स तत् श्रुत्वा घोषणां निवारितः । स्वामो किरातान् जितः । स यथाशक्ति प्रतीकारः कृतः । गुरुं कथमपि वनं गत-वान् । काकः तथाविधं मृगं दृष्टः । पापकर्मा त्वं किं कृतं ।

एक २ शब्द रखकर वाक्य पूरे करो—

परिजनः (नौकर) तं पश्यन्—त्यक्तवान् । अग्रतः रामः—तदनंतरं —चलिता । तौ—गती । जीवंधरः काष्ठांगारं— । भिक्षुः अन्नं— । कुमारः—जातः । अहं अद्य—लब्धवान् । दंती कंबलं (द्रास)— । कीपाग्निः शरीरं— । सेना कुमारगृहं— । स्वामो तदा—गतः । अद्य महानुत्सवो— । मिथ्याभाषिणः न — । यादृग् राजा तादृगी—भवति । प्रयोजनं विना—न प्रवर्तते । परहितकराः—विरक्ताः । —मनुष्यं भक्षितवान् । जीवंधरः—गृहीतवान् । आचार्यः—उपदिष्टवान् । पक्षिणः—उड्डीनंतः । —सेवेते स्म । —विरक्ता । —अनित्यं वर्तते । —संस्कृतं पठित-वान् । —अजगरं दृष्टवत्यः । नारी—लंघितवती । वीरः—जितवान् । —पतिताः ।

नवम अध्याय ।

श्वादि और तुदादिगण्य धातुओंसे लृट् लकारका प्रयोग

प्रथम पुरुष परस्मैपदी धातु

प्रथम पाठ ।

१ पुरुषः	(१) गमिष्यति ।	आदमी	जायगा ।
भव्यः	जिनं अर्चिष्यति ।	येष्ठआदमी	जिनकी पूजेगा ।
निर्धनः	कठिष्यति ।	गरीब	दुःखसे जीवन बितावेगा ।
सेनानीः	नदीं क्रमिष्यति ।	सेनापति	नदीकी लांचेगा ।
२ छात्री	पुस्तकानि पठिष्यतः ।	दो विद्यार्थी	पुस्तकों पढ़ेंगे ।
फल	पतिष्यतः ।	दो फल	गिरेंगे ।
तौ	जीविष्यतः ।	वेदोनी	जीवेंगे ।
गुणिनी	राजानी भविष्यतः ।	गुणी दो जने	राजा होंगे ।
दंतिनी	अंचिष्यतः ।	दो हाथी	जावेंगे ।
३ पांथाः	चलिष्यन्ति ।	राम्नागौर	चलेंगे ।
अमी	गमिष्यन्ति ।	ये लोग	जायेंगे ।
कर्माणि	फलिष्यन्ति ।	कर्म	फल देंगे ।
पुष्पाणि	स्रुटिष्यन्ति ।	फूल	खिलेंगे ।
सर्वे जीवाः	(२) मरिष्यन्ति ।	सब	जीव मरेंगे ।

नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

खादिष्यति, हसिष्यति, गमिष्यतः, अर्चिष्यति, अर्दिष्यति, गादि-
ष्यति, वदिष्यतः, नदिष्यति, मेषिष्यति, विकिरिष्यति, अटिष्यतः ।

१—परस्मैपदी धातुओंसे भविष्यत् (थाने वाले) ज्ञानके अर्थमें प्रथमपुरुषके एक वचनमें स्यति, द्विवचनमें स्यतः, और बहुवचनमें स्यन्ति प्रत्यय लगते हैं और उसके तथा धातुके बीचमें इ (इट्) आजाता है । जैसे गम्लृ (लृ—इत् है) से स्यति किया तो गम् + स्यति हुआ बीचमें 'इ' आया तो गम् + इ + स्यति = गमिष्यति ट्, आ प्रकारके लिये ७५ पृष्ठकी टिप्पणी देखो २—धातुओंके अंतके 'क' का अर् हा आता है स्यति आदि प्रत्यय पर होनेसे ।

संस्कृत बनाओ—

एक मन्त्र हाथी आवेगा । जीवंधर मीच जायेंगे । वह संस्कृत पढ़ेगा । मंत्रो एक पत्र लिखेगा । पापी दुख पावेगा । घंटा बजेगा । वह तुमै निगल जावेगा । क्या वह मुझे याद करेगा । नहीं वह तुम्हें कभी भी (कदापि) नहीं भूलैगा (वि-स्मृ) । लड़का यदि इसी तरह खेलेगा तो कुछ नहीं पढ़ेगा । जो चोरी करेगा उसको राजा दंड देगा । लड़कियां माला गंधैर्गी ।

द्वितीय पाठ ।

१ शिशुः	दुग्धं (१)	पास्यति ।	वच्चा	दूध पीवेगा ।
शरीरं		स्नास्यति ।	शरीर	नष्ट होगा ।
स पुरुषः		स्नास्यति ।	वह पुरुष	स्नान करेगा ।
राजाः	पुष्पाणि	घ्रास्यति ।	राजा	फूल सूंघेगा ।
२ राजानौ	(२)	जिष्यतः ।	दो राजा	जीतेंगे ।
तौ		क्षिष्यतः ।	वे दो जने	नष्ट होंगे ।
क्षुषकी	भूमिं (३)	कच्येतः ।	दो किसान	भूमिको जीतेंगे ।
अहौ		सर्पस्यतः ।	दो सर्प	रेंगे ।
पितरौ	पुत्रान्	स्पर्शयतः ।	माता पिता	पुत्रोंका स्पर्श करेंगे ।
३ योषितः	राजानं	द्रक्ष्यन्ति ।	स्त्रियां	राजाओंको देखेंगी ।
दुष्कर्माणि	पुण्यानि	धक्ष्यन्ति ।	दुष्कर्म	पुण्यकर्मोंको जलावेंगे ।

१—जिन धातुओंके अंतमें (दीर्घ) ऊकार ऋस्व तथा दीर्घ ऋकार और श्रि की छोड़कर) कोइ स्वर है तथा जिनका 'लृ' कार (पल्लको छोड़कर) और औकार इत् है उनसे भविष्यत् कालके अर्थमें, स्यति आदि प्रत्यय लगानेसे वीचमें इ(इट्) नहीं आता । २-स्यति आदि प्रत्यय लगनेपर धातुके अंतके ङकार, ईकारके स्थानमें एकार, उकारके स्थानमें औकार, ए, ऐ, ओ, औ, के स्थानमें आ-कार हो जाता है । जैसे—जि×स्यति—जिष्यति (टिप्पणी ७५ पृ० देखो) नी (षीञ्)+स्यति+नेष्यति, स्तु ×स्यति क्षीष्यति, वे (वेञ्)+स्यति वास्यति, स्ना +स्यति स्नास्यति, दो (ट्कङ्के करना)×स्यति दास्यति । ३—स्यति आदि प्रत्यय-

सर्पाः अपराधिनं दंक्ष्यन्ति ।	सांप	अपराधीको काटेगे
शिशवः हस्तौ मर्क्ष्यन्ति ।	लडके	दो हाथोंको कूवेगे ।
अध्यापकाः छात्रान् प्रक्ष्यन्ति ।	अध्यापक लोग	विद्यार्थियोंको पूंक्षेगे ।
ताः गृहं (४) प्रवेक्ष्यन्ति ।	वे स्त्रियां	घरमें प्रवेश करेगी ।
कुलालाः घटान् स्रक्ष्यन्ति ।	कुम्हार लोग	घड़ोंको बनावेगे ।
राजानः रक्षाभारं वक्ष्यन्ति ।	राजा लोग	रक्षाके भारको धारण करेगे ।

नीचे लिखे शब्दोंको व्यवहारमें लाकर वाक्य बनाओ—

वर्क्ष्यन्ति, पास्यन्ति, घ्रास्यन्ति, ग्लास्यन्ति, जेष्यन्ति, क्षेष्यन्ति, सम्प्रति,
ति, वक्ष्यन्ति, दंक्ष्यन्ति, स्रक्ष्यन्ति, कर्क्ष्यन्ति, पक्ष्यन्ति, द्रक्ष्यन्ति, धक्ष्यन्ति,
प्रक्ष्यन्ति, स्नास्यन्ति, प्रवेक्ष्यन्ति, मक्ष्यन्ति, स्रक्ष्यन्ति ।

शुद्ध करो—

शिशुः दुग्धं पिबिष्यति । दंतिनः मृत्तिकां जिघ्रिष्यति । अन्नं-
विना शरीरं नूनं (निश्चयसे) स्नायिष्यति । कर्माणि किं न फलिष्यन्ति,
कानिपतिष्यतः । राजा शत्रुं नूनं जयिष्यति । केन क्षयिष्यन्ति ।
कृषीवलः क्षेत्रं कर्षिष्यति, घर्माताः सर्पाः सर्पिष्यन्ति । कौ त्वां स्पृशि-
ष्यतः । ता राजानं दशिष्यन्ति । मृत्युः कथं चरणे मशिष्यतः । गुरुः प्रश्नं
प्रक्षिष्यति, सीता अग्निं प्रवेशिष्यति । कुम्भकारः कथं घटान् स्रजिष्यति ।
कः इमां पृथ्वीं वहिष्यति । सर्पः शिशुं दंशिष्यति । ते मंजिष्यति ।

संस्कृत बनाओ—

लडुका इसकी इच्छा करेगा । आग गाँवको जला देगी ।

होनेपर धातुके अंतके ष, श, ह, च, क, ज और स्यति आदि प्रत्ययके स्य दोनों मिलकर चा हो जाने हैं यदि वीचमें इट् न हो। जैसे—कृप् + स्यति कर्ष्यति, (इसी पृष्ठकी ४ नंबरकी टिप्पणी देखो) स्पृश् + स्यति स्पृक्ष्यति, वह् + स्यति वक्ष्यति, प्रच्छ् + स्यति प्रक्ष्यति सृज् + स्यति = स्रक्ष्यति । जिन धातुओंके अंतके अक्षरसे पहिले इस्व—इ, उ, अथवा ऋ, हैं तो उनके स्थानमें क्रमसे ए, ओ, अर्, आदेश हो जायेगे स्यति आदि प्रत्यय पर होनेमें । जैसे-विष् + स्यति = वेक्ष्यति, सृच् + स्यति मोक्ष्यति, सृश् + स्यति मर्क्ष्यति ।

भिक्षुक अभक्ष्यको भी खालेगा । मालिक नौकरको पूछेगा । मुनि लोग धर्मका उपदेश देंगे । हिरण्यगर्भ नामक मूसा स्नायुबंधनको काटेगा । वह जिन भगवान् पापोंको हरैगा । जयवर्मा शत्रु-श्योंको दंड देगा । चातकको मेघ ही संतुष्ट करेगा । वे लोग प्रदर्शिनी (नुमाइस) देखेंगे । कुम्हार घड़ोंको बनावेंगे । लड़की एक बढिया (सुन्दर) गीत गावेगी । वीतरागी वीतरागका ध्यान करेगा । चाडाल क्या ब्राह्मणको छुवेगा ? शत्रु भी इसको प्रणाम करेगा । क्रोधी मुनि इस विचारीको शाप देगा । कौन बम्बईसे (मोहमयीतः) पुस्तक लावेगा । जो ऊंचा (उच्चैः) चढेगा वह अवश्य ही (अवश्यमेव) गिरेगा । दुर्जन कवतक (कदापर्यंत) उच्च रहैगा । यह नाव इस नदीको पार कर जायगी । सैनिक घोड़ीपर चढेंगे ।

तृतीय पाठ ।

आत्मनेपदी धातु ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ जनः	(१) ईद्दिष्यते ।	ननुष्य			चेष्टा करेगा ।
कथं स मां	ईजिष्यते ।	कैसे वह			मेरी निंदा करेगा ।
नारी नदीं	ईक्षिष्यते ।	स्त्री	नदीको		देखेगी ।
२ छात्रौ	यतिष्येते ।	दो विद्यार्थी			यत्र करेंगे ।
मुनी शास्त्रं	गाहिष्येते ।	दो मुनि	शास्त्रका	श्रवणाह्वन	करेंगे ।
इमौ	दीक्षिष्येते ।	ये दोनों			दीक्षित होंगे ।

१—आत्मनेपदी धातुओंसे भविष्यत्काल अर्थके लटलकारमें स्यते, स्येते, संते प्रत्यय लगते हैं । शेष कार्य वीचमें इट् आना आदि परस्मैपदी धातुओंके समान होते हैं ।

३ एते जनाः	प्रथिघंरते ।	ये षादभी	प्रसिद्ध हो जायेंगे ।
सुराज्यानि	प्रसिघंरते ।	अच्छे राज्य	बढेंगे ।
सुताः	पितरं मानिष्यंते ।	लडके	पिताकासंभ्रान करेंगे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

कल्पिष्यते, एधिष्यते, गर्हिष्यते, गाहिष्यते, भिक्षिष्यते,
मादिष्यते, मयिष्यते, शंकिष्यंते, आदरिष्यते, शिष्यिष्यंते, प्रसिष्यते,
प्रथिष्यते, मानिष्यते, वर्तिष्यंते ।

चतुर्थ पाठ ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ नारी	(१) स्नेष्यते ।	स्त्री	मुस्करायिगी ।		
स	कार्यं	आरम्भरते ।	वह काम	प्रारंभ करेगा ।	
२ पितरौ	पुत्रं	खड्चेरते ।	माता पिता	पुत्रका आलिंगन करेंगे ।	
३ शिशवः	फलानि	लप्स्यंते ।	लडके	फल पावेंगे ।	
राजानः	नारीः	उहच्छरते ।	राजालोग	स्त्रियोंकी विवाहेंगे ।	

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

स्नेष्यते, स्वंचरते, लप्स्यते, उहच्छरते, रप्स्यते ।

संस्कृत बनाओ—

वह वहां रहेगा । विद्या प्रतिदिन बढेगी । दुर्जनसंयोग
पीडा देगा । तलवारें (असि) दीप्तहोंगे । लडका मुस्करायेगा । यह
मुझसे रोकेगा । भिखारी क्या मांगेगा । जैनलोग जिन भगवानकी
वंदना करेंगे । पुत्रको देखकर (विलोक्य) पिता प्रसन्न होगा ।
शरणागतकी वह रक्षा करेगा ।

पंचम पाठ ।

उभयपदी धातुः । (१)

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ कृषीवलः	गर्तं	खनिष्यते (ति)	किसान	गडटा खोदेगा ।	
भिच्छुकः	धनिनं	अयिष्यते (ति)	भिखारी धनी आदमीके पास जायगा ।		
अतिथिः	धनं	याचिष्यति (ते)	अतिथी	धन मांगेगा ।	
२ इमौ	वस्त्राणि	वयिष्ये ते (ष्यतः)	येदोजने	कपडे दुनेंगे ।	
तौ	समुद्रं	अयिष्ये ते (ष्यतः)	वे दो जने	समुद्रको जायेगे ।	
३ के	दरिद्रान्	भरिष्यंति (ति)	कौन	दरिद्रोंको पोषेगा ।	
के	इमां	संहरिष्यंति (ते)	कौन	इसका संहार करेगा ।	

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

धरिष्यति, याचिष्यतः, अयिष्यंति, वयिष्यंति, खनिष्यतः ।

षष्ठ पाठ ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ आषकः	जिनं	यच्छति (ति)	आषक	जिनको	पूजेगा ।
चंद्रः		त्वेक्ष्यति (ते)	चंद्रमा	दौम हीगा ।	
तस्करः	द्रव्यं	घोक्षति (ते)	चौर	द्रव्य छिपायेगा ।	
स्वामी	सेवकानि	आदेक्षति (ते)	प्रभु	सेवकोंको हुक्म देगा ।	
२ पाचकौ	आदनान्	भक्षति (क्षेति)	दीरसीइया	चावलोंको पकावेगे ।	
रजकौ	वस्त्राणि	रङ्क्षति (क्षेति)	दो धोबी	कपडा धोवेगे ।	

३ भृत्याः	गृहतलं	लेप्स्यन्ति (ति)	नीकर	घरको लीपिंगे ।
कृषकाः	वृक्षान्	लोप्स्यन्ति (ति)	किसान	पेड़ोंको काटिंगे ।
कृषीवलाः	क्षेत्राणि	वप्स्यन्ति (ति)	किसान लोग	खेत बोवेंगे ।
दुःखानि	हृदयं	तोत्स्यन्ति (ति)	दुःख	हृदयको व्यथित करिंगे ।

नौचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

कृषिष्यन्ते, धविष्यन्ते, देक्ष्यन्ते, कक्ष्यन्ति, भोक्ष्यन्ते, लेप्स्यन्ते,
भक्ष्यन्ते, लोप्स्यन्ते, घोक्ष्यन्ति ।

सप्तम पाठ ।

उत्तम पुरुष

(१) परस्मैपदो धातु

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ अहं	तत्र	अटिष्यामि ।	मैं वहां		धूमूंगा ।
अहं	आदनान्	विकिरिष्यामि ।	मैं चावल		वखिरूंगा ।
अहं	दुष्टान्	अदिष्यामि ।	मैं दुष्टोंको		दंड दूंगा ।
अहं	फलानि	खादिष्यामि ।	मैं फल		खाऊंगा ।
२ आवां		पतिष्यावः ।	हम दो जन		गिरिंगे ।
आवां		कठिष्यावः ।	हम दो जने	टुखसे	जीवन वितारिंगे ।
आवां	वृक्षान्	मेषिष्यावः ।	हम दो जने		पेड़ोंको सींचिंगे ।
३ वयं	जिनं	अर्चिष्यामः ।	हम लोग		जिनको पूजा करिंगे ।
वयं		हसिष्यामः ।	हम		हसिंगे ।
वयं	जैनग्रंथान्	पठिष्यामः ।	हम		जैनग्रंथोंको पढ़ेइंगे ।
वयं	ग्रामं	गमिष्यामः ।	हम		गांवको जावेंगे ।
वयं	कथां	गदिष्यामः ।	हम		कथा कहेंगे ।

१—परस्मैपदो धातुओंके लृट्, लकारमें उत्तम पुरुषसे स्यामि स्यावः, स्यामः प्रत्यय लगते

हैं । शेष कार्य प्रथम पुरुषके समान समझना ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

अटिष्यावः, अचिष्यामि, पतिष्यावः, अदिष्यामि, क्रमिष्यामि,
खदादिष्यामि, एषिष्यावः, विकिरिष्यामि, जीविष्यामः ।

अष्टम पाठ ।

१ अहं	दुग्धं	पास्यामि ।	मैं दूध	पीजंगा ।
अहं	पुष्पं	प्रास्यामि ।	मैं फूल	सूँघूंगा ।
अहं		जेष्यामि ।	मैं	जीतूंगा ।
अहं		क्षेप्यामि ।	मैं	नष्ट हूँजंगा ।
२ आवां	त्वां	स्यक्ष्यावः ।	हम दोनों	तुम्हारा स्पर्श करेंगे ।
आवां	चमूं	द्रक्ष्यावः ।	हम दोनों	सेनाको देखेंगे ।
३ वयं		मङ्क्ष्यामः ।	हम	ज्ञान करेंगे ।
वयं	ग्रंथान्	न्नास्यामः ।	हम	ग्रंथोंका अभ्यास करेंगे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

जेष्यामः, घ्रास्यावः, द्रक्ष्यामि, मंक्ष्यामि, दंक्ष्यामः, क्षष्यामः,
सक्ष्यामः, वक्ष्यावः, धक्ष्यावः, धक्ष्यामि, प्रक्ष्यामः, वैक्ष्यामि,
पास्यावः ।

नवम पाठ ।

उत्तम पुरुष

आत्मनेपदी धातु

१ अहं	वाराणसीं (१)	ईक्षिष्ये ।	मैं	बनारस देखूंगा ।
अहं	दुर्जनं	ईक्षिष्ये ।	मैं	दुर्जनको निंदा करूंगा ।

१—आत्मनेपदी धातुओंसे उत्तम पुरुषमें स्त्री, स्थावह, स्वामह प्रत्यय लगते हैं शेषकार्य मध्यमें इट हीना आदि प्रथमपुरुषके समान समझना ।

अहं	ईहिषे ।		प्रयत्न कहेगा ।
२ आवां	यतिष्यावहे ।	हम दोजने	यत्न करेंगे ।
आवां शास्त्रं	गाहिष्यावहे ।	हम दोनों	शास्त्रका अवगाहन करेंगे ।
आवां	दीक्षिष्यावहे ।	हम दो जने	दीक्षित होंगे ।
३ वयं गुणिनं	कल्पिष्यावहे ।	हम	गुणवान्की प्रशंसा करेंगे ।
वयं कुशीलं	गर्हिष्यामहे ।	हम	सब लोग कुशीलजनकी निंदा करेंगे ।
वयं	शिक्षिष्यामहे ।	हम	शिक्षा देंगे ।
वयं शिशून्	आदरिष्यामहे ।	हम	बच्चोंका आदर करेंगे ।
वयं	शंकिष्यामहे ।	हम	शंका करेंगे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

भिक्षिष्यामहे, गर्हिषे, मंथिष्यावहे, शंकिष्यामहे, मानिषे,
गाहिष्यावहे, मोदिष्यामहे, गाहिष्यामहे, शिक्षिषे, ईहिष्यामहे,

दशम पाठ ।

कर्ता	कर्म	क्रिया ।	कर्ता	कर्म	क्रिया ।
१ अहं	(१)स्मेषे ।	मैं			मुस्कराऊंगा ।
अहं त्वां	खड्क्षे ।	मैं			तुम्हारा आनिंगम कहेगा ।
२ आवां	उद्वक्ष्यावहे ।	हम दोनों			विवाद करेंगे ।
आवां धनं	लप्स्यावहे ।	हम दोजने			धन पावेंगे ।
३ वयं कार्यं	आरप्स्यामहे ।	हम			कार्य आरंभ करेंगे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

स्मेष्यावहे, उद्वक्ष्यामहे, लप्स्यामहे, रप्स्यावहे, खड्क्ष्या-
महे ।

एकादश पाठ ।

उभयपदी धातु (१)

- १ अहं जिन् अयिषामि (षे) मैं जिन भगवानकी सेवा करूंगा ।
 अहं महावीरं यक्षामि (क्षे) मैं महावीर स्वामीकी पूजा करूंगा ।
 अहं कूपं खनिषामि (षे) मैं कुआ खोदूंगा ।
 अहं वरान् याचिषामि (षे) मैं वर मागूंगा ।
 अहं गुणिनं अयिषामि (षे) मैं गुणीका आशय लूंगा ।
- २ आवां दरिद्रान् भरिष्यावः (वहे) हम दोनों दरिद्रोंकी पालेंगे ।
 आवां साधून् अयिष्यावः (वहे) हम दोनों साधुओंकी सेवेंगे ।
- ३ वयं कूपं खनिष्यामहे (ष्यामः) हम कुआ खोदेंगे ।
 वयं धनं घोक्ष्यामः (महे) हम धन छिपावेंगे ।
 वयं न त्वेक्ष्यामः (महे) हम दीप्तन होंवेंगे ।
 वयं त्वां आदेक्ष्यामः (महे) हम तुमकी आज्ञा देंगे ।
 वयं वस्त्राणि रंक्ष्यामः (महे) हम कपड़े रंगेंगे ।
 वयं भूमिं कक्ष्यामः (महे) हम भूमि जोतेंगे ।
 वयं गृहं लेप्स्यामः (महे) हम घरकी लीपेंगे ।
 वयं वृक्षान् लोप्स्यामः (महे) हम पेड़ काटेंगे ।
 वयं ताम् तोत्स्यामः (महे) हम उसस्त्रीकी व्यथित करेंगे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ

घोक्ष्ये, त्वेक्ष्यावः, आदेक्ष्यावः, रंक्ष्यामि, कक्ष्यावहे, लेप्स्यामि,
 लोप्स्ये, भरिष्यामः, वक्ष्ये, मोक्ष्यामहे, मंक्ष्यावहे, अक्ष्ये वप्स्या-
 मि, यक्ष्यामहे, अयिष्यावहे, देक्ष्ये ।

१—परस्मैपदमें जब रूप चलाने हों तब परस्मैपदी धातुओंके प्रत्यय आदि लगाना ।
 और जब आत्मनेपदमें चलाने हों तब आत्मनेपदी धातुओंके समान प्रत्यय आदि जानना ।

द्वादश पाठ ।

(१)—मध्यम पुरुष

परस्मैपदो धातु

१	त्वं	ग्रामं	अचिष्यसि ।	तुम	गांवको जावोगे ।
	त्वं	तदा	पठिष्यसि ।	तुम	तब पढोगे ।
	त्वं	किं	गदिष्यसि ।	तुम	क्या कहोगे ।
	त्वं	जिनं	अर्चिष्यसि ।	तुम	जिनकी पूजा करोगे ।
	त्वं	ओदनं	खादिष्यसि ।	तुम	चावल खावोगे ।
	त्वं	मुनिं	पूजिष्यसि ।	तुम	मुनिकी पूजाओगे ।
२	युवां	ग्रंथान्	पठिष्यथः ।	तुम दो जने	यंथोकी पढोगे ।
	युवां		कठिष्यथः ।	तुम	दुख पावोगे ।
	युवां	वृत्तान्	मेषिष्यथः ।	तुम दोनों	वृत्तोंको सीचोगे ।
	युवां	किं	एषिष्यथः ।	तुम दोनों	क्या चाहोगे ।
३	यूयं		कठिष्यथ ।	तुम सब	दुख पावोगे ।
	ययं	ग्रामं	क्रमिष्यथ ।	तुम सब	नगरको जावोगे ।
	यूयं	सर्वे	मरिष्यथ ।	तुम सब	मरोगे ।
	यूयं		जोविष्यथ ।	तुम	सब जीवोगे ।
	यूयं		पतिष्यथ ।	तुम सब	गिरोगे ।
	यूयं	जिनान्	अर्चिष्यथ ।	तुम लोग	जिनकी पूजाओगे ।
	यूयं	कथां	वदिष्यथ ।	तुम लोग	कथा कहोगे ।
	यूयं		आनंदिष्यथ ।	तुम	आनंद पावोगे ।
	यूयं	पापानि	संह्रिष्यथ ।	तुम लोग	पापोंका नाश करोगे ।
	यूयं		क्रीडिष्यथ ।	तुम लोग	खे लोगे ।
	यूयं	पठं	लिखिष्यथ ।	तुम	चिठी लिखोगे ।

१—मध्यम पुरुषमें परस्मैपदो धातुओंसे—स्यसि, स्यथः, स्यथ प्रत्यय लगते हैं शेष मध्यमें 'इत्' आना आदि प्रथम पुरुषके समान समझना ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

पठिष्यथः, एषिष्यसि, अचिष्यथः, कठिष्यथ, चरिष्यसि, अर्चिष्यथः
गमिष्यसि, गदिष्यथः, नदिष्यसि, ब्रजिष्यथः, अर्चिष्यसि, भवि-
ष्यसि ।

त्रयोदश पाठ ।

१	त्वं	कुत्र	स्थास्यसि ।	तुम	कहाँ ठहरोगे ।
	त्वं	पुष्पं	घ्रास्यसि ।	तुम	फूल खूँघोगे ।
	त्वं	किं शास्त्रं	न्नास्यसि ।	तुम	किस शास्त्रकी पढ़ोगे ।
२	युवां		जिष्यथः ।	तुम	दीनों जीतोगे ।
	युवां		क्षेप्यथः ।	तुम	दीनों नष्ट होंगोगे ।
३	ययं	शिशुं	स्यर्चयथ ।	तुम लोग	लड़कीको पूजोगे ।
	यूयं	मां	द्रक्ष्यथ ।	तुम लोग	सुझे देखोगे ।
	यूयं		मंड्यथ ।	तुम लोग	डूब जावोगे ।
	यूयं	कुत्र	वत्स्यथ ।	तुम लोग	कहाँ बसोगे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

स्यर्चयसि, क्षेप्यसि, मंड्यसि, पास्यथ, घ्रास्यथः, स्थास्यथ,
द्रक्ष्यसि, धक्ष्यसि, प्रक्ष्यथ, वेक्ष्यसि, स्यर्चयथः, दंक्ष्यसि, मर्चयसि,
वत्स्यसि, न्नास्यथः ।

चतुर्दश पाठ ।

(१)—धात्मनेपदो धातु ।

१	त्वं	किं	शंकिष्यसे ।	तुम करा	शंका करोगे ।
	त्वं	तत्र	उपवनं ईक्षिष्यसे ।	तुम	वहाँ बगीचा देखोगे ।

१—धात्मनेपदी धातुओंसे मध्यमपुरुषमें स्वसे, स्वथे, स्वर्ध्वे प्रत्यय लगते हैं शेष प्रथम-
पुरुषके समान समझना ।

त्वं तत्र	मोदिष्यसे ।	तुम	वहाँ इर्ष की प्राप्ति होगी ।
त्वं तम्	आदरिष्यसे ।	तुम	उसका आदर करोगे ।
२ युवां तान्	ईजिष्येथे ।	तुम	दोनों उनको निंदा करोगे ।
युवां	ईहिष्येथे ।	म	दोनों यत्र करोगे ।
युवां	चेष्टिष्येथे ।	तुम	दोनों चेष्टा करोगे ।
३ यूयं शास्त्राणि	गाहिष्यध्वे ।	तुम लोग	शास्त्रोंकी आलोचना करोगे ।
यूयं वस्त्राणि(विनि)मयिष्यध्वे ।		तुम लोग	कपड़ोंका विक्रय करोगे ।
यूयं पंडितान्	स्नाधिष्यध्वे ।	तुम लोग	पांडितोंकी प्रशंसा करोगे ।
नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—			

भिच्छिष्यसे, याचिष्यध्वे, ईहिष्यध्वे, कत्यिष्येथे, आदरिष्यध्वे, प्रथिष्यसे, मानिष्येथे, गाहिष्यध्वे, चेष्टिष्यध्वे, शंकिष्यध्वे ।

पंचदश पाठ ।

१ त्वं	स्नेष्यसे ।	तुम	सुस्कराओगे ।
त्वं तां	स्वंच्यसे ।	तुम	उसका आलिंगन करोगे ।
२ युवां के	उद्वक्ष्येथे ।	तुम दोनों	किनसे विवाह करोगे ।
युवां यशः	लप्स्येथे ।	तुम दोनों	यश प्राप्त करोगे ।
३ यूयं कार्याणि	आरप्स्यध्वे ।	तुम लोग	कार्योंकी प्रारंभ करोगे ।
१—नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—			

स्नेष्येथे, उद्वक्ष्यध्वे, स्वंच्यसे, लप्स्यध्वे, रप्स्यध्वे,

षोडश पाठ ।

उभयपदी धातु (१)

१ त्वं जिनं	अयिष्यसि (से)	तुम जिनकी सेवा करोगे ।
त्वं महावीरं	यक्ष्यसि (से)	तुम महावीरकी पूजा करोगे ।

त्वं कूपं खनिष्यसि (से) तुम कुआ खोदोगे ।

त्वं वरान् याचिष्यसि (से) तुम वर मांगोगे ।

त्वं गुणिनं अयिष्यसि (से) तुम गुणीका सहाय लोगे ।

२ युवां दरिद्रान् भरिष्यथः (ष्येथे) तुम दोनों गरीबोंका पालन करोगे ।

युवां साधून् अयिष्यथः (ष्येथे) तुम दोनों साधुओंकी सेवा करोगे ।

युवां धनं धोक्ष्यथः (क्ष्येथे) तुम दोनों धन क्षिपावोगे ।

युवां सेवकं देक्ष्यथः (क्ष्येथे) तुम दोनों सेवकको आज्ञा दोगे ।

३ यूयं वस्त्राणि रक्ष्यथ (ध्वे) तुम लोग कपड़ा रंगोगे ।

यूयं भूमिं कक्ष्यथ (ध्वे) तुम लोग भूमिकी जोतोगे ।

यूयं शिशून् आदरिष्यथ (ध्वे) तुम लोग लड़कोंका आदर करोगे ।

यूयं गृहं लोप्स्यथ (ध्वे) तुम लोग घर लीपोगे ।

यूयं वृक्षान् लोप्स्यथ (ध्वे) तुम लोग पेड़ काटोगे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

घोक्ष्यध्वे, त्वेक्ष्यसे, अदेक्ष्यध्वे रक्ष्यसे, कक्ष्यसि, लेप्स्यसि, लोप्स्यसे, भरिष्यसि, वक्ष्यध्वे मोक्ष्यध्वे सक्ष्यसि, भ्रक्ष्यध्वे, वप्स्यथ, तोत्स्यसि, यक्ष्यथ, अयिष्यध्वे, धविष्यसि, देक्ष्यसि ।

सप्तदश पाठ ।

साहित्य परिचय

हिंदीमें अनुवाद करो ।

अथ नयभूषणो विक्रमवान् प्रभुः पद्मनाभः शत्रून् जेतुं निर्गमिष्यति । स मार्गं गच्छन् सर्वसेनासहितस्तारामंडलपरिहृतश्चंद्रव त्वेक्ष्यति । सोऽद्वितीयां विभूषां (शोभा) वहंतं मणिकूटं नाम पर्वतं द्रक्ष्यति । तं दृष्ट्वा सेनापतिः “अत्र गतः कोऽपि जनः पौडां न अनुभवति” इति गदिष्यति । इदं श्रुत्वा नृपस्तम् आश्रयिष्यति । पुनः

कतिचिद् (कुछ) दिवसानंतरं जयार्थं प्रस्थास्यति । समीपं आगच्छंतं पद्मनाभं आकर्ष्य केचित् (कोई) शत्रव इतस्ततो दिशोऽचिष्यति, केचित् पर्वतगह्वराणि सेविष्यंते केचित् पद्मनाभचरणमाश्रयिष्यति, केचित् युद्ध्वा (लड़कर) क्षेप्यति, केचित् स्वसुतदारान् घोक्ष्यति । सोऽपि नृपः पद्मनाभ उहृतान् स्वविरोधिनो विहाय कान् चिद् अपि न तोत्स्यति, तान् हितवचांसि एव उपदेक्ष्यति, अतः शत्रुमनांसि अपि अनुरक्ष्यति । स मत्तान् आक्षोभ्य घनतत्परान् एव छषिष्यति, दरिद्रान् भरिष्यति, दानादिकधर्मकार्यं आचरिष्यति । अनंतरं सर्वाः प्रजाः मोदिष्यते, तथा हृष्टाः सत्यस्तं गुरुमिव ईक्षिष्यते, पितरमिव आदरिष्यते देवमिव अर्चिष्यति । इत्थं (इस प्रकार) स राज्यं कृत्वा दीक्षिष्यते मोक्षं च लप्स्यते ।

हिंदो बनाओ—

मैं कहों (कुत्रापि) नहीं जाऊंगा । तुम क्या पढोगे । नौकर तुम्हारा सेवा करेगा । विद्यार्थी गुरुका सहारा लेंगे । मैं जैनद्र व्याकरण पढूंगा । लड़के उसका सम्मान करेंगे । आग हाथको जला देगी । मुनिराज आवकोंको उपदेश देंगे । कुम्हार घड़े बनावेगा । वह चूण खावेगा । तुम दोनों किस वस्तुका विनिमय करोगे । अतिथि धन मांगेगा । हम ईश्वरको पूजेगे और गुरुको नमस्कार करेंगे । पिपासाकुल पशु पानी पावेंगे । वे यहां नहीं रहेंगे । राजा कुछ दिन वाद प्रस्थान करेगा । हम दोनों इसको नहीं चाहेंगे । मैं गुरुसे पूछूंगा । वह नदीको तर जायगी । मच्छर मुझको काटेगा । पद्मनाभ अवश्य जातेगा । किसान खेत जोतेगे और बीज बोवेंगे । उनको कौन छुवेगा ? लोग इसको प्रशंसा करेंगे । यह बात प्रसिद्ध हो जायगी । यदि तुम यत्न करोगे तो विहान् होजावेगा । हम पढना शुरू करेंगे । दानी घर लोपेंगी । रसीइया चावल पकावेगा । सूर्य चमकेगा ।

शुद्ध करो—

नदी एधिष्यति । नौका मञ्चते । अहं राजानं ईक्षिष्यामि ।
कुलालः पात्राणि स्रक्षति । नार्यः नगरीं प्रवेक्षति । के मोदिष्यति ।
अहं दुग्धं पास्ये । जीवकः गुणमालां उदक्षति । कर्माणि फलि-
ष्यति । कः इमां स्वञ्चति । साधवः जिनं अर्चिष्यति । त्वं
कदा किं कार्यं आरप्स्यति । यूयं जीविष्यध्वे । राजानौ कीर्तिं
लप्स्यतः । त्वं धनं एधिष्ये । पद्मनाभः दोक्षिष्यसे । अहं धनं
याचिष्यसे । यूयं पुनः पुनः चेष्टिष्यामहे । वयं जैनं द्रं पठिष्यामहे ।
भ्रमरः पुष्पं घ्रास्यामि । बालकः गृहं गमिष्यावः । कृषकाः क्षेत्रं
कक्ष्यथः । ते वीजान् वप्स्यथ । विद्यार्थिनः शास्त्राणि म्नास्यति ।
कर्म फलिष्यसि । अग्नयः काष्ठानि धक्ष्यसि । यूयं सप्स्यामः ।
जनाः देवान् मानिष्यसे । गुणग्राहेणः पंडितान् कल्पिष्यध्वे ।
सुकर्मं प्रथिष्यसे । युवां कदा उदक्ष्यते । के यशांसि लप्स्यते ।
निर्धनाः सधनं अयिष्यावहे । राजा कारागारवासिनः मोक्ष्यसे ।
यूयं पापकर्माणि त्यक्ष्यते । वयं लाजान् ख्लादिष्यसे । पाचकः
मोदकान् भ्रक्ष्यध्वे । रजकः वस्त्राणि रंक्ष्यते । के वीजान् वप्स्यसे ।
प्रियवियोगः हृदयं तुदिष्यसि । कर्षकाः वीजान् वपिष्यति ।
मुनयः श्रावकान् आदेशिष्यति । नौका मञ्जिष्यति । कृषीवलः
क्षेत्रं कधिष्यति । राजा प्रजाः अनुरंजयिष्यति । जीवकः गुण-
मालां उदक्षिष्यति । अहं अत्र वसिष्यामि । पंडिताः धनानि
लभिष्यति । श्वश्रूः वधूं स्वञ्जिष्यते । सर्पः भेकं दंशिष्यति ।
पद्मनाभः जयिष्यति । यूयं शिशून् आदृष्यथ । पापकर्मा त्वं
पापं न त्यजिष्यसे ।

संस्कृतमें अनुवाद करो—

यहां (भरतक्षेत्रे) चौदह मनु होंगे। अंतिममनु महापद्म नामके
होंगे। उनका मुख (तन्मुखं) चंद्रमाके समान चमकेगा। हाथ

शेषनागको जीतेगे । वे विषय वासनाओंको जलावेगे । कुबेर अयोध्याको वनावेगा । वह बहुत प्रसिद्ध होगे । वे सुंदरी नामक राजपुत्रीको विवाहेंगे । एक समय (एकदा) रानी सोलह (षोडश) स्वप्न देखेगी । फल पतिसे पूछेगी । पति शुभफल कहेगा । पुत्र जन्म होगा । देव आवेंगे । वे पुत्रको पांडुकशिला पर ले जावेंगे (नैष्यंति) उसका अभिषेक करेंगे, और पूजन करेंगे । लौट कर (प्रत्यागत्य) नगरोत्सव करेंगे । बहुतसे भगवान्की सेवा करेंगे । वाकीके (शेष) स्वर्गको चले जायेंगे ।

ऊपर लिखित गद्यपर संस्कृतमें प्रश्नोत्तर करो ।

हिंदीमें अनुवाद करो—

श्रीमंतं जीवधरं प्राप्नो लोको हृष्टः पुष्टस्तुष्टः सर्वविपदरहितः सुखभोगो च भविष्यति । केऽपि दुःखं न द्रक्ष्यंति । नार्योऽविधवाः शीलवत्यश्च भविष्यंति । दुर्भिक्षादिजन्यं दुःखं न स्थास्यति । चौराः कुत्रचित् अपि न वत्स्यंति । सर्वं धर्ममाचरिष्यंति, गुरुन् संमानिष्यंते, ईश्वरं अर्चिष्यंति, सत्कथा वदिष्यंति, पुत्रमुखं ईक्षिष्यंते । मुनय इतस्ततः सुधर्म उपदेक्ष्यंति । जना दीक्षिष्यंते । केचित् स्वर्गं गमिष्यंति केचित् च पुनरपि मनुष्याः भविष्यंति ।

प्रश्नमाला—

कः कं प्राप्नोः कीदृशो भविष्यति । के किं न द्रक्ष्यंति । नार्यः कीदृशा भविष्यंति । किंजन्यं किं न स्थास्यति । के न वत्स्यंति । के कं आचरिष्यंति । मुनयः किं करिष्यंति । जनाः कीदृशाः भविष्यंति । कं अर्चिष्यंति ।

दशम अध्याय ।

तुदादि और भ्वादिगण्य धातुओंके आज्ञा,
आशीर्वाद अथक लोट् लकारके साथ प्रथमा
और द्वितीया विभक्तिका प्रयोग

प्रथम पाठ ।

प्रथम पुरुष (३)

परस्मैपदौ धातु

१ स	ग्रामं	गच्छतु ।	वह	गांवको जाय ।
	श्रावकः साधुं	अर्चतु ।	श्रावक	साधुको पूजे ।
	इयं पुस्तकं	पठतु ।	यह स्त्री	पुस्तकको पढे ।
	शिशुः पुण्याणि	विकिरतु ।	लड़का	फूलोंको विकिरे ।
	सर्वः जनः	नन्दतु ।	सब लोग	प्रसन्न होओ ।
	जैनैर्द्रं धर्मचक्रं	सततं प्रभवतु ।	जिनैर्द्र भगवानका धर्मचक्र	इमंशा समर्थ रहै ।
२ अमू		मिषतां ।	ये दो जने	स्पृहां करे ।
	बालकौ	हसतां ।	दो	बालक हंसे ।
	ते	जीवतां ।	वे दो स्त्रियां	जीवें ।
	साधु	उपदिशतां ।	दो साधु	उपदेशदे ।
	शिशू दुग्धं	पिबतां ।	दो लड़के	दूधपीवें ।
३ पथिकाः		चलंतु ।	रास्तागीर	चलें ।
	नाविकाः नदीं	तरंतु ।	नाविक (मज्जाइ)	नदीको पार करे ।

१—पहिलेके अध्यायोंमें जो वर्तमान कालके प्रथमपुरुषमें 'पठति, पठतः, पठंति' आदि रूप बतलाये हैं उनके अंतके 'ति, तः, अंति' को क्रमसे 'तु, तां, अंतु' कर देनेसे इस (लोट्) के रूप बनते हैं।

पुष्पाणि	स्फुटंतु ।	फूल	खिलें ।
राजानः	दुष्टान्	अदंतु ।	राजा लोग दुष्टोंका दमन करें ।
ते	गृहं	गच्छंतु ।	वे घरकी जाय ।
शिशवः	कुसुमानि	जिघ्रंतु ।	लड़के फूल सूँघें ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

गायतु, पिबंतु, जिघ्रतां, ब्रजतु, नंदताम्, अंचतां, अटतु, भवतां, ग्लायतां, सृजंतु, विकिरतां, सर्पतां, दशतु, वहतां, दहंतु, मनतां, दिशतु, तुदतां, अंचतु ।

संस्कृत बनाओ—

दो लड़कियां अग्नि न छूवें । वे नदी पार करें । कुम्हार घड़ा बनावे । जीवंधर जीतें । पाप नष्ट हो । पुत्र जोवें । लड़के दूध पीवें ।

शुद्ध करो—

अयं शास्त्राणि पठंतु । मत्तगजौ सञ्चैः नदंतु । मूर्खाः मिषतां । बालिकाः झीच्छतु । सा तत्र वसंतु । कर्माणि फलतु । भवान् (आप) चिरं जीवतु ।

हिंदी बनाओ—

निंदंतु नीतिनिपुणा यदि वा सुवंतु (सुति करें), लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा ययेष्टं (इच्छाके अनुसार) । जनः शूरः सुरूपः सुभगो वक्त्रा वा भवतु परं अर्थं विना न प्रतिष्ठां गच्छति । धनार्थी जीवलोकोऽयं श्मशानमपि सेवते । त्यक्त्वा जनयितारं (पितरं) स्वं (अपने) निःस्वं (निर्धनं) गच्छति दूरतः । भवान् कुलक्रमागतं राज्यभारमुद्वहतु । स्वकौयं पितरं मातरं गुरुजनं भवंतोऽंचंतु । छात्राः सर्वदा सदाचारान् चरंतु ।

द्वितीय पाठ ।

(१) आत्मनेपदो धातु

१ मतिः	एधतां ।	बुद्धि	वढे ।
जीवकः	सुरमंजरीं उद्वहतां ।	जीवंधर	सुरमंजरीको व्याहृ ।
पिता	पुत्रं स्वजतां ।	पिता	पुत्रको आलिंगन करे ।
२ विद्यार्थिनी	शिचेतां ।	श्री विद्यार्थी	पढावे ।
ब्रह्मचारिणी	दीचेतां ।	श्री ब्रह्मचारी	दीक्षावे ।
एते	नगरे प्रयेतां ।	ये दी नगर	प्रसिद्ध हों ।
एती	चेष्टेतां ।	ये दीनीं	चेष्टा करे ।
शिशू	यतेतां ।	दी लड़के	प्रयत्न करे ।
३ शिशवः	स्मयंताम् ।	लड़के	सुस्कारें ।
ते	साधून् कत्यंतां ।	वे साधुओंकी	प्रशंसाकरे ।
अमूः	कार्याणि आरभंताम् ।	ये लोग	काम शुरू करे ।
गुणिनः	यशांसि लभंतां ।		यश प्राप्त करे ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

बर्द्धतां, एधेतां, वेष्टंतां, यतंतां, स्मयतां, आरभतां, कत्यतां, शंकंतां, मोदंताम्, भिद्यतां, ईहंतां, ईजंताम्, लभेताम्, सहतां, ईचंतां ।

गढ़ करो—

अमू मोदंतां, बालकाः यतेतां, पंडिताः प्रथतां, शत्रवः वीर्यं सहतां, नद्यः बर्द्धतां, युवकी उद्वहतां, विद्वांसः शास्त्राणि गाहतां ।

संस्कृत बनाओ—

लड़के लोग नदियोंको देखें । बालक पुस्तकोंको विनय करे ।

१—आत्मनेपदी धातुओंके वर्तमानकालके एधते, एधेते, एधंते, आदि रूपोंके अंतके 'ते' को 'तां' कर देनेसे रूप बनते हैं ।

लड़के यश पावे । जीवंधर प्रसिद्ध हो । चन्द्रमा दीप्त हो । राजा दुर्जनोको पीडादे ।

शुद्ध करो—

गुणवान् कीर्तिं लभतु । शिशवः कुसुमानि जिघ्र्तां । राजधानी प्रसतु । बुद्धिः बर्द्धतु । पुत्रौ जीवितां । राजानः दुष्टान् अहंतां । पिता पुत्रं स्वजतां । वृद्धाः लाजान् विक्रिेतां । हृदयं मोदतु ।

तृतीय पाठ ।

(१) उभयपदो धातु

- १ पाचकः यवान् भुञ्जतु (तां) रसोदया जीको भुंजे ।
 शिशुः लताः सिंचतु (तां) लड़का लताओंको सींचे ।
 राजा दरिद्रान् भरतु (तां) राजा दरिद्रोंका पोषण करे ।
 निर्धनः धनं याचतु (तां) निर्धन धन मांगे ।
- २ श्रावकौ जिनं यजतां (जीतां) दो श्रावक जिनकी पूजा करें ।
 कृषीवली क्षेत्रं कर्षतां (र्षेतां) दो किसान खेतको जोते ।
 भृत्यौ गते खनतां (नेतां) दो सेवक गड्डा खोदे ।
 तंतुवायी वस्त्राणि वयतां (येतां) दो जुलाहे कपड़े बुने ।
- ३ ते त्वां तुदंतु (तां) वे तुम्हे टूख दें ।
 दरिद्राः धनवर्तं आश्रयंतु (तां) गरीब लोग धनवान्का सहाराले ।
 रजकाः वस्त्राणि रजंतु (तां) धोबी कपड़े रंगे ।
 वृद्धाः धवंतु (तां) बूढ़ कपड़े ।
 सेवकाः वृद्धान् लुपंतु (तां) सेवक बूढ़ काटे ।

१—आत्मनेपदमें जब रूप चलाना हो तब आत्मनेपदी धातुओंके समान और परस्मैपदमें चलाना हो तब परस्मैपदी धातुओंके समान चलाना ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

लिम्पतु, छपंतां, सिंचंतु, त्विषंतां, अयतां, भरतु, गूहतां, सिंचंतु, भजेतां, पचंतां, नयंतां ।

शुद्ध करो—

सूर्यः त्विषेतां, गृहस्थः दरिद्रान् भरंतु, निर्धनः धनिनं भजेतां, राजा कारागारवासिनः सुंचंतु, प्रभुः भृत्यान् आदिशतां, नार्यः चंद्रनं लिंपेतां, ब्रह्मचारिणः दीक्षेतां, भृत्याः स्वामिनं सेवताम् ।

संस्कृत बनाओ—

श्रावक लोग पापोंका संहार करें । किसान लोग खेत बोवें । गृहस्थ द्रव्य वितरण करें । सेवक भार ढोवें । पुत्रविरह हृदयको व्यथित करे । निर्धन धनियोंका सहारा लें । लड़कियां शरीर लिप्त करें । दो स्वामी सेवकोंको आज्ञा दें । मुनि धर्मका उपदेश दें । कुम्हार घड़ा बनावे । पापी पाप छोडि । भिक्षुक गांवकी लाय । गाय खेतको खावे । विद्यार्थी संस्कृत पढे । कोई किसीकी निंदा न करे । धनिक लोग गुणियोंका पोषण करें । राजा धर्मात्मा हों । सब लोग सुखी हों । कोई दुख न पावे ।

चतुर्थ पाठ ।

(१) उत्तम पुरुष

परस्मैपदी धातु

१ अहं	जैनेंद्रं	पठानि ।	मैं	जैनेंद्र पढ़ूं ।
अहं	विद्यालयं	गच्छानि ।	मैं	पाठशाला जाऊं ।
अहं	जिनं	अर्चानि ।	मैं	जिनकी पूजाकरूं ।
अहं	विद्यां	इच्छानि ।	मैं	विद्याकी चाहूं ।

१—वर्तमान कालके उत्तमपुरुषके वदामि, वदावः, वदामः आदि रूपोंके मि, वः, मः, की क्रमसे 'मि, व, म' शर देणसे इसकी रूप हो जाते हैं ।

अहं		मिषाणि ।	मैं	सप्टां करूं ।
अहं	फलं	खादानि ।	मैं	फल खाऊं ।
२ आवां		मज्जाव ।	हम दो जने	डूबें ।
आवां	घटान्	सृजाव ।	हम दो जने	घड़ा बनावें ।
आवां		जयाव ।	हम दोनों	जीतें ।
आवां	ग्रामं	व्रजाव ।	हम दो जने	गांव जावे ।
आवां	पापानि	निंदाव ।	हम दोनों	पापोंकी निंदा करें ।
आवां		नंदाव ।	हम दोनों	आनंदित हों ।
३ वयं	वनं	अंचाम ।	हम	बनकी जावें ।
वयं		अताम ।	हम सब	हमेशा चलें ।
वयं	गृहं	विशाम ।	हम	घरमें प्रवेश करें ।
वयं	संसारं	तराम ।	हम	संसारकी पार करें ।
वयं	न	क्रंदास ।	हम न	गोवें ।
वयं	पुष्पाणि	विकिराम ।	हम	फूल बिखेरें ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

हराम, भवानि, गदाव, नंदास, अंचाव, जिघ्राणि, पिबानि, दहाव, दशाम, जीवास, इच्छाम, सृजाव, जयाम, विशानि, ।

संस्कृत बनाओ—

हम दूध पीवें । मैं पत्र लिखूं । हम दोनों चिरकाल जीवें । हम शत्रु जीतें । हम घरमें प्रवेश करें । मैं दुर्जनकी निंदा करूं । हम दो जने पाठ पूछें । मैं तुमकी स्पर्श करूं । हम बनारस (वाराणसी) चलें । हम फूल सूँघें । हम यहां रहें । मैं शीघ्र प्रस्थान करूं । मैं कर्म जलाऊं । हम दो जने फल खावें । हम नदी तरें । हम सत्य वाक्य बोलें । मैं पंडित होऊं । हम शास्त्र मनन करें । हम दोनों धन बांटे ।

पंचम पाठ ।

(१) आत्मनेपदी धातु

१ अहं	स्वीरत्नं	लभे ।	मैं	श्रेष्ठ स्त्रीको प्राप्त करूँ ।
अहं	तां	उद्वहै ।	मैं	उसकी व्याहूँ ।
अहं	सज्जनं	कथ्ये ।	मैं	सज्जनकी प्रशंसा करूँ ।
अहं	गुणिनः	माने ।	मैं	गुणियोंका सम्मानकरूँ ।
अहं		शंके ।	मैं	शंका करूँ ।
अहं		ईहै ।	मैं	प्रयत्न करूँ ।
२ आवां	सेवकान्	तिजावहै ।	हम दोनों	सेवकोंको लमा करेँ ।
आवां	शिष्टान्	आदरावहै ।	हम दोनों	लड़कोंका आदर करेँ ।
आवां	पठनं	आरभावहै ।	हम दोनों	पढ़ना प्रारंभ करेँ ।
आवां	दुर्जनान्	ईजावहै ।	हम दोनों	दुर्जनोंकी निंदा करेँ ।
आवां	धनं	ददावहै ।	हम दोनों	धनदेँ ।
३ वयं		दीक्षामहै ।	हम लोग	दीक्षित हों ।
वयं	तान्	स्वजामहै ।	हम लोग	उनका आलिङ्गन करेँ ।
वयं	दुष्टान्	गर्हामहै ।	हम लोग	दुष्टोंकी निंदा करेँ ।
वयं	ताः	उद्वहामहै ।	हम लोग	उनसे विवाह करेँ ।
वयं		स्मयामहै ।	हम	सुस्करावेँ ।

निम्नलिखित शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

ईक्षे, स्मये, ईजामहै, यते, ईहै, आदरे, गाहावहै, मनावहै, गर्हावहै, भिक्षे, तिजे, शंकामहै, लभावहै, रभे, स्वजामहै ।

शुद्ध करो—

अहं यशः लभानि । आवां कार्यं आरभाव । वयं त्वां स्वजाम ।

१—वर्तमान कालके आत्मनेपदी धातुओंके लभे, लभावरे, लभामहै आदिके 'उ' को 'इ' कर देनेसे इसके रूपही जाते हैं ।

अहं दुर्जनान् गर्हाव । आवां सज्जनान् आदरे । वयं शत्रून् जयामि ।
वयं शास्त्राणि मनावहै । वयं अन्नं भिक्षाम । अहं वनं व्रजे ।

संस्कृत बनाओ—

हम लोग यत्न करें । मैं अच्छे कार्य प्रारंभ करूं । हम दोनों
सज्जनोंकी प्रशंसा करें । हम लोग अपराधियोंको क्षमा करें ।
हम गुणियोंका आदर करें । मैं दीक्षालूँ । हम दो जने बढें ।
हम द्रव्योंका विनिमय करें । मैं शोभित होऊँ । हम दोनों जीतें ।

षष्ठ पाठ ।

उभयपदी धातु

- १ अहं ओटनं पचानि (चै) मैं चावल पकाऊँ ।
अहं पापानि मुंचानि (चै) मैं पाप छोड़ूँ ।
अहं तं न तुदानि (दै) मैं उसको व्यथित न कहूँ ।
अहं क्षेत्रं सिंचानि (चै) मैं खेत सींचूँ ।
अहं क्षेत्रं वपानि (पै) मैं खेत बीजूँ ।
अहं दुर्बलान् भराणि (रै) मैं दुर्बलोंका पालन कहूँ ।
- २ आवां धनं गूहाव (वहै) हम दोनों धन छिपायें ।
आवां गुणिनः आश्रयाव (वहै) हम दो जने गुणियोंका आश्रयमें ।
आवां जिनं भजाव (वहै) हम दो जने जिनभगवान्को भजें ।
आवां अर्थे याचाव (वहै) हम दो जने धन मांगें ।
आवां धर्मं उपदिशाव (वहै) हम दो जने धर्मका उपदेश दें ।
- ३ वयं वृषदः क्षिपाम (महै) हम लोग यत्नर फेंके ।
वयं वृक्षान् लुम्पाम (महै) हम वृक्षोंका काटें ।
वयं वस्त्राणि वयाम (महै) हम कपडे वन ।
वयं दुकूलं रजाम (महै) हम दुकूल (धोती दुपट्टा) रंजी ।
वयं गृहं लिपाम (महै) हम घर लीपें ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

छषाम, भजे, वहानि, तुदामहै, सिंचाम, भराणि, याचे, याजानि,
भजावहै, श्रयाम, रजानि, वहावहै, नयानि ।

शुद्ध करो—

अहं जिनं श्रयामहै । अहं पापं मुंचाम । आवां क्षेत्रं वषामहै ।
वयं ताः तुदै । अहं लताः सिंचामः । आवां जिनं यजामहै । वयं
वस्त्राणि रजाव । वयं शत्रून् छषावहै ।

संस्कृत बनाओ—

हम किसीको पीडा न दें । हम दो जने पेड सोचें । मैं
रस्सी लाऊं । हम लोग बैरियोंको मारें । हम भगवान्का सहारा
लें । हम बोझ ढोवें । हम लोग नौकरोंको आज्ञा दें । हम
धोती (शर्टी) रंगे । मैं जौ (यव) भूँजू । हम ढेले (लोठ)
फेंके ।

सप्तम पाठ ।

(१) मध्यम पुरुष ।

• परस्मैपदी धातु

१ त्वं	लतां	उच्च ।	वृ	लता सींच ।
त्वं	कथां	गद ।	वृ	कथा कह ।
त्वं	विद्यां	मन ।	वृ	विद्या पढ ।
त्वं	धनं	वितर ।	वृ	धन बाँट ।
त्वं	तां	तर्ज ।	तृ	उस लड़कीको तर्जना कर ।

१—परस्मैपदी धातुओंके मध्यमपुरुषके आज्ञा (लोट्) अर्थमें रूप चलाने हींते वर्तमान कालके मध्यम पुरुषके उच्चसि, उच्चथः, उच्चथ आदि रूपोंमें क्रमसे, सिकालीप 'थः' को 'तं' और 'थ' को 'त' कर देना चाहिये ।

त्वं	पंडितः	भव ।	तू	पंडित हो ।
२ युवां		जिषतं ।	तुम दोनों	शोभित होओ ।
युवां	पुष्पाणि	विकिरतं ।	तुम दो जने	फूल बखे रो ।
युवां	इमां	पश्यतं ।	तुम दोनों	इस स्त्रीको देखो ।
युवां	लतां	शीकतं ।	तुम दो जने	लताको सींचो ।
युवां	नदीं	क्रामतं ।	तुम दो जने	नदीको जाओ ।
३ यूयं	कुमारीं	तर्दत ।	तुम लोग	कुमारीको मारो ।
यूयं	ग्रामं	गच्छत ।	तुम लोग	गांवको जावो ।
यूयं	गृहं	विशत ।	तुम लोग	घरमें प्रवेश करो ।
यूयं	अपराधान्	मर्षत ।	तुम लोग	अपराधीको क्षमा करो ।
यूयं	जिनं	मह्यत ।	तुम लोग	जिन भगवानकी पूजा करो ।
यूयं	दग्धं	पिबत ।	तुम लोग	दूध पीओ ।

नौवें लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

भूष, क्रामत, निंद, गदत, अर्चतं, चाम, आमृश, जर्जतं, इच्छत, भवतं, मनतं, कृततं, पृच्छतं, वदत, जपतं, प्रणम, जय, जीवत, ङ्गीच्छत, रिषत ।

संस्कृत बनाओ—

तुम बनको जाओ । तुम लोग पाठ पढ़ो । जिन भगवानको पूजो । तुम दो जने धन कमाओ । किसीकी निंदा न करो । तुम दो जने सर्वदा आनंदित होओ । कपड़े बुनो । पापोंको छोडो । तुम लोग कोई बात पूछो । फूल बिखेरो ।

अष्टम पाठ ।

आत्मनेपदी धातु

१ त्वं		भाषस्व ।	तुम	कहो ।
त्वं	यंथं	वेष्टस्व ।	तुम	यंथको वेष्टित करो ।
त्वं	विद्यां	ईहस्व ।	तुम	विद्याको चाहो ।
त्वं	सुजनान्	कत्यस्व ।	तुम	सज्जनोंकी प्रशंसा करो ।
त्वं	नदीं	ईजस्व ।	तुम	नदीको देखो ।
२ युवां	तान्	ज्ञावेथां ।	तुम दो जने	उनकी प्रशंसा करो ।
युवां	शास्त्रं	लोचेथां ।	तुम दो जने	शास्त्रोंको देखो ।
युवां	धनं	मांक्षेथां ।	तुम दी जने	धनको इच्छा करो ।
युवां	यंथान्	गाहेथां ।	तुम दी जने	यंथोंका अवगाहन करो ।
३ यूयं	अन्नं	भिक्षध्वं ।	तुम लोग	अन्न मांगो ।
ययं		एधध्वं ।	तुम लोग	बटो ।
यूयं		शोभध्वं ।	तुम लोग	शोभित होओ ।
यूयं	मानावस्तुनि	मयध्वं ।	तुम लोग	नामा वस्तुओंका लीनदेन करो ।
यूयं		शंकध्वं ।	तुम लोग	शंका करो ।
यूयं		दोषध्वं ।	तुम लोग	दोषा लो ।
यूयं		यतध्वं ।	तुम लोग	यत्र करो ।

नीचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

स्मयस्व, तिजध्वं, उहहस्व, ईजस्व, यतध्वं, आदस्व, भिक्षेथां, शिञ्जध्वं, ईक्षेथां ।

१—आत्मनेपदी धातुओंकी आज्ञा (लोट) में मध्यमपुरुषकी यदि रूप बनाने होंतो वही-मान कालके मध्यमपुरुषके भाषसे, भाषेथे, भाषध्वे आदिमेंके 'से, थे, ध्वे' को क्रमसे स्व, थां, और ध्वं कर देना चाहिये ।

संस्कृत बनाओ—

तुम लोग ईश्वरके दर्शन करो। तुम लोग हमको क्षमा करो। तुम दो जने शास्त्रोंका अवगाहन करो। तुम गुणियोंकी प्रशंसा करो। तुम लोग शंका करो। तुम दुर्जनोंकी निंदा करो। तुम लोग शत्रुओंको क्षमा करो।

बह करो—

यूयं पंडितान् श्लाघस्व। त्वं जिनं कल्पध्वं। युवां अन्नं खादेथां। त्वं गंगां ईक्ष्व। यूयं द्रव्यजातानि मयस्व। युवां मां तिजतं। यूयं पुष्पाणि किरस्व।

नवम पाठ ।

उभयपदी धातु

- १ त्वं भारं वह (स्व) तुम भार ढोओ।
 त्वं मृत्युं आदिश (स्व) तुम मौकरकी आज्ञा दो।
 त्वं ईश्वरं भज (स्व) तुम भगवान्को सेवो।
 त्वं धनानि गूह (स्व) तुम धन छिपाओ।
 त्वं आम्रं चष (स्व) तुम आमकी चूसो।
 त्वं त्विष (स्व) तुम दीप्त होओ।
- २ युवां दरिद्रान् भरतं (रेथां) तुम दो जने दरिद्रोंका पालन करो।
 युवां शत्रून् पृषतं (पेथां) तुम दो जने शत्रुओंको मारो।
 युवां जिनान् यजतं (जिथां) तुम दोनों जिनकी पूजा करो।
 युवां राजतं (जिथां) तुम दो जने शाभित होओ।
 युवां क्षेत्रं वपतं (पेथां) तुम दो जने खेत बोओ।
- ३ यूयं ईश्वरं श्रयत (ध्वं) तुम लोग भगवानका सहारा लो।

यूयं अन्नं भृञ्जत (ध्वं) तुम लोग अन्न पकाओ ।

यूयं गात्रं लिपत (ध्वं) तुम लोग शरीर लिप्त करो ।

यूयं तरुन् लुपत (ध्वं) तुम लोग पेड़ काटो ।

गौचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

यज, आदिशियां, भजस्व, गूहध्वं, मुंचतं, आश्रयेथां, याचतं,
सिंचत, भरध्वं, तुद, कर्षस्व, छपध्वं, खनेथां ।

ग्रह करो—

त्वं भृत्यं आदिशध्वं । युवां तान् तुद । यूयं तं यजतं ।
त्वं लनां लुपतं । यूयं इधनं आहर । युवां क्षेत्रं सिंचध्वं ।

संस्कृत बनाओ—

तुम कपड़े रंगो । तुम सब लोग सच्चे धर्मका सहारा लो ।
तुम दो जने विद्या मांगो । तुम किमोकी दुख न दो । तुम लोग
जौ भूजो । तुम शत्रुओंकी मारो । तुम लोग दुर्जनोंको कष्टदो ।
तुम दो जने इस निरपराधीकी छोड़ दो । तुम लोग कूआं खोदो ।
तुम बीज बोओ । तुम दोनों खेत जोतो ।

परिशिष्ट ।

(१) संबोधन प्रणाली

स्वरांत पुलिङ्ग (२) अकारांत

१ भोः वृषल! इदं स्वास्थ्यं नाम न भवति । हे कृषीवत्स (किसान) यह
स्वास्थ्य नहीं है ।

१—दूसरे काममें लगे हुए आदमीको अपनी तरफ सम्मुख करनेके लिये जो वाक्य
बोला जाता है उसे संबोधन कहते हैं । शब्दोंके कर्ता (प्रथमा) के रूप जो पहिली वत-
कात्रि गये हैं वही संबोधनके भी समझना । परंतु एक वचनमें भेद होता है । २ अकारांत
शब्दोंके संबोधनके एक वचनमें विस्मरण नहीं होते ।

रे बाल ! त्वं किमर्थं इमं हतवान्—रे मुख ! तूने किसलिये इसकी मारा ।

हे पुत्र ! त्वं कुत्र गतः—हे पुत्र ! तू कहाँ गया ।

भोः विद्याधर ! त्वं किमिच्छसि—हे विद्याधर ! तू क्या चाहता है ।

२ भोः पथिकौ ! युवां कुत्र गच्छथः—अथि रास्तागोरो ! तुम दोनों कहाँ जाते हो ।

भोः महाभागौ ! युवां कुत्रत्यौ—हे महाभागो ! तुम दोनों कहाँके रहने वाली हो ।

भोः विप्रौ ! किं युवां मदिरां पिबथः—भो ब्राह्मणो ! क्या तुम दोनों मदिरा पीते हो ।

३ भोः सज्जनाः ! यूयं किं विपद्नाः—हे सज्जनो ! तुम क्यों खेद खिन्न हो ।

भोः पंडिताः ! यूयं किं पठथ—हे पंडितो ! तुम लोग क्या पढ़ते हो ।

भोः छात्राः ! युष्मान् अहं पृच्छामि—हे विद्यार्थियो ! तुम लोगोंको मैं पूछता हूँ ।

(१) इकारांत

१ भोः कवे ! त्वं किं रचसि—हे कवि ! तुम क्या रचते हो ।

भोः सुने ! त्वं अपराधिनं तिजस्व—हे सुनि ! तुम दोषीको क्षमा करो ।

भोः अहं ! त्वं बालं किं दशसि—हे सांप ! तू बालकको क्यों काटता है ।

भोः (२) सखि ! मां रक्ष—मित्र ! मेरी रक्षा करो ।

२ भोः अग्नी ! युवां किं वनं दहथः—अरे अप्रिये ! तुम दोनों क्यों वनकी जलती हो ।

भोः कपो ! युवां किं गृहं गच्छथः—ए बंदरो ! तुम दोनों क्यों घरकी जाते हो ।

भोः अतिथी ! युवां किं धनमिच्छथः—ओ अतिथियो ! तुम दोनों क्यों धन चाहते हो ।

१ इकारांत शब्दके एक बचनमें 'इ' के स्थानमें 'ए' और विसर्गका लोप हो जाता है ।

२—सखि शब्दके द्विवचन बहुबचनके रूप कर्ता (प्रथमा)के समान होते हैं ।

३ भोः अरयः ! यूयं अस्मान् तिजध्वं—अधि शत्रुषो ! तुम लोग हमको
समा कर।

भोः नृपतयः ! यूयं प्रजाः रक्षत—हे राजाषो ! तुम लोग प्रजाकी रक्षा
करो।

भोः रवयः ! युष्मान् वयं अर्चामः—ए सूर्यो ! तुम्हें हम लोग पूजते हैं।

(१) उकारांत

१ भोः साधो ! त्वामहं प्रणमामि—हे साधु ! मैं तुमकी प्रणाम करता हूँ।

भोः इंद्रो ! त्वं किरणं विकिर—हे चंद्र ! तू किरणोंको फैला।

भोः (२) क्रोष्टो ! त्वं किं क्रंदसि—हं जंबुक ! तू क्यों रोता है।

भोः प्रभो ! त्वं सेवकं तिजस्व—हे स्वामी ! तुम सेवकको समा करो।

२ भोः शिशु ! युवां किं प्रलापयः—हे लड़की ! तुम दोनों क्यों प्रलाप करते हो।

भोः गुरु ! युवां छात्रान् पृच्छथः—हे गुरुषो ! तुम दोनों छात्रोंको पूछो।

भोः विभावसू ! युवां दुर्जनान् दहथः—हे अग्निषो ! तुम दोनों दुर्ज-
नोंको जलाओ।

३ भोः बंधवः ! यूयं ईश्वरं अर्चत—हे भाइयो ! तुम लोग ईश्वरको पूजो।

भोः तरवः ! यूयं छायां वितरत—हे हथो ! तुम छायाको देओ।

भोः शत्रवः यूयं दोषिणः तिजध्वं—हे दुश्मनो ! तुम लोग दोषियोंको समा
करो।

(३) ऋकारांत

१ भोः गृह्योतः ! दातारं अर्चं (४)—हे गृहण करनेवाले ! तू दाताको पूज।

भोः दातः ! त्वं धनं वितर—हे दाता ! तू धन दे।

१—संबोधनके एक वचनमें उकारांत शब्दोंके अन्तके उकारको ओकार और विसर्गोंका लोप हो जाता है। २ क्रोष्टुके द्विवचन बहुवचन प्रथमाके समान होंरे ३ ऋकारांतोंके अन्तके ऋकारको जगह 'अः' हो जाता है। ४—गुहाद् अगद् शब्दका प्रयोग न करनेपर भी उक्तका अर्थ रहने मात्रसे ही मध्यमपुरुष और उत्तमपुरुषकी क्रिया व्यवहारमें लाई जाती है।

- भोः श्रोतः ! त्वं किं पृच्छसि—हे श्रोता ! तू क्या पूछता है ।
- २ भोः जेतारौ ! युवां शत्रून् अर्दतं—हे जीतनेवालो ! तुम दोनों शत्रुओंकी पीड़ा दी ।
- भोः दोग्धारौ ! युवां कुत्र गच्छथः—हे दुहनेवालो ! तुम दोनों कहाँ जाते हो ।
- भोः वक्तारौ ! युवां किं वदथः—हे कहनेवालो ! तुम दोनों क्या कहते हो ।
- ३ भोः ज्ञातारः ! यूयं किं उपदिश्यथः—हे जाननेवालो ! तुम लोग क्या उपदेश देते हो ।
- भोः हंतारः ! यूयं किं तान् हतवंतः—हे हिंसको ! तुम लोगोंने क्यों उनकी मारा ।
- भोः कर्तारः ! यूयं किमीहध्वे—हे कर्तारो ! तुम लोग क्या प्रयत्न करते हो ।
हिं दी बनाओ—

कुमार ! तातो (पिता) मां आह्वयति । सुन्द ! किमर्थमिह (यहां) आगमनं । हा पुत्र शंखचूड ! कथमद्य (आज) त्वां म्रियमाणमहं द्रक्ष्यामि । सुभग ! पितरौ ते (तुम्हारे) प्राप्सौ । भोः फणपते (सांप) किमेवमुद्दिग्दोऽसि (हो) । भोः पक्षिराज ! (गरुड) तूष्णीं (चुप) तिष्ठ क्षणमेकं, यावत् (जबतक) एतौ स्वपितरौ प्रणमामि । वत्स ! आगच्छ, आगच्छ, परिष्वजस्व माम् । हा शंखचूडहतक ! (दुष्टशंखचूड) कथं त्वं गर्भस्थ एव न मृतः यस्त्वमेवं प्रतिक्षणं मृत्युसदृशं दुःखमनुभवसि । हा आर्यपुत्र ! (पतिकेलिये संबोधन) अतिदुष्कृतकारिणी खलु (निश्चयसे) अहं । या ईदृशं (ऐसे) आर्यपुत्रं (पति) पश्यन्ती अपि जीवितं न परित्यजामि । साधो ! साधु (अच्छा) खलु इदं, अनुमोदामहे वयं । सर्वथा (सबतरहसे) सावधानो भव । शंखचूड ! त्वमपि इदानीं (इससमय) स्वगृहं गच्छ । हा सुत ! हा वत्स ! हा गुहकनपत्सु ! दहस्य प्रतिबन्धनं (उत्तर) । हा प्रणयि (प्रेमी)

जनबल्लभ (प्रियं) हा सर्वगुणनिधे ! त्वं कुत्र गतः । तनय !
 (पुत्र) त्वमद्य परलोकं गतोऽतो धैर्यं निराधारं जातं, अशरणी
 (शरणरहित) विनयः कं शरणं गच्छतु, क्षमां वोढुं (धारण
 करनेके लिये) कोऽन्यः क्षमः (समर्थ) इतं सत्यं सत्यं, व्रजतु च
 कृपा क (कहां) अद्य कृपणा (दीन, विचारो) जगत् शून्यं जातं ।
 महाराज ! जीमूतकीतो ! मा एवं आचर ।

संस्कृत वनाशो—

पिता ! मुझे आज्ञा दो । भाई ! ऐसा काम न करो । उप-
 देष्टाओ ! अधर्मका उपदेश न दो । भर्तारो ! अपनी अपनी प्रजाका
 पालन करो । साधुलोगो ! वीतराग होओ । भिक्षुको ! भिक्षा
 २ प्रति अच्छी नहीं है । विद्यार्थियो ! परश्रम करो । लड़को !
 पढ़ो । भाई ! क्यों रोते हो । ज्ञाताओ ! मूर्खोंको उपदेश दो ।

नोट—पृष्ठ १८के परिशिष्टमें दिये गये दीर्घ ईकारांत, ऐकारांत, औकारांत, औकारांत
 शब्दोंके रूप संबोधनमें कर्ता (प्रथमा) के समान ही होते हैं ।

(१) व्यंजनांत पुलिङ्ग

चकारांत—हे जलमुक् ! जलं किं न सुंचमि—रे वादल । तू पानी

क्यों नहीं खोड़ता है ।

जकारांत—भोः सम्राट् ! प्रजाः रक्ष—अये चक्रवर्ती ! प्रजाकी रक्षा कर ।

जकारांत—भोः भिषक् ! प्रणमामि त्वां—हे वैद्य ! मैं तुमको प्रणाम करता हूँ ।

तकारांत—भोः भूभृत् ! नीतिज्ञो भव—ऐ ! राजा ! तू नीतिका ज्ञाता हो ।

मत्भागांत—भोः धीमन् ! (२) धर्ममनुतिष्ठ—ऐ ! बुद्धिमान् ! तू धर्म कर ।

म (व) त् भागांत—भो धनवन् ! दरिद्रान् भर—हे धनाढ्य ! गरीबोंकी

रक्षा कर ।

१—व्यंजनांत शब्दोंके संबोधनके द्विवचन, बहुवचनके रूप कर्ता (प्रथमा) के समान
 होते हैं । २—मत् (वत्) भागांतोंके संबोधनके एक वचनमें अन्तके अक्षरसे पहिले
 अक्षरको दीर्घ नहीं होता ।

षत् (शष्ट)—भो गायन् ! त्वं किं गदसि—रे गते इये तू का कहता है ।

दकारांत—भोः सुहृत् (दृ) त्वं मां रक्ष—हे मित्र ! तू मेरी रक्षा कर ।

अनुभागांत—भोः (१) राजन् ! त्वं किमेवमुद्दिग्धो भवसि—रे राजा !

तू ऐसा क्यों उद्दिग्ध होता है ।

अनुभागांत—भोः शर्मन् ! त्वं किं न पठसि—रे ब्राह्मण ! तू क्यों नहीं

पढ़ता ।

इनुभागांत—भोः तपस्विन् ! त्वं सत् तपः आचर—भोः ! तपस्वी ! तू

अच्छ तप कर ।

असुभागांत—भोः (२) चंद्रमः ! त्वं प्रकाशस्व—हे चंद्र ! तू प्रकाशित हो ।

वसुभागांत—भोः विद्वन् ! त्वां गुरुः किमादिष्टवान्—हे विद्वान् ! गुरुने

तुझे क्या आज्ञा दी

ईयसु भागांत—भोः गरीयन् ! त्वं किं तान निन्दसि—हे बड़े आदमी !

तू उनको क्यों निंदा करता है ।

शुद्ध करो—

भोः बद्धिमान् बालक । भोः कपटी मुने । भोः धनवंतौ लुब्धक ।

भोः सायाचारिणः साधो । भोः गर्वितः दात । भोः माननीय

भृशृती । भोः विद्वान् राजा । भोः प्रकाशक चंद्रमाः । रे दृष्ट

वनीकाः (जंगली) भोः दयालु स्वामी । भोः निर्दयो यज्वन् ।

भोः शिञ्चित सभासदौ ।

(३) स्त्रीलिंग शब्द

आकारांत—हे बालिके ! त्वं किं न पठसि—लड़की ! तू क्यों नहीं

पढ़ती ।

१—नकारांत शब्दोंके संबोधनके एक वचनमें कुछ अन्तर नहीं होता शुद्ध शब्द ही रहते हैं । २—सकारांत शब्दोंके अन्तके अक्षरसे पहिले अक्षरको दोष नहीं होता । और शेष रूप प्रथमाके एक वचनका सा ही होता है । ३—संबोधनके एक वचनमें ही (प्रथमा) कर्ताके रूपोंसे भेद होता है द्विवचन, बहुवचनमें नहीं इसलिये एकवचनकेही उदाहरण दिये गये हैं ।

- इकारांत—हे बुद्धे ! कथं त्वं सन्मार्गं न गच्छसि—री बुद्धि ! तू क्यों अच्छे मार्गमें नहीं जाती।
- ईकारांत—हे (१) कुमारि ! किं त्वं नदीं व्रजसि—हे कुमारी ! क्यों तू नदीको जाती है।
- उकारांत—हे धेनो ! त्वं वत्सं किं मुं चसि—हे गाय ! तू बछड़े को क्यों छोड़ती है।
- ऊकारांत—हे (२) अश्व ! त्वं वधूं किं तर्जसि—हे साधु ! तू बहूको क्यों डाढ़ती है।
- ऋकारांत—हे मातः ! मां रक्ष—हे माता ! मेरी रक्षा कर।
- चकारांत—हे जिनवाक् ! मूर्खान् किं न उपदिशसि—हे जिनवाणी ! तू मूर्खोंको क्यों नहीं उपदेश देती।
- दकारांत—हे संपत् (दृ) ! त्वं किं चपला—हे संपत् ! तू क्यों चपल है।
- धकारांत—हे क्षुत् ! त्वं मानवान् किं तुदसि—हे भूख ! तू मनुष्योंको क्यों पीड़ा देती है।
- तकारांत—हे योषित् ! त्वमिदं किं कृतवती—री औरत ! तूने यह क्या किया।
- ड्रभागांत—हे गोः ! त्वं जनान् अत्र—हे बाणी ! तू लोगोंको संतुष्ट कर।
- उर् भागांत—हे पूः ! त्वमधिकं शोभसे—हे नगरी ! तू अच्छी तरह शोभती है।
- भकारांत—हे ककुब् (प्) त्वमद्य किं निर्मला—हे दिशा ! तू आज क्यों निर्मल है।

शुद्ध करो—

भोः गुणवती कन्ये ! भोः बुद्धिमति सुशीला ! हे अम्बे (३) !

१-२-२ अम्बा (माता) के अर्थकी कहनेवाली दो स्वरवाली अम्बा आदिक दीर्घ आकारांत, तथा स्त्रीलिंग दीर्घ ईकारांत और ऊकारांत शब्दोंके अंतका स्वर संबोधनके एक वचनमें ऋख हो जाता है।

भोः तपस्विन्धौ योषित् ! भोः गर्विता वधूः ! हे कृष्णे धेनुः !
हे दयावतो दुहता ! हे विपदः ! हे साध्वि जननी !

नौचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

पिपीलिके, अश्व, ओषधे, तरौ, नदी, पटोयस्थौ, रेणो, रज्जवः,
चमु, शश्वी, ननादः, मातरः, कविवाक्, परिषत्, युत्, सरित्,
श्रीः, (१) आपः, स्वसः, अश्विके ।

हिंदी बनाओ—

हे सखि ! आग्रहं मा (मत) भजस्व । हे दासि ! कामो
मानसं तुदति । हे मृगीनयने ! त्वं किमिदमाचरसि । प्रिये !
इमां शोभां पश्य । हे सुमुखि ! पुनः पुनस्त्वामहं वदामि । हे
योषित् ! त्वमतिकठोरा वर्तसे ।

नपुंसकलिंग

अकारांत—रे पुष्प ! त्वं कथं सुगंधं न वितरसि—ए फूल ! तू क्यों
सुगंधि नहीं देता ।

इकारांत—रे वारि (रे) त्वं भूमिं उच्च—रे जल ! पृथिवीको मींच ।

उकारांत—रे मधु (धो) त्वं महत् पापं वितरसि—ए शरद ! तू बड़ा पाप
देता है ।

ऋकारांत—हे कर्त् (तः) त्वं साधु कार्यं अनुतिष्ठ—हे कर्ता ! तू अच्छे
काम कर ।

(नोट—शेष व्यंजनांत शब्दोंके रूप कर्ता (प्रथमा) के समान ही सब वर्चनोंमें होते
हैं । इसलिये यहां नहीं लिखे गये हैं ।)

नौचे लिखे शब्दोंसे वाक्य बनाओ—

अक्षि, पद्म, कुले, अगुरो, हनु, कर्त्, गुणवत्, वैश्व, (२)
कर्मन्, पथः मनः, हविः, चक्षुः, धनुः ।

१—श्री, क्री आदि एक स्वर वाले दीर्घ ईकारांत—उकारांत शब्दोंको इस्व नहीं होता ।

२—नकारांत शब्दोंके नपुंसक लिंगमें संबोधन एक वचनके रूप दो प्रकारके होते हैं
एक तो उनके अन्तके नकारका लोप होनेसे । जैसे—वेश्म आदि । दूसरे पुंलिंगके
समान नकारका लोप न होनेसे जैसे वेश्मन्, कर्मन् आदि ।

शब्द	अर्थ	शब्द	अर्थ
तडाग (पुं०)	तालाब ।	प	
तंडुल (पुं०)	चावल ।	पयस्विनी (स्त्री०)	दूध या पानी
टण्या (स्त्री०)	चाह, प्यारु ।		वाली ।
	द	पर (त्रि०)	दूसरा, तत्पर ।
दावानल (पुं०)	वनकी आग ।	परशु (पुं०)	हंसुआ ।
दुःख (त्रि०)	अंतमें दुःख देने	परायण (त्रि०)	तत्पर ।
	वाला ।	पलायमान (त्रि०)	भागता
देवैज् (पुं०)	पुरोहित ।		हुआ ।
दोग्ध्र (पुं०)	दुहनेवाला ।	पीनमत्त (त्रि०)	पीनेमें लगा
	ध		हुवा ।
धूमर (त्रि०)	मटीला, फीके	प्रचेतस् (पु०)	वरुण, उदार
	रंगका ।		चित्त ।
दृत (त्रि०)	धारणकिया हुआ ।	प्रवीण (त्रि०)	चतुर, हुशियार ।
	पकड़ा गया ।	प्रसवित्री (स्त्री०)	उत्पन्नकरने-
धौत (त्रि०)	धोया गया, पवित्र ।		वाली ।
	न	प्रसूति (स्त्री०)	संतान ।
नद (पुं०)	तालाब ।	प्रांशु (पुं०)	तेजस्वी ।
नरपुंगव (पुं०)	श्रेष्ठ मनुष्य ।		ब
नव (त्रि०)	नया, नवीन ।	बोद्ध (पुं०)	जाननेवाला ।
नवोढा (स्त्री०)	नई विवाहित ।		भ
निरूपयंती (स्त्री)	देखती हुई ।	भवित्री (स्त्री०)	होनेवाली ।
निर्वीध (त्रि०)	मूर्ख ।	भव्य (पु०)	धर्मात्मा, श्रेष्ठ ।
नीड (पुं०)	घोसला ।	भेक (पुं०)	मेंडक ।
नृशंस (त्रि०)	क्रूर, मनुष्य-		म
	घातक ।	मरीचिमालिन् (पुं०)	सूर्य ।

मलीमस (त्रि०)	मैला ।	‘श
मागध (त्रि०)	मगधदेशका ।	शयालु (त्रि०) सोनेवाला ।
मानस (पु०)	एक तालाब ।	शशिन् (पुं०) चांद, चंद्रमा ।
मृगराज (पुं०)	सिंह ।	शास्त्रलि (पुं०) सेमरका पेड़ ।
मृदु (त्रि०)	कोमल ।	शुभ्र (त्रि०) सफेद, श्वेत ।
मेध्य (त्रि०)	पवित्र ।	श्यामल (त्रि०) हरो, नीली ।
मैथिल (त्रि०)	मिथलादेशका ।	श्यामायमान (त्रि०) नीला- य होता हुआ ।
यशस्कार (त्रि०)	कीर्तिकी करने वाला ।	स सन्मति (पुं०) महावीरस्वामी, सन्मति (त्रि०) श्रेष्ठबुद्धिवाला ।
युगल (न०)	जोडा, दो ।	सलिल (न०) जल ।
	र	
रजत (न०)	चांदो ।	संनिभ (त्रि०) तुल्य, बराबर ।
रज्जु (पुं०)	रस्सी ।	संभव (त्रि०) उत्पन्न हुआ, उत्पत्ति ।
रवि (पुं०)	सूरज ।	
राजमार्ग (पुं०)	सडक ।	सुतीक्ष्ण (त्रि०) बहुत तीखा, तेज ।
रुद्ध (त्रि०)	रुका हुआ ।	
	व	
वपुष्मत् (त्रि०)	प्राणी, मोटे शरीर वाला ।	सूपकार (पुं०) रसोइया । स्थविष्ठ (त्रि०) अतिस्थूल, मोटा ।
वसन (न०)	कपड़ा ।	स्थास्रु (त्रि०) अचल, एक जगह स्थित ।
वाष्प (न०)	भांसू ।	
विधि (पु०)	भाग्य, ब्रह्मा ।	स्मृति (स्त्री०) याददास्त ।
विपन्न (त्रि०)	दुःखी ।	स्वेर (न०) स्वच्छंद ।
विपुल (त्रि०)	बहुत, अति	हर्ष (त्रि०) हरणकरने वाला, चौर ।
विभावसु (पुं०)	अग्नि, सूर्य ।	

यज्ञ करी— •

भोः गंधवत् पुष्पं । रे नीचं चेतः । विशालः अगुरुः । भोः
सुमधुरं मधु । रे अंधं चक्षुः । रे अकार्यकारि कर्ता । हे सुपयः
सरसी ।

साहित्य परिचय

संस्कृत बनाओ—

किसी समय राजगृह नगरमें (राजगृहे) एक विशाल बौद्ध-
साधुसंघ आया । यह बात महाराज अणिकर्न भौ जानी ।
श्राणिक रानीचेलनाके पास गये और साधुओंकी प्रशंसाकी-कि—
“हे प्यारो ! बौद्ध गुरु अतिज्ञानो हैं । उत्कृष्टतपका आचरण
करते हैं समस्त संसारको देखते हैं । यदि कोई (कश्चित्) उनसे
कुछ पूछता है तो वे सब ज्ञातव्य बातें कहते हैं । आत्माकी ध्याते
हैं उसे मोक्षको ले जाते है (नयंति) एवं यथार्थपदार्थोंका उप-
देश देते हैं । उनका शरीर देदीप्यमान है ।” रानी चेलनाने कहा—
छापानाथ ! यदि वे साधु ऐसे पवित्र और ध्यानी हैं तो मैं भी उनके
दर्शन करूंगी । महाराज ! आप यह बात सत्य मानिये कि
यदि वे साधु ऐसे हो सच्चे होंगे तो मैं बौद्ध धर्मको स्वीकार करूंगी
(स्वीकरिष्यामि) मैं आग्रह नहीं करती कि जैन धर्मको ही धारण
करूँ परंतु बिना परीक्षाके मैं इसे नहीं छोड़ूंगी । क्योंकि वे
मनुष्य मूर्ख हैं जो ज्यो ज्योपाद्रियको नहीं जानते । तत्पश्चात् राजाने
नौकरोंको आज्ञा दी कि (यत्) एक मंडप बनाओ । सेवकोंने
मंडप बनाया । बौद्ध साधुओंने वहां ध्यान प्रारम्भ किया । रानी
भी वहां शीघ्र ही आई और बौद्ध गुरुओंसे पूछने लगी । समीप-
स्थित एक ब्रह्मचारीने कहा कि—हे माता ! समस्त साधु ध्यान
कर रहे हैं । मोक्ष स्थित हैं देह सहित भी सिद्ध हैं इसलिये ये
उत्तर नहीं देते हैं । रानी चेलना कुछ न बोली बाहर आकर

(बहिरागत्य) मंडपको आग द्वारा जला दिया तथा दूर खड़ी हो गई । पश्चात् राजमन्दिरमें चली गई ।

हिंदी बनाओ—

राज्ञी चलना वदतिस्म श्रेणिकं प्रति । भोः नरनाथ ! तिजस्व मां, अहमेकां विचित्रामाख्यायिकां (कहानी) गदामि । तां श्रुत्वा मदीयमपराधं निर्णय । नाथ ! अत्र भरतदेशस्था कौशांबी नाम्नी (२) राजते स्म नगरी काचित् । वसुपालो नृपो रक्षति स्म ताम् । तत्र श्रेष्ठिनौ सागरदत्तसुभद्रदत्तनामानौ वैश्यौ परस्परं महतीं मित्रतामुपगतौ । एकदा एकस्थानस्थितौ तौ अन्योन्य—स्नेहवर्षिकाः (परस्परके प्रेमको बढ़ानेवाली) अनेका वार्ता वदन् स्म । स्नेहपराकाष्ठां (प्रेमका हृद् दर्जा) दर्शयितुकामः (दिखाने की इच्छा वाला) सुभद्रदत्तः सागरदत्तं गदति स्म । “प्रिय सागरदत्त ! यदि भाग्यवशतो ऽहं पुत्रं लप्स्ये त्वं च पुत्रीं लप्स्यसे तदा स पुत्रः तां पुत्रीमेव उद्वह्यते न अन्यां, यदि त्वं पुत्रमहं च पुत्रीं तदापि तथा एव भविष्यति, इति । इदं श्रुत्वा सागरदत्तो भणति स्म “भवत्कथनमहमवश्यमेव चरिष्यामि” इति । अथ श्रेष्ठिसागरदत्तभार्या वसुमती दैववशतः सर्पाकृतिधारणं भयावहं (डरावने वाला) पुत्रमेकं सूतवती (पैदा करती हुई) । तन्नाम (उसका नाम) वसुमित्रो भवतिस्म एवं सुभद्रदत्तधर्मपत्नी सागरदत्ता चंद्रवदनां (१) मनोहरांगीं सुवर्णवर्णां नानागुण—आकरां (खान) नागदत्ताभिधां (२) सुतामुत्पादयामाम (उत्पन्न करती हुई) क्रमशः कुमारी कुमारश्च युवावस्थामधिगतौ । वसुमित्रो नागदत्तामुद्वहते स्म । ततस्ती सांसारिकसुखमिन्द्रियजन्यमनुभवतः स्म । कदाचित् सागरदत्ता सर्वोत्तमभूषणभूषितां चंद्र-

नादिसुगंधिद्रव्यलिप्तां स्वसुतां नागदत्तां वोच्य क्रांदति स्म । नाग-
दत्ता च तां ईदृशीं विलपन्तीं दृष्ट्वा पृच्छति स्म (पृष्टवती) “मातः !
किमिदम् ! अद्य मां विलोक्य किं सहसा रोदितवती ? शीघ्रमेव
तत्कारणं वद । सा बहु विलपन्ती एव गदितवती । सुते ! अहं युवा-
वस्थासंपन्नामपि त्वां पतिजन्यसुखविरहितां पश्यामीति क्रांदामि ।
यदि स कुमारो मनुष्याकृतिः कुरूप एव स्यात् [होता] तदा किमपि
दुखं न स्यात् परं त्वत्पतिः स कुमारस्तु सर्पः । अतोऽहं विलपामि ।
नागदत्ताः इमां मातृवार्तामाकर्ण्य [सुनकर] प्रथमं हसति स्म ।
पुनरेवं गदितवती । “जननि ! एतदर्थं त्वं किंचिन्मात्रमपि दुःखं
न वह । अहं सकलां (तमाम) स्वकथां वदामि यत्मदीय
शयनागारस्थिता (१) एका पेटिका (संदूकी) वर्तते । दिवा (दिनमें)
मत्पतिः (२) नागरूपं लभते नक्तं (रातिको) च ततो वह्निर्निष्क्रम्य
(निकलकर) नराकृतिं वहति । तथा नाना सुखानि अनुभवति ।
सुतासुखनिष्ठतां (निकली हुई) एतामाश्चर्यान्वितां वार्तां श्रुत्वा
सागरदत्ता (३) तन्माता गदितवती ।

सुते नागदत्ते ! यदि सत्या एषा वार्ता तदा मदुक्तं (मिरा कहना)
आचर । तां मंजूषां (पेट्टी) परिचितस्थानस्थितां कुरु (कर)
एवं मां च दर्शय [दिखला] तदा अहं तां वार्तां सत्यं बोधिष्यामि
जानूंगी]”

नागदत्ता तथा एव अनुष्ठितवती । कुमारः सर्पाकारो भयंकर-
रूपं परित्यक्तवान् सुरूपं नराकारं च लब्धवान् । तदा एव तत्र गूढा
तन्माता तां मंजूषां संगृह्य [लेकर] दग्धवती । ततः स वसुमित्रः
सर्वदा एव मनुष्याकारधारको भवति स्म, इति ।

इति प्रथमभाग समाप्त ।

शब्दकोष ।

शब्द	अर्थ	शब्द	अर्थ
अकुलीन (त्रि०)	नीचकुलका ।	क	
अनगारिन् (पु०)	वररहित ।	कर्मकृत् (त्रि०)	काम करनेवाला ।
अनन्यवृत्ति (त्रि०)	जिसका चित्त एक स्थानमें लगाहो ।	कंसपरिमृज् (पु०)	कृष्ण, कांसिकी साफकरनेवाला, कसेरा ।
अनुज (त्रि०)	छोटा भाई, पिछारसे पैदा होनेवाला ।	कारु (पु०)	बटई ।
अभिभूत (त्रि०)	तिरस्कृत ।	कुटीर (पु०)	भोपडी ।
अपेय (त्रि०)	पीनेके अयोग्य ।	कोटपाल (पु०)	कोतवाल ।
अयत्नरमणीय (त्रि०)	स्वभावसे मनोहर ।	क्रय (पु०)	वेचना, विक्री ।
अर्हणा (स्त्री०)	पूजा, सत्कार ।	ख	
आगंतुक (त्रि०)	आनेवाला	खनित (नं०)	फावडा, पृथ्वी खोदनेका शस्त्र ।
	अतिथि ।	ग	
इ		गगन (नं०)	आकाश ।
इन्दु (पु०)	चंद्रमा ।	गरिमन् (पु०)	वडपन ।
		गोत्रभिद् (पु०)	इंद्र ।
उ		च	
उद्भिद् (पु०)	पेड़, वनस्पति ।	चटिका (स्त्री०)	एक नरहका पत्नी ।
उन्ननस् (त्रि०)	पागल ।	चारु (त्रि०)	सुन्दर, अच्छा ।
उपदेश्	उपदेशक ।	ज	
कृ		ज	
कृजु (त्रि०)	सरल, सीधा ।	ज्योत्स्ना (स्त्री)	चांदनी ।
एतावत् (त्रि०)	इतना ।	त	
कपोत (पु०)	कबूतर, परेवा ।	तक्ष (भ्वा० धा०)	छीलना ।

